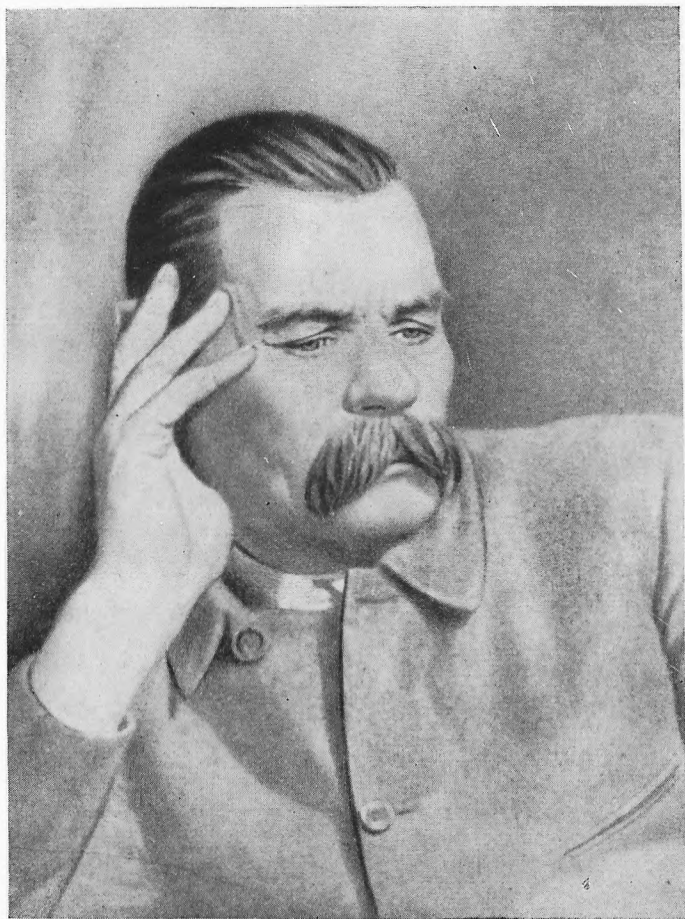


# М. ГОРЬКИЙ

## Т В О Р И У ШІСТНАДЦЯТИ ТОМАХ

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО  
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ  
КНІВ — 1955



О. М. ГОРЬКИЙ  
*Москва, 1928 г.*

**ЖИТТЯ КЛИМА САМГІНА**  
**(СОРОК ЛІТ)**

*Повість*

**ЧАСТИНА ТРЕТЯ**

Дома, по кімнатах тяжко посила спрацьоване тіло своє Анфиміївна.

— Поховали? Ну от,— непевно пробурчала вона, зникаючи в спальні, і звідти Самгін почув безбарвний голос старої: — Не знаю, що робити з Єгором: п'є та й п'є. Царську фамілію жаліє, — випустила віжки з рук.

Самгін попросив чаю і, зачинивши двері кабінету, прислухався,— за вікном тупали й човгали кроки людей. Цей безперервний шум створював враження роботи якоїсь машини, вона вирівнювала брук, постукувала в стіни будинку, начебто розширюючи вулицю. Ліхтар проти будинку був розбитий, не горів, — здавалося, що будинок відсунувся з того місця, де стояв.

«Сталось,— думав Самгін, заплющивши очі й бачачи це слово написаним як заголовок майбутньої статті; слово навіть закінчувалось знаком оклику, але він стояв 'киво й був схожий на знак запитання.— В даному разі похорон ніби знаменує воскресіння нормального життя».

Думалося ліниво і невтішно, заважали Митрофанов, Лютов, заважав спогад про Никонову.

«Невже вона донесла на Митрофанова?»

Потім він згадав, як незручно було лежати в постелі поряд з нею, — вона займала занадто багато місця, а ліжко вузьке. І потім ота її манера дбайливо вкладати груди в ліф...

Кілька годин ходіння по вулиці далися взнаки, — Самгін уже спав, коли Анфиміївна принесла склянку чаю. Його розбудила Варвара, сіпаючи за руку з такою силою, наче хотіла скинути на підлогу.

— Та прокинься! Ти чуєш? Біля університету стріляли...

Вона була в шубці, від неї несло холодом і духами, краплини талого снігу блищали на шубі; хапаючи себе руками за горло, вона кричала:

— Жах! Багато вбитих! Хлопчика...

— Хлопчика? — повторив Самгін. — А може...

— Що — може? А, чорт!

Йй, нарешті, вдалося розстебнути якийсь крючок, і, скинувши холодну шубку на коліна Климові, зриваючи з голови капелюшок, вона забігала по кімнаті, істерично вигукуючи:

— І взагалі — вирішено розстрілювати! Цей похорон! Справді, — сам подумай, — адже ж не у Франції ми живемо! Хіба можна влаштовувати такі демонстрації!

В ідальні голос Кумова промовив:

— Яке... безумство!

— Хто стріляв? — недовіриливо спитав Самгін.

— З манежу. Військо. Стратонов має рацію: дорого заплатять євреї за цей похорон! Але — я нічого не розумію! — крикнула вона, змахнувши капелюшком. — Дозволили, потім — стріляють! Що це означає? Чого ти мовчиш?

І вона побігла, звільнивши Клима від обов'язку говорити.

«Напевно, перебільшено», — міркував він, сидячи й дослухаючись до уривчастих вигуків дружини:

— Так, так... жах!

Кроки людей на вулиці стали начебто швидшими. Самгін пригнічено вийшов до ідальні, — і з цієї хвилини життя його надовго перетворилося в суцільний кошмар. На нього наткнувся Кумов; кліпаючи й пригладжуючи червоними долонями волосся, він струшував головою, а волосся розсипалося знову, падаючи йому на щоки.

— Без-зумство, — крізь зуби сказав він, відходячи до телефону, зняв трубку й приставив її до щоки, нижче вуха,

— Телефон же не працює! — крикнула Варвара.

— Я не вірю, не вірю, що Петербургом знову командує Німеччина, як це було після Першого березня за

Олександра Третього,— бурмотів Кумов, дивлячись на трубку.

— Нікуди я вас не пушу, Кумов! Чому ви думаете, що він теж пішов Никитською? І не всіх же, хто йшов Никитською...

До їдальні пташкою влетіла Любаша Сомова; за нею по підлозі тягся плед; майже падаючи, вона, як сліпа, наткнулася на стіл і, задихаючись, пристукуючи кулаком, неймовірно швидко заговорила:

— Туробоева вбито... поранено, в лікарні, на Страсному. Потрібно оборонятись — як же інакше? Треба влаштовувати санітарні пункти! Багато поранених, убитих. Послухайте,— ви теж повинні санітарний пункт! Звичайно, буде повстання... Есери на Прохоровській мануфактурі...

Варвара грубо й навіть начебто озлоблено перебивала її запитаннями. Увійшла Анфиміївна й мовчки почала роздягати Любашу, а та виривалася з її рук, скрикуючи:

— Облиште! Я зараз піду... Ох, боже мій, та облиште ж...

— Ніяких пунктів! — запально шепнула Варвара у вухо чоловікові. — Нізащо! Я — не можу, не допущу...

Підстрибуючи, наче стараючись вискочити на стіл, Любаша покvapливо кричала:

— Гогіни вже організують пункт, і треба просити Лютова, Климе! В нього — порожній дім. І там такий учасок, там — потрібно! Іди до нього, Климе. Іди зараз же...

— Так, так, іди, Климе, — переконливо повторила Варвара, під сердитий крик Сомової:

— Віддайте мені кофту і плед!

— Ну — куди, куди ти підеш? — говорила Анфиміївна, чомусь басом, але Любаша, стукнувши по столу кулачком, схожим на булочку «розан», крикнула на неї:

— Ви нічого не розумієте! Ви... риба! За Олексієм Гогіним гналися якись... стріляли...

Анфиміївна вивела Любашу, Варвара знову зашепотіла чоловікові:

— Ти піди, умов Лютова, він людина зі становищем, а в нас — ні, дякую!

Самгін пішов одягатися, не тому, що вважав потрібними санітарні пункти, а для того, щоб піти з дому, зібратися з думками. Він почував себе приголомшеним,

обманутим і не хотів вірити в те, що чув. Але, як видно, все-таки сталося щось неподобне й ніби спрямоване особисто проти нього.

«Треба оборонятися. Буде повстання, — вийшовши на вулицю, в думках повторював він вигуки Любаші. — Ідіотка».

Та, вилаявши Сомову, подумав, що ці вузькі, криві вулиці повинні бути зручні для барикад. І слідом за цим неприємно згадалося, як 8 жовтня робітники оглядали місто очима чужих людей, а потім раптом відчув, що величезне, хаотичне місто це — чуже і йому — не та Москва, якою вона була за кілька годин до цієї години. На неї навалилася холодна темрява і, позапахавши людей в будиночки, в будинки, погасила все світло на вулицях, у вікнах. Лише дуже рідко, за плюшовими наростами інею на шибках у вікнах, по-злиденному жалібно блимали жовті плями. В п'ятні літав, сіявся гостренький, колючий пил. Місто стало нереальним, як нереальне все в п'ятні, крім самої п'ятні.

І, як усяка людина в темряві, Самгін з неприємною гостротою відчував свою реальність. Люди йшли дуже швидко, невеликими групами, і, мабуть, одні з них знали, куди йдуть, інші йшли, як заблудлі, — вже два рази Самгін помітив, що, звернувши за ріг у провулок, вони зразу ж поверталися назад. Він теж мимоволі йшов за їхнім прикладом. Його випередила невелика група, чоловіка з п'ять; один з них кури́в, цигарка спалахувала часто, ніби в такт крокам; жіночий голос спитав тоном образи:

— Панове, — певже це серйозно? — І крикнув: — Та ки́ньте цигарку!

Здрігнувшись, Самгін подумав, що Москва цієї ночі страшніша за Петербург, яким був той уночі проти 10 січня. Він став напружено дослухатися, сподіваючись почути пам'ятне клацання рушничних пострілів. Та слух ловив якісь удари, наче грюкали ворота чи двері, ловив удалні незрозуміле потріскування, — так тріщить дерево, розриване морозом. Часом здавалося, що ходять по залізному дахові, часом щось рипіло й падало, начебто раптом повалилась огорожа. Плу́таючись у петлях вулиць і провулків, у п'ятні, яка луцилася дедалі більше, Самгін подумав, що бачити Лютова буде дуже неприємно, і остаточно вирішив: санітарні пункти — дитяча вигадка.

«По суті, я необмірковано вийшов з дому, — роздумував він, уповільнивши ходу. — Ця стрілянина, напевно, — непорозуміння».

Та він, згадавши, що йому хотілося думати про злочин 9 січня теж як про непорозуміння, відштовхнув здогади про те, що сталося сьогодні, і вирішив вернутися додому. Алина, звичайно, знає, іти до неї нема рації. Туробоев так і мав скінчити. По суті, він авантюрист. Такі кінчають самогубством чи тюрмою за карну справу. Уламок зруйнованого стану. Можливо, що Алина все ще кохає його. Хтось сказав, що жінка весь вік кохає першого мужчину, але — пам'яттю, а не плоттю. Він повернув за ріг у провулок; через кілька кроків на нього гукнули:

— Хто йде?

Перед ним став високий чоловік, запалив сірника і, освітивши його обличчя, суворо спитав:

— Живете в цьому провулку?

— Ні.

— Тут прохід закрито.

Самгін не спитав — чому. В глибині провулка, покрякуючи й неголосно перемовляючись, возилися люди, тягли по землі щось важке.

«Звичайно, студенти. Хлопчаки», — подумав він, натужно усміхаючись і швидко йдучи геть від людини в довгому пальті і в сибірській папасі на голові. Холодна темрява, стискаючи тіло, викликала млявість, сонливість. Долали дрібні думки, — мозок теж начебто лущився ними. Самгін мимоволі подумав, що майже завжди в дні визначних подій він підпадав під владу саме дрібненьких думок, під владу деталей; вони кружляли над основним враженням, наче іскри над попелом вогнища.

«Це — властивість художника, — подумав він, піднявши комір пальта, засунув руки глибоко в кишені й пішов повільніше. — Художники, напевно, думають так у своїх пошуках найхарактернішого в головному. А можливо, що це — своєрідний вияв почуття самозахисту від руйнівних ударів безглуздя».

Він повернув за ріг, на свою вулицю, й майже наткнувся на невелику групу людей. Вони скупчилися між двома палісадниками, і один з них говорив, неголосно, швидко:

-- Віру — царя — батьківщину...



Три слова він вимовив, як одно. Самгін бачив тільки спину й потилиці людей; прискоривши ходу, він швидко обминув їх, але все-таки його наздогнали покvapливі і дуже виразні в морозній тиші слова:

— Страйкарі підкуплені жидами, це — діло ясне, і ось ховали вони — кого? А — як ховали? Отак торік генерала Келлера не ховали, а — герой був!

«Теж — «пояснюючий пан», — подумав Клим, швидко підходячи до дверей свого дому й оглядаючись. Коли він в ідальні засвітив свічку, то побачив дружину: вона, одягнена, спала на кушетці у вітальні, вискаливши зуби, тримаючись одною рукою за груди, а другою за голову.

— Лютов був, — сказала вона, прокинувшись і кривлячись. — Просив тебе прийти до лікарні. Там Алина божеволіє. Боже мій, — як у мене голова болить! І яке все це... паскудство! — раптом заверещала вона, тупнувши ногою. — І ще — ти! Ходиш уночі... Бозна-де, коли тут... Ти вже не студент...

Нервово розстібаючи кофту, вона пішла, захопивши свічку.

— Ти забула, що пішов я з твоєї ласки, — сказав він услід їй і подумав:

«Розпатлана, як...»

Ганебне для жінки слово він проковтнув і, в темряві, сів на теплий диван, закурив, прислухався до тиші. Знову і вже з хворобливою гострістю він почував себе обманутим, самотнім і приреченим думати про все.

«Це і є — моя функція? — спитав він себе. — За Ламарком — функція створює орган. Органом якої функції є людина, коли в неї відібрати інстинкт статі? Толстой має рацію, ненавидячи розум».

Цигарка згасла. Сірники поділися десь. Він ліниво пошукав їх, не знайшов і став скидати черевики, вирішивши, що не піде до спальні: Варвара, напевне, ще не заснула, а слухати її дурниці гидко. Тримаючи черевик у руці, він згадав, що ось так само на цьому місці сидів Кутузов.

«Звичайно, він тепер де-небудь розпалює пристрасті...» Тут Самгін раптом відчув, що в нього наче налив лопнув і по всьому тілу розлилися холодні струмки злоби.

«І має рацію! — в думці закричав він. — Нехай спалахнуть пристрасті, нехай усе полетить до дідька, всі оці

дімки, квартирки, начинені піклувачами про народ, начотчиками, критиками, аналітиками...»

— Чому ти не лягаєш спати? — суворо спитала Варвара, з'являючись у дверях зі свічкою в руці і дивлячись на нього з-під долоні.— Іди, будь ласка! Соромно признатись, але я боюсь! Той хлопчик... Син лікаря якогось... Він так стогнав...

В нічній довгій сорочці, в чепчику і туфлях, вона була схожа на карикатуру Буша.

— Дивно ти поводишся, — сказала вона, підходячи до постелі. — Я ж знаю — все це не може подобатися тобі, а ти...

— Мовчи! — півголосом крикнув він, але так, що вона відсахнулася. — Не смій говорити — знаю! — казав далі він, скидаючи з себе одержу. Він уперше кричав на дружину, і цей бунт був йому приймний.

— Ти збожеволів,— пробурмотіла Варвара, і він бачив, що свічник у руці в неї тремтить і що вона, човгаючи туфлями, все далі відступає від нього.

— Що ти знаєш? Може, завтра почнеться різня, погроми...

Варвара якось важко, невміло лягла спиною до нього; він погасив свічку й теж ліг, чекаючи, що іще скаже вона, і готуючись наговорити їй дуже багато прикрої правди. В темряві під стелею повільно крутились якісь димні плями, кола. Чекати довелося довго, перше ніж серед тиші прозвучали тихі слова:

— Не розумію, чому треба злитися на мене? Не я ж роблю революції...

Він чекав якихось інших слів. Ці були занадто дурні для того, щоб відповідати на них, і, закутавши голову ковдрою, він теж повернувся спиною до дружини.

«Кричати на неї марна річ. І безглуздо. Крикнути треба на когось іншого. Може, навіть на себе».

Та — себе жалко було, а думки набували маячного характеру. Варвара, здається, плакала, все сякалася, заважаючи заснути.

«Мабуть, ненавидить мене. Та я сам, здається, скоро теж зненавиджу себе». І від цієї думки жалість його до себе зросла.

Заснув він над ранок, а коли прокинувся й згадав сцену з дружиною, швидко опорядився і, випивши чаю, поспішив утекти від неминучої розмови.

«Москва опустила руки»,— подумав він, ідучи бульварами химерно притихлого міста. Полудень, а людей на вулицях небагато і все здебільшого дрібні обивателі; заклопотані, похмурі, невеликими групами вони стояли біля воріт, кудись ішли, теж по троє, по п'ятеро й більше. Студентів було непомітно, поодинокі прохожі траплялись рідко, не видно ні візників, ні поліції, але всюди стирчали і сновигали хлопчаки, чекаючи чогось.

Вхід до провулка, куди вчора не пустили Самгіна, був захарашений возом без коліс, ящиками, матрацом, газетним кіоском і виламаними ворітьми. Перед цією спорудою на бочці з-під цементу сидів рудобородий чоловік, з цигаркою в зубах; між коліньми в нього стирчала рушниця, і одягнений він був так, наче зібрався на полювання. За барикадою поралосся троє людей: один прикріплював дротом до воза товсту дошку, двоє посили з двору цеглу. Все це викликало в Самгіна враження бешкетної обивательської забавки.

У приймальні Петровської лікарні на Клима жадібно кинувся Лютов, розшарпаний, пом'ятий, з запаленими очима, з бурими плямами на зламаному гримасами обличчі.

— Ух, як я тебе чекав! — зашипів він, схопивши Самгіна, і потяг його в коридор, поставив у нішу вікна. — Ну, він — помер, об одинадцятій тридцять сім. Дві кулі, обидві — в живіт. Мучився. Ось що, брат,— налазячи на Самгіна, говорячи просто в обличчя йому, казав він далі осиплим голосом: — тут — Алина розходилась, хоче ховати його неодмінно на Введенському кладовищі, ну — дурниця ж! Адже ж це — чорт знає де, Введенське! І взагалі який тут похорон? Піп відмовився супроводити. Ідіот. «Тут, каже, убивство, карний злочин». — «Як, кажу, злочин? Солдати стріляли не по своїй охоті, а, розуміється, за командою начальства, значить, це — убивство в стапі самозахисту військ проти лютих гімназистів!» Лютов захлинувся словами, закашлявся і потім, впираючись долоною в плече Самгіну, казав далі:

— Ти, брат, спробуй, відрадь її від цієї церемонії, — га?

У нього тремтіли ноги, він усе якимось присідав, похитувався. Самгін слухав його мовчки, догадуючись — чим прибито цю людину? Відіпхнувши Клима плечем, Лютов притулився до стіни на його місце, широко розвів руками:

— Яка штука почалась, га? От тобі й хи-хи! Я ж ішов з ним, та мене біля Долгоруковського провулка спинив один есер, і раптом — трах! трах! Сучі діти! Навіть не підійшли глянути — кого перебили, чи багато? Вистрілили й поховалися в манеж. То ти, Самгін, відрадь! Я не можу! Це, брат, для мене несподівано... незрозуміло! Я думав, у неї — для душі — Макаров... Іде! — шепнув він і відсунувся далі в куток.

Здала коридором повільно пливла Алина. В розстебнутій шубці, з шаллю на плечах, із скуйовдженою зачіскою, вона здавалась неприродно великою. Коли вона підійшла, Самгін відчув, що умовляти її марна річ: обличчя в неї було закостеніле, очі запали в темні орбіти, а зіниці начебто кипіли, блискаючи люттям.

— Ну ось, хоч одна розумна людина знайшлася, — крізь зуби, низьким голосом заговорила вона. — Ти, Кліме, проведеш мене на кладовище. А ти, Лютов, не ходи! Клим і Макаров підуть. — Чуєш?

Лютов смикнув себе за борідку, і голова його покійрно нахилилася.

— Я найняла якихось шістьох, вони й понесуть труну, — вела далі вона і раптом, тупнувши ногою, сказала басовито: — Жодної квітки ніде, сволота!..

Вона пішла далі, а Лютов, докірливо мотаючи головою, прошепотів:

— Що ж ти, Самгін? Ех, брат... Ну, хіба можна її пустити... Ех!

І, ступаючи на носки чобіт, він пішов слідом за Алиною.

«В які безглузді становища потрапляю», — подумав Самгін, оглядаючись. Безшумно відчинялись двері, поквально бігали білі фігури сиділок, від стіни тхнуло ліками, шибок вікон торкався вітер. В коридор вийшов з палати Макаров, розв'язуючи на ходу зав'язки халата, глянув на Кліма, задумливо спитав:

— Ти?

І, взявши його під руку, привів до темної кімнатки, з одним вікном, з безліччю скляного посуду на поличках і в шафах.

— Кури, тут можна, — сказав він, скидаючи халат. — Мужньо помер, без скарг, хоч рани в живіт — болісні.

Сівши на ріг стола, він усміхнувся:

— Каже мені: «Я був би задоволений, якби знав, що вмираю чесно». Це — як з англійського роману. Що

означає — чесно померти? Всі вмирають — чесно, а ось живуть...

Самгін кури́в, слухав і роздумував: чому цей передчасно посивілий чоловік якось особливо неприємний йому?

— Що ж, Самгін, революція в нас? — спитав Макаров, зсунувши брови, дивлячись на димний кінчик своєї цигарки.

— Очевидно.

— Ти — радий?

— Революція — це трагедія, — не зразу відповів Клим.

— Ти не відповів.

— Трагедії не радують.

— Ти — більшовик?

— Звичайно — ні, — відповів Клим і зразу ж подумав, що занадто покvapливо відповів.

— Значить — не революціонер, — сказав Макаров тихо, але дуже просто й упевнено. Він взагалі тримався й говорив по-новому, незнайомо для Самгіна і цим збуджував якесь побоювання, примушував насторожитися.

— Революціонери — це більшовики, — сказав Макаров усе так само просто. — Вони б'ють прямо: лобом у стіну. Напевно — так і треба, та я, здається, не люблю їх. Я допомагав їм, грішми і взагалі... переховував декого і дещо. А ти допомагав?

— Траплялось, — обережно відповів Клим.

— Навіщо? Чому?

Самгін мовчки знизав плечима, почувуючи, що запитання Макарова набувають дедалі неприємнішого характеру. А той вів далі:

— Бо — авангард не перемагає, а гине, як сказав Люттов? Завдає першого удару військові ворога і — гине? Це — не так. По-перше — не завжди гине, а лише у тих випадках, коли недосить уміло підготовлено атаку, а по-друге — удару все-таки завдає! То ось, Самгін, моє питання: я не хочу громадянської війни, але допомагав і, здається, допомагатиму людям, які її починають. Тут у мене щось негаразд. Не згоден я з ними, не люблю, але, уяви, — навіть поважаю й навіть...

Він усміхнувся, ляснув пальцями й говорив далі:

— Ти — людина обізнана в політиці, скажи-но...

Двері широко відчинились, увійшла Алина. Самгін кинув недокурок цигарки на підлогу й полегшено зітхнув, а Макаров сказав:

— Ми потім відновимо цю розмову...

«Навряд», — хотілося сказати Климові, але замість цього він ствердно кивнув головою.

— Про що? — спитала Алина, стираючи з обличчя хусточкою великі краплі поту.

— Про політику, — сказав Макаров. — Ви б скинули шубу, простудитесь!

Алина сіла біля дверей на стілець, перед тим скинувши з нього якісь книжки.

— Хіба я вам заважаю? — спитала вона, подивившись на мужчин. — Я почала розуміти політику, мені теж хочеться вбити якого-небудь... міністра, чи що.

— Вам треба виспатись, — пробурмотів Макаров, не дивлячись на неї, а вона казала далі, не кваплячись, цідячи слова крізь зуби:

— Ось — пошли мене, Климе! Я — гарна, гарну до міністра пропустять, а я його...

Витягнувши руку, вона лягнула пальцями, — обличчя в неї залишалось все таким же закостенілим. Макаров, зігнувшись, знову закурював, а Самгін, усміхаючись, спитав:

— Ти думаєш, що це я посилаю людей убивати?

— Хтось посилає, — відповіла вона, голосно зітхнувши. — Мабуть — холоднокровні, а ти — холоднокровний. Вночі, там, — вона махнула рукою кудись угору, — я згадала, як ти мені розказував про Ігоря, як солдатів хотілось зарубати його... Ти — все добре помітив, значить — холоднокровний!

Помовчавши й накриваючи голову шаллю, вона дала тихше, ніби для себе:

— А втім, це, може, через те, що «страх має великі очі» — добре бачать. Ах, як я всіх вас...

Глянувши на Макарова, вона замовкла, а потім півголосом:

— В Ялті, після одної п'яної ночі, я заплакала, поскаржилась: «Господи, навіщо ти обдарував мене красою, а кинув у грязюку!» Щось подібне до цього кричала. Тоді Ігор обняв мене і так... напрочуд ласкаво сказав: «Оце — справжній людський зойк!» Він інколи так говорив, начебто в ньому чорт ховався...

Останнє слово заглушив Лютов, відчинивши двері.

— Ну що ж, усе готове, — сказав він дуже сумним голосом. — Ходімо.

Через годину Самгін ішов поряд з ним по панелі, а посеред вулиці за труною йшла Алина під руку з Макаровим; за ними — вусатий чоловік, схожий на військового у відставці, неголений, наче в плюшовій масці на сизих щоках, з товстою палицею в руці, дуже підтоптаний; поряд з ним ішов, засунувши руки в кишені рваного піджака, нахиливши голову без шапки, високий на зріст парубок, кучерявий і весь у якомусь театральному кучерявому лахмітті; він усе поплювував крізь зуби під ноги собі. Труну квапливо несли два мужики в козушках, обидва, мабуть, тільки що з села: один — у сірих розтоптаних валянках, з клунком на спині, другий — у личаках і пістрьових штанах, з чорною латкою на правому плечі. В головах труни — лисий товстий чоловік, одягнений у два пальта, одно — літнє, довге, а поверх нього — коротеньке, по коліна; в парі з ним — типовий московський міщанин, сухорлявий, у піддъовці, з розкошляною бородою і головою яйцем. Ішли вони швидко і всі четверо чомусь нахилившись вперед, наче воза везли; вусатий хрипко покрикував на них:

— Гей, ви, — в ногу!..

На жовтому вікові лікарняної труни лежало два листки пальми латані та ще якісь гілки кімнатних квітів; Алина — монументальна, в шубі, в важкій шалі на плечах — йшла, впираючись підборіддям у груди; вітер шарпав її каштанове волосся; вона часто, різким рухом руки торкалася труни, наче штовхаючи її вперед, і, спотикаючись на каміннях бруку, штовхала Макарова; він ступав, дивлячись угору і в далечінь, його черевики стукали по камінню особливо чітко.

— Не дійде, звичайно, — бурчав Лютов, скося дивлячись на Алину.

Самгін ладен був думати, що всю цю вбогість навмисно влаштував Лютов, — тьмяний жовтневий день, холодний вітер, олов'яне небо, шестеро вбогих людей, жалюгідна труна.

А через кілька хвилин він уже машинально міркував: «Колишні люди», прославлені модним письменником і модним театром, несуть на кладовище тіло потомка старовинної дворянської фамілії, убитого солдатами безсилою, бездарного царя». В цьому було щось і зловтішне і обурливе.

«А що в цьому — від розуму? — спитав себе Клим. — Зловтіха чи обурення?»

Лістов заважав йому. Він ішов нерівно, наче п'яний, — то забігав наперед Самгіна, то відставав від нього, але передити Аліну не наважувався, очевидно, боячись потрапити їй на очі. Ішов і жалібно сіяв бистренькі слова:

— Ховаємо з участю всіх станів. Умовляв биндюжника — одвези! «Ну вас, каже, к богу, з покійниками!» І піп теж — карний злочин, га? Тварюка. Еге ж, розігрується штучка... складна! Аліна, звичайно, не дійде... Яке серце, Самгін? Жорстоко чесне серце в неї. Ти, сухар, інтелектуель, не можеш оцінити. Не зрозумієш. Інтелектуель, — слівце теж! Ех ви... Тю...

— Перестань, — сказав Самгін, міркуючи, під яким приводом зручніше відмовитись від дальшого подорожування по сумних, безлюдних провулках.

— Брюсов, Валерій, складає віршики:

...вас, хто мене знищить,  
Я стрічаю вітальним гімном.

Бреше! Боїться й ненавидить грядущих гуннів! І — не гімн, а — панахиду написав. Правда?

— Ні, — сердито сказав Самгін. — І взагалі, ти... — Він хотів сказати що-небудь образливе Лютову, але пробурмотів: — Я, здається, простудився, препогано почуваю себе. Мабуть, мені слід...

З провулка гамірно вивалилось десятків зо два збуджених і нетверезих людей. Передній, здоровий червонопикий хлопець у шапці з навушниками, в розхристаній лисячій шубі, надітій на сорочку без пояса, став перед труною, широко розставивши ноги у довгих, вище колін, валянках, змахнув руками так, що сорочка піднялась, оголивши дуже опуклий, масно блискучий живіт, і закричав верескливим, жіночим голосом:

— Стійте! Кого ховаєте? Якого лиходія?

— Ну от! — тоскно скрикнув Лютов. Притуплюючи на одному місці, він наче збирався стрибнути і в той самий час, обмацуючи себе руками, бурмотів: — Ой, револьвер вийняла, ах ти! Розумієш? — шепотів він, штовхаючи Самгіна: — У неї — револьвер!

Самгін розумів, що зараз розіграється щось неподобне, але все ж приємно було бачити Лютова в судорогах страху, а Лютов був такий зляканий, що його косі неспокійні очі вирячилились, брови неприродно розлізлись до скронь. Він намагався сказати щось людям, які щільно обступили



труну, але тільки махав на них руками. Стежити за Лютовим не було часу, — навколо труни вже почалося щось моторошне, від чого в Самгіна по спині поповз холодний дріж.

Носії, поставивши труну на брук, змішалися з натовпом; вусатий чоловік, перебігши на панель і притуляючи палицю до живота, поспішно ішов собі геть; перед Алиною стояв кучерявий хлопець, відштовхуючи її, а вона біла його кулаками по руках; Макаров хапав її за руки, скрикуючи:

— Геть! Чого вам треба?

Алина теж щось кричала, але голос її заглушували верещання хлопця в лисячій шубі та крики його товаришів. Хлопець у шубі, хитаючи головою, струшуючи навушниками шапки, верещав:

— Чому без попа? Жида ховаєте, га? Знову жида? Бога ображаєте? Ні, стійте! Васю — як треба?

З-під лівої руки в нього виринув худий чоловічок у жіночій ватяній кофті, в капцях на босу ногу і, прискакуючи, загорлав хрипко:

— Жид — жити, а ми його — бити! Ех, Ігнаша! Хлопці — підтримуйте! Краса ти наша, Ігнате Петровичу. Захист!

І ще чоловіка з п'ять різноголосо й несамовито ревло:

— Командуй, Ігнате! Підтримаємо! Е-ех...

У натовпі крутився Лютов; скинувши шапку, розмахуючи нею, він теж щось кричав, але хлопець у шубі, намагаючись схопити його п'яною рукою, заглушував усі голоси пронизливим верещанням істеричного захвату.

— З панів? Князь? Не допускаю — брешеш! Де піп? Священик, га? Князів ховають з музикою, сволото! Убили? Братця — чули? Кого вбивають?

— Жидів, страйкарів! — відповіли йому.

Кучерявий хлопець і Макаров тягли, пхали Алину на панель, — вона билася в них у руках, і Самгін чув її глухий голос:

— Пустіть! Я його вдарю... поб'ю...

Раптом стало тихше, — до натовпу підійшов високий огрядний чоловік, у чорному некритому кожушку, і майже всі обернулися до нього.

— Чого буяните? — казав він. — Даремно все! Бачите: червоних стрічок нема, виходить, не страйкар, ну? І жінка проводжає... підходяща, з купчих, видно. Пан — теж ку-

пець, я його знаю, пером торгує в Китай-городі, прізвище забув. Ну? Службовця, видно, ховають...

— Брешеш! — крикнув хлопець; чоловік в капцях підтримав його:

— Бреше, товста морда! Ігнаша, обороно наша, — не вір! Вони всі заодно — товсті, грабіжники, мать...

— Не піддавайся, Ігнате! — кричали в натовпі.

— Скидай віко! Жидюгу ховають з тих, що вчора настріляли...

Чоловік у козушку ляпнув долонею по плечу Ігната.

— Ти — що? Хуліган, чи що? Страйкар? — спитав він голосно, з докором.

— Братця, — хто я? — заверещав Ігнат, обнявши його за шию. — Скажіть швидше, бо — вб'юсь! На місці вб'юсь! Братця, ех...

Змахнувши руками, він скинув з себе шубу й почав бити кулаками себе по голові; Самгін бачив, що по обличчю в хлопця рясно течуть сльози, бачив, що більшість у натовпі милується хлопцем, як штукарем, і чув захоплено злі вигуки чоловіка в капцях:

— Ігнаша! Не здавай Порт-Артура, бий чорта в лоб! Оборона! Кр-расо ти моя!

Чоловіка з п'ять, тісно обступивши Лютова, слухали його, дивилися, як він розмахує дорогою шапкою, і хтось із них сказав:

— Здурила Москва, це так!

«Скінчилось», — подумав Самгін. Скинувши окуляри й сховавши їх у кишеню, він перейшов на другий бік вулиці, де кучерявий хлопець і Макаров, поставивши Аліну під стіною, тримали її, а вона відпихала їх. В цю хвилину Ігнат, нахилившись, схопив труну за край, легко підняв її і, поставивши на попа, заверещав:

— Сам понесу! В Москву-ріку!

Лютов бачив, як ще двоє людей стали піддавати труну на плече Ігнатові, але чоловік у козушку відіпхнув їх, а перед Ігнатом опинилась Аліна; обома руками, стиснувши кулаки, вона стусонула Ігната в обличчя, він мотнув головою, похитнувся й поволі опустив труну на землю. На якийсь момент люди примовкли. Повз Самгіна пробіг Макаров, натягаючи кастет на пальці правої руки.

— Відведи її... що ти, не розумієш! — крикнув він. А перед Ігнатом став кучерявий хлопець і спитав його:

— Зчепимось, чи що?

— Бийте його, хлопці! — рывкнув чоловік у чорному кожушку, штовхаючи людей на кучерявого. — Бийте! Це — Сашко Судаков, злодій! — Самгін бачив, як Сашко збив з ніг Ігната, чув, як він насмішкувато крикнув:

— Ану-бо, шпана! Сміливо, — ну!

Чоловічок у капцях завертівся, одчайдушно закричав:

— Ігнаша, герой! Невже здаси, і-ехх! — і, підбігши до Макарова, вдарив його в бік головою, схопив за комір, але доктор відірвав його від себе й перекинув, пхнувши ногою. Той закричав:

— Усіх не переб'єте, сволото! Розстрілювачі-і!

Макаров пхнув на Самгіна Алину, сказавши:

— Другий провулок праворуч, будинок дев'ять, квартира Зосимова, — хутчій! Я Володьку визволю...

Самгін, підхопивши жінку під руку, швидко повів її; вона йшла покірно, мовчки, не оглядаючись, накручуючи шаль на голову, дивилася під ноги собі, але ступала важко, човгала підшвами, хиталась, і Самгін майже тягнув її.

Переляк, викликаний у Самгіна огидною сценою, перетворився на холодну злість проти Алини, — адже це з її вини довелось пережити такі моторошні хвилини. Вперше він почував таку гостру злість, — йому хотілося штовхати жінку, бити її об огорожу, об стіни будинків, покинути у вузькому, порожньому провулку в сутіні вечора й піти собі геть.

Він ледве стримував це бажання й мовчав, сопучи, почувачи, що коли заговорить, то скаже їй слова грубо образливі, і все-таки боячись цього.

— Які... герої, — пробурмотіла Алина, голосно зітхнувши, і спитала: — Володьку поб'ють?

Самгін не відповів. Його не здивувало, що двері квартири, про яку сказав Макаров, відчинила Дуняша.

— О, господи! Які гості! — весело закричала вона. — А я самовар наставила, — прислуга страйкує! Що... що тобі, матінко?

Її здивований вигук був викликаний тим, що Алина, скинувши шубу на підлогу, притулившись до стіни, закрила обличчя руками і крізь пальці глухо, але виразно вилаялась непристойними словами. Самгін усміхнувся, — це сподобалось йому, це ще більше принижувало жінку в його очах.

— Виведи мене... куди-небудь, — попросила Алина.

Клим роздягся, пішов на світло в неприбрану кімнату; там на столі горіли дві свічки, бурхливо кипів самовар, вихлюпуючи воду з-під кришки й обливаючись нею, стояв немитий посуд, тарілки з розкопирсаними закусками, пляшки, лежала розгорнута книжка. Він прикрив трубу самовара тушилкою і, наливаючи собі чаю в склянку, помітив, що руки в нього тремтять. Гріючи руки об склянку, він ходив по кімнаті, оглядався. На маленькому роялі — розкидано ноти, лежав капелюшок Дуняшин, розсипано стеаринові свічки; на кушетці — зім'ятий плед, лушпайки з апельсина; всі меблі зсунуто з своїх місць, і кімната нагадувала окремих кабінет гостиниці після гульні удвох. Самгін гидливо скривився й згадав:

«Що хотів сказати Макаров у лікарні?»

З'явилась Дуняша, і, хоч очі в неї були заплакані, почала вона з того, що, обнявши Кліма за ший, поцілувала в губи, прошепотівши:

— Ой, рада, що прийшов!

Але зараз же кинулась до стола і, наливаючи чаю в чашку, покvapливо, півголосом стала питати, що трапилось.

— Вона — наче скам'яніла, лежить, мовчить, — жах!

Сухо розказуючи їй, Самгін бачив, що тепер, коли на ній простеньке темне плаття, а її обличчя, оббрижане ластовинням, не нафарбоване, і руде волосся заплетене в косу, — вона здається молодшою й милішою, хоч дуже нагадує покоївку. Вона побігла, не дослухавши його, захопивши з собою чашку чаю й пляшку вина. Самгін підійшов до вікна; ще можна було бачити, що в небі скупчуються синюваті хмари, але на вулиці вже було темно.

«Добре б ночувати тут...»

У двері гучно постукали; він почекав, чи не прибіжить Дуняша, але, коли постукали ще раз, відчинив сам. Першим всунувся Лютов, за ним Макаров, і ще хтось третій. Лютов зразу ж спитав:

— Як вона? Плаче? Чи — що?

Макаров відіпхнув його й пішов у кімнату, а за ним висунувся кучерявий хлопець і спитав:

— Де можна вмитися?

— Ходімо, — сказав Лютов, ляпнувши його по плечу, і звернувся до Самгіна: — Якби не він — побили б мене. Ходімо, брат! Рушник? Зараз, підожди...

Він зник. Хлопець підійшов до стола, зважив одну пляшку, другу, налив у склянку вина, випив, голосно кряк-

нув і подивився навколо, шукаючи, куди плюнути. Обличчя в нього запухло, ліве око майже затяглося, підборіддя і шия замазані кров'ю. Він став ще кучерявішим, — розкошлане волосся в нього наїжилось, і він був ще більше обідраний, — піджак разом з сорочкою розпорото від пахви до поли, і, — коли хлопець пив вино, — весь бік у нього оголився.

— Дуже побили вас? — тихо спитав Самгін, відійшовши від нього в куток, — хлопець, наливаючи собі ще вина, спокійно й хрипкувато відповів:

— Якби дуже, я б не стояв на ногах.

Увійшли під руку Дуняша і Лютов, — Дуняша відсахнулась, побачивши гостя, а він ввічливо поклонився їй, стягаючи пальцями діру на боці й притримуючи другою рукою розірваний комір.

— Пробачте...

— Зараз я дістану білизну вам, ходімо, — швидко сказала Дуняша.

— Ф-фа! — промовив Лютов, похитнувшись і міцно примруживши очі, але в той же час хапаючи зі стола пляшку. — Це... випадок! Йй-богу — дешево відбулися! Шапку я загубив, — украли, звичайно! По потилиці дістав, ну — не дуже.

Він випив вина, кинувся на кушетку й говорив далі — поквапливо, недоладно:

— Труну поставили в сарай... Завтра її віднесуть куди слід. Знайшлися люди. Сто карбованців. Еге ж! Алина начебто опам'ятовується. В неї — ніколи ніяких істерик! Макаров... — Він підскочив на кушетці, сів, здивовано підвівши брови. — Б'ється як! Чудово б'ється, хай йому чорт! Ну, і оцей... Ні, — який Ігнат, га? — скрикнув він, підбігаючи до стола. — Ти помітив, зрозумів?

Наливаючи одною рукою чаю, другою смикаючи, розв'язуючи галстук, усміхаючись аж до вух, він вів далі:

— Вулиця створює собі вождя, — он воно що! Напоює, обдурює, розумієш? А босяк отой, котрий кричав «оборона, краса», це ж «Московский листок!» Ох, чорт... Чудово, га?

— Ти страшенно вигадуєш, — сказав Самгін.

— А ти — погано бачиш, окуляри заважають! І вже ж бо повірив, сучий син, що він — вождь! Ні, це... чудово! Може командувати, бити може всякого, — га?

Самгін, слухаючи, міркував:

«Бачить те саме, що бачу я, але — інакше. Звичайно, це він спотворює дійсність, а не я. Закохався в кокотку, — характерно для нього. Видумане кохання і все в ньому — видумане».

А Лютов говорив з якоюсь безглуздою радістю:

— Не розібрали ще, не розуміють — кого бити?

Увійшли Алина і Дуняша. В Алини обличчя було все таке саме закостеніле, тільки ще більше схудло; з-під нахмурених брів очі дивилися винувато. Дуняша принесла якісь пакети і, поклавши їх на стіл, сіла до самовара. Алина підійшла до Лютова і, глядячи його рідке волосся, спитала тихо:

— Побили тебе?

— Ну, що ти! Дурниця, — дзвінко скрикнув він, згинаючись, цілуєчи їй руку.

— Ах ти, дурнику мій, — сказала вона; зітхнувши, додала: — Розумненький, — і сіла поряд з Дуняшею.

А Лютов неприродно, всім тілом, заворушився, наче під одягом у нього, по спині і плечах, миші пробігли. Самгін у ця сценка здалася огидною, і в нього знову, але ще дужче спалахнула злість проти Алини, розпливлася на всіх у цій тісній, неохайній, погано освітленій двома вогниками свічок, кімнаті.

Неприємна була й Дуняша, вона гнучким і усмішливим голосом розказувала:

— Благовірний мій до Петербурга помчав скаржитись на революцію, умовляти, щоб припинили...

З'явився Макаров, розкурюючи цигарку, слідом за ним ступив і спинився кучерявий хлопець з зав'язаним оком; Алина сказала, простягнувши йому руку:

— Будь ласка...

Він поклонився, не взявши її руки:

— Олександр Судаков...

— Лісоторговець є такий! — скрикнув Лютов чомусь з радістю.

— Дядько мій, — не зразу відповів Судаков.

— Д-дядько? — недовіжливо спитав Лютов.

— Рідний. Не схоже?

Судаков сів до стола проти жінок, око в нього було велике, зеленувате й недобре, шия, відтінена чорним коміром наглухо застебнутої тужурки, якась занадто біла. Склянку чаю, підсунуто до нього Алиною, він узяв лівою рукою.

— Лівша? — спитав Лютов, придивляючись до нього.  
— Забив праву....

Самгін уважно стежив, сидячи в кутку на кушетці и пережовуючи хліб з шинкою. Він бачив, що Макаров поводитья, як хазяїн у домі, взяв з роля свічку, засвітив її, спитав у Дуняші паперу й чорнила і пішов з нею. Алина, покашлюючи, глибоко зітхала, начебто підймала й не могла підняти якусь вагу. Поставивши лікті на стіл, спираючись вилицями на долоні, вона спитала Судакова:

— Як це ви наважились?

Судаков нахилився над склянкою, розколючуючи чай, і не відповів; та вона наполегливо доповнила запитання:

— Один проти всіх?

— Та чого тут наважуватись? — похмуро сказав Судаков, струснувши головою, аж половина волосся, не зв'язана хусткою, високо злетіла. — Мені завжди хочеться бити людей.

— За що? — скрикнув Лютов, розпалюючись.

— За дурість. За підлість.

«Хизується, — оцінював Самгін. — Почуває себе ге-роем. Звичайно — бабій. Сутенер, «кіт», напевно».

А Судаков, два рази ковтнувши, випив чай, визивно заговорив, дивлячись поверх голови Аліни й тяжко рухаючи розпухлою нижньою губою:

— Бійку в заслугу не ставте мені, на інше я не здатний...

— Ви — що ж? — усміхаючись, спитав Лютов. — Проти панів?

Не глянувши на нього, Судаков сказав:

— Я — не селянин, пани мені нічого поганого не зробили, якщо ви під панами розумієте поміщиків. А от купці,— купців я б знищив. Це — з великою охотою!

На хвилину всі замовкли, а Самгін тихенько засміявся й примусив Судакова глянути на нього запаленим оком.

— Ви де вчилися? — тихо спитала Алина, придивляючись до нього.

— В комерційному. Не скінчив, бо забрав дядько за прикажчика, на лісовий склад. Розтратив гроші, карбованців з шістсот. Їздив лихачем. Двічі судився за буянство.

Говорив Судаков визивним тоном і весь час м'яв, ламав пальцями лівої руки скоринку хліба.

— Отож я вам — не компанія, — закінчив він і встав,

гучно відсунувши стільця. — Ви, панове, дайте мені... кілька карбованців, я піду...

Лютов зразу ж засунув руку за пазуху. Алина сказала:

— Посидьте з нами. Скільки вам років?

— Двадцять.

Узявши гроші в Лютова, він не подякував йому, але, коли прийшов Макаров і подав йому рецепт, скося глянув на папірець і сказав:

— Спасибі. Не треба, обійдеться й так.

Самгін теж попрощався й швидко вийшов, вважаючи, що з цим хлопцем безпечніше йти. На вулиці в темряві дув вітер, і, підгонюваний його поштовхами, Самгін швидко догнав Судакова, — той ішов не кваплячись, сховавши одну руку за пазуху, а другу в кишеню штанів, ішов швидко й намагався свистіти, але свистів погано, — мабуть, заважала розбита губа.

— Ви — революціонер? — раптом і неприємно голосно спитав він, примусивши Кліма оглянути вузький кривий провулок і відповісти не зразу, півголосом, докторально:

— Кого вважаєте ви революціонером? Це — поняття широке, особливо в нас, росіян.

— А я думав, — коли ви, там, засміялись після того, як я про купців сказав, — оцей, напевно, революціонер!

— Розуміється, я...

Та Судаков, не слухаючи, бурмотів:

— Ховаєтесь, чорт би вас узяв! На похороні Баумана за сищика вважали мене. Обережні дуже. Які тепер шпиги?

Він раптом спинився, наче наткнувшись на щось, і сказав:

— Ну, — прощай, Митюхо, бо — дам у вухо!..

«Негідник, — обурено думав Самгін, поквапливо ступаючи й дослухаючись, чи не йде хлопець за ним. — Найтиповіший хуліган».

Але в провулку було огидно тихо, тільки вітер човгав по землі, по блясі дахів, і цей човгаючий звук добре пояснював порожнечу провулка, — людей позамітало в будинки.

Зігнувшись, Самгін майже біг, і йому здавалося, що все в ньому тремтить, навіть думки тремтять.

Він з розбігу притулився в заглибину воріт, — з-за рогу поспішно вийшло четверо, і один з них бурчав:

— Процесію з усіх церков, — ось би що треба.



Маленький круглий чоловічок, проходячи повз Самгіна, сказав:

— Духовенство, звичайно, могло б роль відіграти.

— Розраховує, чий шматок жирніший...

Қоли слова стали нерозбірливими, Самгін пішов далі, ступаючи швидко, але стараючись тупати не дуже гучно. Де-не-де біля воріт стояли обивателі, і від кожної групи вітер відривав тривожні слова.

— Миколка Баранов робітників озброює.

— Який Баранов?

— Асафів син.

— Байки!

— От, якби Охотний ряд...

У другій групі хтось упевнено говорив:

— Підпалювати почнуть, побачите!

А з лавки бульвару долинав веселий розважливий голосок:

— Та ки-иньте! Қоли ж Москва бунтувала? Проти неї — справді, а вона — ніколи!

— А — студенти?

— Ну, знайшов бунтарів!

— Ви куди, молодиці?

— По-перше — дівчата!

— Ах, пробачте! Қуди ж?

— Подивитись, як булочники барикаду будують...

— Ну, це — не забавка!..

Та, незважаючи на голоси з темряви, величезне місце все-таки справляло враження порожнього, занімілого. Вікна посліпли, ворота позачиняні, позамикані, провулки стали вужчими й більш заплутаними. Чуйно настроений слух ловив далеке клацання пострілів, хоч Самгін розумів, що вони звучать тільки в пам'яті. Брязнула клямка коло хвіртки. Самгін спинився. Попереду нього знайомий голос сказав:

— Як поведуться пігерці...

Хвіртка грюкнула, людина перейшла на другий бік вулиці.

«Поярков», — упізнав Қлим, входячи на свою вулицю. Вона зустріла його гамором роботи, таким самим, який він чув учора. Самгін пішов повільніше, пропускаючи в пам'яті своїй пожильців цієї вулиці, міркуючи: хто з них може будувати барикаду? З-за рогу вийшов студент, племінник акушерки, яка жила раніше в будинку Варвари, а тепер — поряд з ним.

— А, це ви, — сказав студент. — Солдатів чи поліції нема на бульварі?

Самгін заперечливо крутнув головою, дослухаючись. В глибині вулиці хтось командував:

— Упоперек кладіть! Крутіше!

— Барикада? — спитав Самгін.

— Дві, — сказав студент, зникаючи за рогом.

Самгін підійшов до стовпа ліхтаря, притулився до нього й став дивитись на роботу. На вулиці було темно, як у димарі, і здавалося, що темряву створює возня двох чи трьох десятків людей. Гучно крикаючи, хтось бив по камінню бруку ломом, і, мабуть, саме його умовляв лагідний басок:

— Годі! Годі, товаришу!

Вулицю перегороджувала чорна купа людей; за рогом у провулку теж працювали, котили по бруку щось важке. Вікна у всіх будинках закрито віконницями і вікна в будинку Варвари — теж, але обидві половини воріт — навстіж. Схропувала пилка, щось важке м'яко падало на землю. Голоси людей звучали не дуже гучно, але весело, — веселість ця здавалась недоречною й фальшивою. Невгамовно й самовдоволено дзвенів тенористий голосок:

— Що це? Водою облили? Ніяк не можна. Куля в лід ударить, — льодом битиме! Це мені відомо. На горі святого Миколи, коли ми Шипку обороняли, турки багато завдавали нам шкоди льодом. Стій! Навіщо бочку даремно кладеш? В неї треба набити всякого мотлоху. Лаврушка, ходи сюди!

Клим збагнув, що командує мідник, — він лудив каструлі, самовари і двічі приходив скаржитися на Анфиміївну, яка обдурювала його. Він — худий, кощавий, з гачками чорних зубів у роті під сивими вусами. Балакучий і дурний. А Лаврушка — його учень і приймак. Він жив на побігеньках в акушерки, що квартирувала раніше в будинку Варвари. Бешкетний хлопчисько. Любив співати: «Що ж ти, судженець, сумний». А треба було співати — сундженець, сундженський козак.

Закуривши цигарку, підпадаючи під владу автоматичних дрібних думок, Самгін чув:

— І стрілятимеш, діду?

— Стріляти я — не бачу ані дідька! Мене ось у бочку засунуть, тоді куля бочки не проб'є.

Мідник неприємно нагадав старого каменяра, що підбурював силача Мишу чи Митю руйнувати стіну. По другий бік вулиці пройшло двоє — студент і ще хтось; студент досить голосно говорив:

— Ви, товаришу Якове, даремно гуляєте сам, без охрони.

Гамір роботи припинився; було видно, що будівники барикади збилися тісно до купи, і потім, серед тиші, пролунав голос Пояркова:

— Опинитесь у пастці. На випадок відступу треба мати наскрізні ходи дворами. Розберіть огорожі...

— Правильно! — крикнув мідник.

Самгін почував, що в нього мерзнуть ноги і треба йти додому, але хотілося чути, що іще скаже Поярков.

«Та — чого ради орудують прокляті старички? Теж, у своєму роді, Кропоткіни і Толсті...»

Це уподібнення так збентежило його, що він аж кашлянув, наче поперхнувшись порохом, але потім згадав ще старика — історика Козлова. Він розумів, що на його очах ідея революції втілюється в реальні форми, що, може, завтра ж, під вікнами його кімнати, люди почнуть убивати одного, але він усе-таки не хотів вірити в це, не міг припустити цього. Розум його вперто чіплявся за незначне, смішне, за все, що падало чіпній роботі на смерть характеру спектаклю аматорів драматичного мистецтва. Порівняння здалося йому дуже влучним і навіть трохи підбадьорило його. Він знав, як роблять революції, читав про це. Те, що відбувалось, не нагадувало прочитаного про революції в Парижі, Дрездені. Тут люди, граючись, відгороджуються від чогось, чого, напевно, не буде. А якщо буде — прийдуть солдати, півсотні солдатів, і розкидають всю цю дитячу споруду. В таких напівгнівних, напівзневажливих думках Самгін підійшов, заглянувши у двір, — двері сарая над погребом теж було відчинено, перед ними стояла, наче дзвін, Анфиміївна з ліхтарем у руці й говорила:

— Диван — беріть, і матрац — можна, а діжки — не дам! Скриню теж можна, її залізом оббито.

Самгін навіщоось скинув шапку, підійшов до домоправительки й спитав:

— Що це ви робите?

Спитав він не так суворо, як хотілось; Анфиміївна, піднявши ліхтар, освітила його обличчя, кажучи:

— Вибираємо непотрібне,— на барикаду нашу,— сказала вона просто, як про справу звичайну, життєву, і, одвернувшись, додала з докором: — Вам би, самому, не гуляти, Варюша непокоїться...

В сараї, в купі віджилого домашнього мотлоху, порався двірник Микола, мовчазна, твереза людина, і з ним ще хтось чужий.

— Всі дають,— сказала Анфиміївна, а з сарая чийсь чужий голос догнав її слова:

— Не дадуть — візьмемо!

«Наша барикада»,— міркував Самгін, входячи в дім через кухню. Анфиміївна — типова ідеальна «людина для інших», якою він захоплювався,— теж допомагає будувати барикаду з речей, що відпрацювали, так само, як і вона, свій вік,— в цьому Самгін не міг не відчутися чогось дуже зворушливого, трошки смішного і такого, що ніби примиряло з потребою барикади,— примиряло, можливо, тільки тому, що він дуже стомився. Але, роздягаючись, він подумав:

«Все-таки це — якась белетристика, а не історія! Златовратський, Омудевський... «Золоті серця». Сентиментальна дурниця».

Дружина, з компресом на лобі, сидючи біля стола в своїй кімнаті, писала.

З того, як вона, шпурнувши ручку на стіл, підвелася з стільця, він зрозумів, що зараз виникне сварка, і на-смішкувато спитав:

— Це ти дозволила Анфиміївні будувати нашу барикаду?

«Нашу» — він підкреслив. Варвара, одною рукою тримаючись за голову і розмахуючи другою, підійшла щільно до нього й заговорила шиплячими словами:

— Вона на старість з глузду з'їхала, а ти чого хочеш, чого?

Вона, як видно, багато плакала, повіки в неї розпухли, білки почервоніли, підборіддя тремтіло, рука смикала блузку на грудях; зірвавши з голови компрес, вона розмахувала ним, ніби бажаючи, але не наважуючись стьобнути Самгіна по обличчю.

— Ти жорстокий,— говорила вона, задихаючись.— Ти хочеш буди членом парламенту? Ти не зробиш кар'єри, бо нездара і... і...

Вона верещала дедалі пронизливіше. Самгін, не

сказавши й слова, круто повернувся спиною до неї й пішов до кабінету, замкнувши за собою двері. Запалюючи свічку на столі, він зважував, наскільки тяжко образив його шалений натиск Варвари. Сів до стола і, міцно розтираючи щоки долонями, думав:

«Збожеволіла від страху, міщанка».

Думалося тверезо і навіть з задоволенням,— бачити такою жалюгідною цю давно чужу жінку було майже приємно. І приємно було чути її істеричне вищання,— воно проходило крізь двері. Про те, щоб розірвати зв'язок з Варварою, Самгін ніколи не думав серйозно; тепер йому здалося, що цей зотлілий зв'язок лопнув. Він спитав себе, як це оформити: переїхати завтра ж до гостиниці? Але — всі і всюди страйкують...

У дворі, на вулиці гомоніли, носили важке. Це — не заважало. Самгін, усміхаючись, подумав, що, напевно, тисячі Варвар із жахом слухають такий гомін,— тисячі, на різних вулицях Москви, у великих і маленьких затишних гніздечках. Згадалися слова Макарова про не важке, але згубне владарювання жінок.

«В цьому є частина істини — занадто багато пошлех дрібниць вносять вони в життя. З мене досить одної кімнати. Я — ситий самим собою й не маю потреби в людях, в прийомах, в балаканині про книжки, театр. І я досить багато бачив всякого безглуздя, у мене є право не звертати уваги на нього. Виїду в провінцію...»

Він почував, що ці думки витверезують і заспокоюють його. Сцена з дружиною начебто визначила не тільки взаємини з нею, а й ще щось, важливіше. На дворі грюкнуло, наче ящик упав і розбився. Самгін здригнувся, і в той самий час у двері кабінету дрібно почала стукати Варвара, глухо кажучи:

— Відімкни! Я — не можу сама, я боюся! Ти чуєш?

— Чую, але не відімкну,— дуже голосно відповів він.

Варвара замовкла, потім знову стукнула в двері.

— Дай мені спокій,— суворо сказав Самгін і швидко пішов до спальні по білизну для постелі собі; йому вдалося зробити це, не зіткнувшись з дружиною, а ранком Анфімівна, зітхаючи, переказала йому:

— Варюша сказала, що вона ці дні в Ряхіних буде, на Волхонці, а тут — боїться вона. Думає, на Волхонці спокійніше...

З цього дня час, перевантажений неймовірними подіями, набув для Самгіна швидкості, яка нагадала йому гімназичні уроки фізики: все, і дрібне, і велике, мчало однаково швидко, як падали тягарі різної ваги в просторі, з якого викачано повітря. Здавалося, що рух подій з кожним днем підсилюється, і всі вони кудись навальноно летять, залишаючи в пам'яті тільки свистячі й ніби світляні сполучення слів, тільки фрази, короткі, як заголовки газетних статей. Газети кричали оглушливо, зухвало свистіли сатиричні журнали, кричали продавці їх, кричав обиватель,— і кожен день давав заголовок собі:

«Повстання матросів» — виголошував один, а наступний урочисто оповіщав: «Боротьба за восьмигодинний робочий день».

Раніше ніж Самгін встигав об'єднати й збагнути ці два факти, він уже чув: «Петербурзька Рада робітничих депутатів боротьбу за восьмигодинний день припинила, оголошено страйк протесту проти страти кронштадтських матросів, повстав Чорноморський флот». І щодня хто-небудь з почуттям жаху чи задоволення кричав про розгроми селянством поміщицьких господарств. Ночами перед Самгіним розгорталася картина зимової, пухової землі, скрізь розфарбованої по білому величезними вогнищами пожеж; вогненні вихори виривалися наче з глибини земної, і всюди, по сліпучо білих полях, від вулкана до вулкана рухалися, з лютим шумом, потоки чорної лави — юрби повсталих селян. Самгін був певен, що ця фантастична й похмура, але гарна картина виникла перед ним сама собою, майже не зажадавши зусиль його уяви, і що вона незалежна від картини, яку підказав йому Диякон три роки тому. Ця картина говорить більше, інша сила малює її вогненним пензлем,— не та сила повсталого мужика, про яку щодня пишуть газети, явно — милуючись нею, а потай, напевно, боячись. Ні, це діє стихія надлюдська: заразивши людей божевіллям руйнування, вона вже знущається з них.

Часом Самгін почував, що він живе напередодні відкриття нової, своєї історико-філософської істини, яка перетворить його, твердо поставить над дійсністю і поза всіма старими, книжними істинами. Йому раз у раз заважали домислити, відчутти себе і своє до кінця. Завжди

та чи інша людина забігала вперед, формулювала настрій Самгіна своїми словами. Ліберальний професор писав на сторінках впливової газети:

«Люди з кожним днем стають дедалі менш значними перед силою збудженої ними стихії, і вже багато хто не розуміє, що не вони — керують подіями, а події тягнуть їх за собою».

Прочитавши ці слова, Самгін засмутився, — це він мав би так сказати. І, задовольняючись тим, що зміст цих слів зміцнив його настрої, він постарався забути їх, що й удалося йому так само легко, як легко забувається втрата дрібної монети.

Бентежив його Кумов, людина, яку він звик вважати бездарною і більш щиро блаженненною, ніж хитрий, честолюбний Діомидов. Кумов заходив часто, але на запитання: де він був, що бачив? — не міг до пуття розказати нічого.

— Був в університеті Шанявського, — безліч народу! Жах як багато! Та — все не те, знаєте, не про те вони говорять!

Він весь якось розгвинчено метлявся, кивав головою, махав руками, співчутливо цмокав і, спинившись раптом посеред кімнати, задеревівши, дивився на підлогу — говорив глухуватим, безбарвним голосом:

— Все — програми, суперечка про програми, а треба шукати шляху до останньої свободи. Треба рятувати себе від руйнівних впливів буття, поринати в глибину космічного розуму, будівника всесвіту. Бог чи диявол — цей розум, я — не вирішую; але я почуваю, що він — не число, не вага і міра, ні, ні! Я знаю, що тільки в макрокосмі людина знайде справжню цінність свого «я», а не в мікрокосмі, не серед речей, явищ, умов, що їх вона сама створила і створює...

Ця філософія здавалась Климіві дуже туманною, недорікливою, неприємною. Але й у ній було щось, що збігалося з його настроєм. Він слухав Кумова мовчки, лише інколи ставлячи короткі запитання, і ще більше дратувався, переконуючись, що слова цієї розгвинченої людини чимось збігаються з його думками. Це було майже принизливо.

Події, наче крижини під час льодоходу, громадячись одна на одну, не тільки вимагали пояснення, але й примушували Самгіна брати фізичну участь у ході їх. Був

цілий ряд причин, якими Самгін пояснював собі неминучість цієї участі в метушні днів, і не було волі, не було сміливості стати осторонь від метушні. Він сам розумів, що мотиви його поведінки не такі солідні, щоб примирити суперечність його настрою і поведінки. Він довів собі, що ризикувати собою некорисливо, задовольняючи тільки свою цікавість,— це не всякому доступно. Та він змушений був довести це після того, як відчув ніяковість перед дбайливою Анфиміївною й оборонцями барикади, яким вона дала притулок на кухні, таж само, як це зробили й ще деякі мешканці вулиці. Ніяково було сидіти дома, поглядаючи у вікна на барикаду; обивателі звикли до неї, допомагали обкладати її снігом, поливати водою. Взагалі дійсність наполегливо, безцеремонно вимагала участі в її справах. Посланцем дійсності до нього найчастіше з'являлась Любаша Сомова, завжди окрилена радощами. В легенькій обшарпаній щубці на білячому хутрі, закутана рваною шаллю, вона вкочувалась, наче великий жмут вати; червоні від холоду щоки в неї роздувались.

— Ура! — кричала вона. — Кліме, голубчику, подумай: у нас теж організувалась Рада робітничих депутатів! — І завжди просила, наказувала: — Побіжи до Технічного, скажи Гогіну, що я поїхала в Коломну; потім — у Шанявський, там знайдеш Псяркова, і ось оці папірці — йому! Тільки, будь ласка, в університет встигни до четвертої години.

Ткнувши йому папірці, вона зав'язала шаль на животі ще тугіше, розказуючи:

— Які люди з'явилися, Кліме! Пам'ятаєш Дунаєва? Ах...

«Дурненька», — поблажливо думає Самгін. Через кілька днів він зустрів її на вулиці. Любаша сиділа на саях поганенького візника, — сани були навантажені паками газет, різнобарвних брошур; підвівшись, тримаючись за плече візника, Сомова закричала:

— Петербурзьку Раду ліквідували!

«Дурненька».

Але, поступаючись перед «дурненькою», він ішов, розшукував усяких людей, передавав їм якісь пакети, а коли намагався усвідомити, навіщо він робить усе це, — йому здавалося, що, виконуючи саме Любашині доручення, він особливо переконується в несерйозності усього,



що роблять її товариші. Часто бачив Олексія Гогіна. Втративши франтуватий вигляд, схуднувши, Гогін усе-таки залишався схожим на чиновника з банку і все так само теревенив:

— В Коломну втекла, кажете? — питав він, примруживши око.— Ач яка утікачка з каторги! Ми туди вже послали людину. Ну, гаразд! Пояркова шукати вам не треба, а їдьте ви...— Він давав адресу, і через якийсь час Самгін сидів у будинку Російського страхового товариства проти манежу, в квартирі, де, чомусь, повітря тхнуло гасом. На письмовому столі лежав бікфордів шнур, у суміжній кімнаті носатий брюнет розказував якимось кавказцем про японську шимозу, а чоловік з гарним, але нерухомим обличчям, схожий на розстригулопа, прочитавши записку Гогіна, командував:

— Ідьте на Самотьоку... Спитаєте товариша Чорта.

Самгін ішов до товариша Чорта, в думках усміхаючись:

«Чорт! Граються, як діти».

На Самотьоці молодий чоловік, рябуватий, веселий, цитав його:

— А гантелі де?

— Гантелі?

— Авжеж, гантелі! Що ж я — з цигаркових коробок робитиму бомби?

Самгін ішов назад ще більше певний, що не можуть бути довговічні, не можуть змінити ходу історії події, які створюються десятками таких одиниць. Він бачив, що якісь різномасні люди будують барикади, які, очевидно, нікому не заважають, бо ніхто не намагається руйнувати їх, бачив, що обиватель освоївся з барикадами, вже звик спритно обминати їх; він знав, що робітники Москви озброюються, чув, що були випадки сутичок робітників і солдатів, але він не вірив у це і солдатів на вулицях не зустрічав, так само як не зустрічав поліцейських. Здавалося, що обивателів Москви залишено напризволяще, та це їх не турбує,— навпаки, вони стали навіть веселішими й сміливішими.

Якась сила випхнула з будинків на вулиці найрізноманітніших людей,— вони рухались не по-московськи швидко, жваво, зупинялися, збиралися групами, когось слухали, сперечалися, аплодували, гуляли по бульварах,

і можна було думати, що вони чекають свята. Самгін дивився на них, хмурився, думав про легковажність людей і про наївність тих, хто намагався прищепити їм розумне ставлення до життя. Ночами перед ним знову поставала картина білої землі в червоних плямах пожеж, чорні потоки селян.

— Так, есери круто заварили кашу,— похмуро сказав йому Поярков— скелет у пальті, розірваному на боку; клапті вати стирчали з дір, збільшуючи схожість Пояркова зі скелетом. Кістки на обличчі в нього, здавалось, мали прорвати сіру шкіру. Говорив він, як завжди, похмуро, грубувато, але очі його дивилися лагідніше і якимось особливо пильно; Самгін пояснив це тим, що очі глибоко запади в орбіти, а брови, раніше завжди насуплені,— трохи підняті, випрямились.

— Великих, культурних господарств мужик руйнує начебто не багато, але все-таки ми матимемо величезний збиток,— говорив Поярков, розглядаючи зламану цигарку.— Неминуче це, звичайно,— додав він і дістав з кишені ще цигарку, теж зім'яту.

У всьому, що він сказав, Самгіна діяло тільки слівце «ми». Хто це — ми? На запитання Кліма, де він працює,— Поярков, начебто здивовано, відповів:

— В революції... тобто — в Раді! Із заслання я втік, загнали мене казна-куди! Е, ні,— думаю,— спасибі! І — вернувся.

— А де Кутузов? — спитав Клим.

— Був у Пітері. Тепер — мабуть — на півдні.

«Ми»,— іронічно повторював Самгін, ідучи від Пояркова. Він довго шукав якого-небудь смішного, нищівного порівняння, але не знайшов. «Ми орали» — не годилось.

Якось увечері, вертаючись додому, Самгін на розі своєї вулиці зустрівся з Митрофановим. Іван Петрович відскочив від нього, не поклонившись.

«Він повинен почувати себе дуже погано»,— подумав Самгін, трохи збентежений нечемністю людини «здорового розуму». Глянувши назад, він побачив, що Митрофанов теж спинився, оглядається. Клімові хотілося втішливо крикнути:

«Все це — ненадовго!»

Та Митрофанов зірвався з місця й швидко пішов геть.

Разів зо два приходила Варвара, холодно віталась, задираючи голову, дивлячись через плече Климові, ішла до своєї кімнати й відбирала білизну для себе.

Першого разу її супроводжував Ряхін, демократично одягнений у козушок і валянки, схожий на двірника.

— Люди починають розбиратися в подіях,— організувався «Союз 17 жовтня»,— повідомляв він, але не дуже рішуче, наче мав сумнів: чи ті слова каже і чи таким тоном слід казати їх?— Тут, знаєте, висувається Стратонов, дуж-же тямуща особа, дуже!

Помовчавши, ласкаво погладивши долонею червоне, пухле обличчя своє, наче чуже на маленькій голівці його, він говорив далі:

— Деякі кадети йдуть за ним... еге ж! У них бунтує отой мілюковець — адвокат, єврей,— як його? Ага — Прейс! Отруйне... гм! Знаєте, ця істерика семітів, людей без ґрунту й заражених нашим нігілізмом...

Про євреїв він здатний був говорити дуже багато. Говорив, облизуючи губи фіолетовим язиком, і в тупуватих очах у нього поблискувало щось гостреньке й нібито тригранне, наче кінчик циркуля. Як завжди, промову свою він закінчив звично:

— Але я — оптиміст. Я знаю: покричимо й перестанемо, як тільки знайдемо заспокійливу середню між двома крайніми.

Однак цього разу він, тяжко зітхнувши, спитав Самгіна:

— Ви як думаете?

Самгін був задоволений, що Варвара перешкодила йому відповісти. Вона увійшла до їдальні, трохи піднявши плечі, так, начебто її вдарили по голові. Від цього її довга шия стала нормальною, коротшою, але обличчя почервоніло, і очі блискали зеленим гнівом.

— Це ти дозволив Анфиміївні віддати білизну «Червоному Хресту»? — спитала вона Клима, зловісно покашлюючи.

— Я нічого не дозволяв, вона мене ні про що не питала...

— Вона віддала всі простині, рушники і взагалі... Чорт знає що!

— Старе все, Варю, старе, латане,— не жалій! — сказала Анфиміївна, заглядаючи в двері.

Варвара круто повернулась до неї, але велике, дрябле

обличчя старої вже зникло, і, тупнувши ногою, вона скомандувала Ряхіну:

— Ходімо!

Самгін, покликавши її в кабінет, сказав:

— Ти, звичайно, розумієш, що я не можу переїхати...

Не дослухавши, вона махнула рукою:

— Ах, облиш! Чи до того тепер, коли, може...

І, притуливши хусточку до губ, поспішно пішла.

Люди з'являлися, зникали, наче провалюючись в ями, і знову вискакували. Найчастіше з'являвся Брагін. Він занепавав, зав'яз, дивився на Самгіна жалібним, засуджувочим поглядом і запитливо говорив:

— В газеті «Борьба» надруковано... Ви згодні? «Русские ведомости» зазначають... Це правда?

Він примусив Самгіна згадати непомітного гостя дядька Хрисанфа — Мишу Зуева та його сумні доповіді: «В Мар'їній Році — арешти. В Нижньому. В Твері...»

Наче рознощик газет, змучений холодом, втомою, що продає останні примірники, Брагін вигукував:

— Повстали солдати Ростовського полку. Є намір висадити в повітря мости на Миколаївській залізниці. В Саратові робітники висадили в повітря Радіщевський музей. Громлять фабрики в Орехозо-Зуеві.

Всі його відомості виявлялися неправдивими, і Самгін задалегідь знав це, бо, подавши різючі новини, Брагін шитав:

— Невже висадять в повітря мости? Не віряться, що розгромили музей...

— Не вірте,— радив Самгін.— Усе це видумано.

Тоді Брагін, заглядаючи у вічі Климові, догадувався:

— Хто ж це видумує?

«Напевно — ти»,— думав Самгін.

Він помітив, що, коли цей довгий чоловік приносить різючі новини, чорне волосся лежить у нього на голові гладенько і пасмо їх добре прикриває гулю на лобі, а коли він переказує менш страшне — волосся в нього розкошлане, гулю видно. Довгий, схожий на ляльку-маріонетку, балакучий і раніше самовдоволений, а тепер похмурий,— він завжди був неприємним і ставав дедалі неприємнішим Самгіну, збуджуючи в нього якісь непевні підозри. Здавалося, що він розуміє більше, ніж говорить, і — що він свідомо перебільшує сюї тривоги й свою дурість, ніби передражнюючи когось

— Як ви гадаєте: ідемо до соціалізму?

— Ну, не так далеко.

— Одначе — більшовики?

Дивлячись на витягнуте обличчя, в примружені очиці, Самгін відповів:

— В політиці, як у торгівлі, «попит у кишеню не кладеться».

— Авжеж, це, звичайно, так! — сказав Брагін, кивнувши головою, і зітхнув, говорячи далі: — Цю приказку я читав учора в якомусь листку.— І, потискуючи руку Самгіну, закінчив: — Від вас завжди виходиш заспокоєним. Світлий, ясний розум маєте ви — слово честі!

«А він же глузує, тварюка,— догадався Клим.— Чорт його знає — чи не шпигун?»

Та ще неприємніші півгодини пробув він з Макаровим. Цей з'явився рано-вранці, коли Самгін пив кофе, слухаючи розчулені оповідання Анфиміївни про оборонців барикади: ночами вони позмінно грілися в неї на кухні, стара поїла їх чаєм і взагалі жила з ними в дружбі.

«З дурості і з нудьги», — пояснював собі Самгін. Він і раніше не вважав себе хазяїном дому, хоч тримався, як хазяїн; не вважав, що має право й робити зауваження Анфиміївні, але, забуваючи про це,— робив. Цього ранку він був у поганому настрої.

— А знаєте, Анфиміївно, це ж не дуже зручно,— заговорив він неголосно й не дивлячись на неї; стара перепинила його мову:

— Ну, вже які там зручності незвичним людям чергувати ночами на холоді?

— Ви не зрозуміли мене, я не про те...

Та Анфиміївна не слухала, говорячи далі заклопотано й тихо:

— А ось що мені з Єгором робити? П'є та й п'є, і варити не хоче: «Нехай, каже, всі з голоду поздыхаєте, якщо царя...»

Якраз у цю хвилину з кухні з'явився Макаров і спитав, усміхаючись:

— Що ж у тебе в кухні — штаб інсургентів?

Він стояв у пальті, в шапці, в глибоких валяних ботиках на ногах і, тримаючи під пахвою палицю, скидав з рук рукавички. Виявилось, що він пробув ніч у породіллі, на цій же вулиці.

— Викинула, зі страху; вчора за нею гнались якісь хулігани. Дивлюся — барикада! І — друга. Згадав, що ти живеш тут...

Говорячи, він скинув пальто на стілець, шапку кинув у куток на диван, а ботики забув скинути і цим підсилив неприязне почуття Самгіна до нього.

— Ти обороняєш чи тебе обороняють? — спитав він, підсідаючи до стола.

Самгін спитав:

— Кофе хочеш?

— Давай.

І, начебто вони бачилися вчора, Макаров зразу заговорив про те, чого він не встиг договорити в лікарні.

— Пам'ятаєш, я казав у лікарні...

— Так,— сказав Клим, нетерпляче труснувши головою, і з досадою подумав про людей, які вважають, що він повинен пам'ятати всі дурниці, сказані ними. Настрій його ставав дедалі гіршим; думаючи про своє, він не уважно слухав спокійну, розмірену мову Макарова.

— Якби не цей випадок — породілля, я однаково прийшов би до тебе. Треба поговорити по душі, є така потреба. Тобі, Климе, я—вірю... І не вірю, так само як собі...

Ці слова прозвучали дуже тепло, по-дружньому. Самгін підвів голову й недовірко подивився на високолобе обличчя, обрамоване двобарвними чубками і темною, але вже дуже помітно посивілою, клиноподібною бородою. Було неприємно визнати, що краса Макарова стає дедалі більш разючою. Гарні були очі, прикриті густими віями, але неприємний їх прямий, суворий погляд. Згадалась чудна і, мабуть, двозначна фраза Аліни: «Костя чесно гарний,— для себе, а не для жінок».

— У мене, знаєш, інколи ночують, живуть більшовики. Н-ну, для них мого питання не існує. Буває часом товариш Бородін, людина дивна, людина, скажу, математично спрощена...

Макаров обома руками окреслив у повітрі коло.

— Сферична людина. Як велика куля,— не візьмеш, не охопиш.

— Крємезний, з великою бородою, насмішкуваті очі?— спитав Клим.

— Так, схожий. Але голиться.

«Напевно — Кутузов», — зміркував Самгін, починаючи слухати уважніше.

— Для нього... та й взагалі для них питань морального характеру нема. У них є своя мораль...

Випивши кофе, він подивився у вікно через голову Самгіна й говорив далі:

— Власне кажучи, це не мораль, а, так би мовити, система біо-соціальної гігієни. Можливо, що вони мають расію, вважаючи себе значно більше людьми, ніж я, ти і взагалі — люди нашого типу. Але говорити з ними про людину, про індивідуум — зовсім марна річ. Бородін сказав мені: «Людина, це — потім». — «Коли ж?» — «Коли буде розорано ґрунт для її вільного зростання». Інший, особа дуже похмура, каже: «Людини ще нема, а є покірний слуга. Ви, каже, цією вашою людиною світ застуете. Людина, мораль, суспільство — це три сосни, з-за яких вам лісу не видно». Вони, брат, люди, які дуже порозумілися.

Підсунувши до Самгіна порожню чашку, він став закурювати цигарку, і повільність його рухів примусила Кліма подумати:

«Це — надовго».

Макаров видув довгу струминку диму, примружився.

— То, значить, я — покірний слуга, — зітхнув він. — Ось із цього приводу, — шукав він слів, спираючись ліктями на стіл і пильно дивлячись в обличчя Самгіну. — Я — служу науці, конкретніше кажучи — жінкам. Лікую, допомагаю родити. Всього мене це вже не поглинає. І ось — допомагаю Бородіну та його товаришам, усвідомлюючи певний ризик і нітрохи не боючись його. Навіть з охотою допомагаю. Але в те, що вони зроблять революцію, — не вірю. Та і взагалі не вірю я, що це, — він показав рукою на вікно, — революція і що вона може дати щось нашій країні.

Відкинувшись на спинку стільця, похитуючись і усміхаючись, він говорив далі:

— Розумієш, у чому штука? Людям — вірю й дуже шаную їх, а — в справу, яку вони роблять, — не вірю. Може, не вірю тільки розумом, га? А ти — як?

— Що? — спитав Самгін, почувавши, що розмова перетворюється на муку.

— Ти чому допомагаєш? — спитав той.

— Вважаю, що треба, — сказав Самгін, знизуючи плечима.

— Ось з цього місця я тебе не розумію, так само як

себе,— сказав Макаров тихо й задумливо.— Тебе, мабуть, я більше не розумію. Ти — з ними, але — на них не схожий,— казав далі Макаров, не дивлячись на нього.— Я думаю, що ми обидва покірні слуги, але — чиї? Ось що я хотів би зрозуміти. Мені роль покірного слуги огидна. Пам'ятаєш, коли ми, гімназисти, бували в письменника Катіна — народника? Ще тоді зрозумів я, що не можу бути покірним слугою. А потім, поволі, все-таки...

Під вікном почувся пронизливий свист.

— Поліцейський свисток? — з подивом спитав Макаров.

Клим дуже швидко підскочив до вікна й сказав:

— Щось трапилось, тікають...

До кімнати вдерся рудий розкошаний Лаврушка і, розмахуючи шапкою, з радістю, але не без тривоги прокричав:

— Солдати наступають! Анфиміївна питає: віконниці зачиняти?

Макаров теж схопився на ноги:

— Хай йому чорт...

— Зачиняти? — кричав Лаврушка. Самгін відмахнувся від нього, чекаючи, що робитиме Макаров. Той, швидко одягаючись, бурмотів:

— Обов'язок лікаря...

Він вибіг слідом за учнем мідника. Самгін, протираючи запітнілу шибку, сподівався почути знайомі звуки пострілів. Грюкнувши, зачинились віконниці,— він, здригнувшись, відсахнувся. Дуже хотілось почувати себе спокійно, та цьому заважала безліч дрібних думок; вони спалахували й зразу ж гасли, тільки одна з них, згаснувши, спалахувала знову:

«За цих, у кухні, доведеться відповідати...»

На кухні було тихо, на вулиці — не стріляли, та навіть крізь віконницю долинав глухий, збуджений гомін. З усієї сили намагаючись придушити пренеприємне напруження нервів, Самгін, не поспішаючи, почав одягатися. Ліва рука не знаходила рукава в пальті.

«Я стежу за собою, як за моім ворогом», — обурився він, ривком надів шапку, гнівно всунув ноги в калоші, вийшов на ганок кухні, постояв, прислухався до гомону голосів за ворітьми й рішуче подався на вулицю.

Вилиняле, тьмяне сонце мертво стирчало серед сіренької вовни хмар, освітлюючи десятка з півтора різнома-



нітно одягнених людей біля барикади, присипаної снігом; від сонця на них падали білуваті плями холоду, і люди здавалися такими самими наскрізь промерзлими, яким почував себе Самгін. Метушився вітер, підмітаючи сніг під ноги людям, курів снігом на дахах, скидав його на голови. Макаров стояв поряд з Лаврушкою на ганку будинку фельдшера Винокурова й сміявся, слухаючи ламкий голос рудого. За барикадою хтось порався, повертаючи диван, з дивана вилазила набивка, і це було огидно,— начебто диван нудило. Клим підійшов до людей. В центрі їх стояв чоловік у башлику, ворушачи білявими вусами на маленькому обличчі; хлопець у сибірській рваній папасі гучно говорив йому:

— Збірний загін, чоловіка з сорок, без офіцера...

— Цивільні є? — спитав білявовусий.

— Штук, приблизно, з сім...

— Треба лічити точно, а не приблизно.

— Ідуть врозбрід, а не купою...

— Бомбів бояться! — радісно скрикнув мідник.

Почухуючи перенісся, чоловік у башлику сказав:

— Значить — ростовці не збрехали, охочих пошлють проти нас. П'яні — є?

— Не примітив.

— Треба примічати,-- вас, товаришу, не на прогулянку посилали.

Чоловік у башлику говорив спокійно, лагідно, але якось особливо виразно.

— Лаврентію,— гукнув він, смикаючи руками кінці башлика.— Значить, це ти свистів?

— Мені, товаришу Якове, студент з провулка сказав — ідуть...

— Вуха тобі треба наскубти, голубчику! Ви, товаришу Балясний, свисток у нього відберіть. На караули — не призначати.

— Виходить — фальшива тривога,— сказав Макаров, підходячи до Самгіна й дивлячись на годинник в руці.— Мені час на роботу, до побачення! Цими днями зайду ще. Слухай,— казав далі він, притишивши голос,— зверни увагу на рудого хлопчиська — дуже цікавий!

Бородатий чоловік відіпхнув Макарова.

— До побачення,— чомусь дуже весело крикнув доктор.

Самгін навіть головою не кивнув йому, уважно при-

дивляючись до оборонців барикади. Деяких він бачив ранише на кухні,— вони йому кланялись, коли він проходив мимо, він поблажливо усміхався до них. Один з них, червонощокий, кирпатий хлопець, Вася, якого Анфиміївна примушувала носити дрова й розпалювати піч на кухні, особливо чемно давав йому дорогу. Взагалі він бачив чоловіка з десять, а зараз їх було дев'ятнадцять: одинадцять — озброєних гвинтівками й маузерами, інші — беззбройні. Було ясно, що командує ними чоловік у башлику, товариш Яків, худенький, легкий; біляві вуса його здавались наліпленими під вузьким, наче без ніздрів, носом, гострі, голубуваті очі дивляться уважно й пильно. Взагалі обличчя в нього сіре, старкувате, мабуть, довго сидів у тюрмі і там — засох. Йому можна дати двадцять п'ять років, можна й сорок.

— Ну, товариші, тепер з барикад іти не слід,— каже він, і всі слухають його мовчки, не перебиваючи.— На обох барикадах повинно бути тридцять п'ять, на цій — двадцять. Прошу на місця.

П'ятеро відокремились, пішли в провулок, він, не підвищуючи голосу, сказав їм услід:

— Сьогодні вам дадуть ще дві гвинтівки і маузер. Можливо, і бомбочки будуть.

З-за барикади вийшов двірник Микола.

— Рушничку б і мені треба...

— Дістанемо, товаришу, обов'язково! — Яків покашляв, крякнув і вів далі: — Стіну в сараї розібрали? Так. Драбина на даху наріжного будинку — є? Чудово. Бомбочки — там? Ну, значить — усе. Товариші Балясний і Калитін відповідають за порядок. Ну,— наші відомості такі: вийшло сім збірних загонів, солдати і чорна сотня. Загальне число — триста п'ятдесят — чотириста, можливо й більше. Чорної сотні налічується чоловіка з півтора. Є нібито гарматки, тридьюмівки. Загалом — не густо! Але, звичайно, можуть розростися. Ростовці — не підуть, це — напевно!

«Мабуть — прикажчик»,— думав Самгін, розглядаючи різномасте вояцтво так само, як інші обивателі — домовласники, фельдшер і мозольний оператор Винокуров, відставний штабс-капітан Затьосов — горбоносий високий старик, глухий інженер Дрогунов — власник прекрасного голубиного табунця. Було дивно, що на вулиці мало студентів і взагалі дрібних людей, які, квартируючи в

будинках цієї вулиці, лудили самовари, заливали гумові калоші, лагодили велосипеди і взагалі здобували шматок хліба копійчаною працею.

«Кого ж захищають?» — догадувався Самгін. Серед оборонців він упізнав похмурого водопровідника, який часто працював у Варвари, студента — сина свахи, домовласниці Успенської і, крім племінника акушерки, ще двох студентів, — він пам'ятав їх гімназистами. Переважала молодь, очевидно — ремісники, але було чоловіка з п'ять бородатих, не беручи до уваги двірника Миколу. В одного з бородатих з-під насунутого кашкета стирчали сивуваті пасма волосся, а вуха були заткнуті ватою.

Все було неприродне і таке ж неприємне, як оцей темний день, безбарвне сонце, гостренький вітер. Неприродно висока й досить щільна стіна мотлоху, що відслужив своє людям. Особливо лізло в очі розпороте черевко дивана, звідки стирчали пружини і клапті набивки. До спинки дивана прикріплено палицю від щітки для підлоги, і на ній має червоний прапор. Обивателі цієї вулиці теж усе — люди, що відслужили життю. Самгін, щулячись від вітру й дивлячись, як двірник Микола розкручує голими руками телеграфний дріт, мабуть, пекуче холодний, думав:

«А чого тут оцей?»

Чоловік з ватою у вухах став поряд з ним і, протираючи рукавом ствол гвинтівки, вдячно сказав:

— Ласкава днинка сьогодні.

Самгін глянув на нього недовіркою — сміється?

— Ви на цій вулиці живете? — спитав він.

— Ні, мене — з Благуші призначено сюди, — відповів чоловік, усе погладжуючи гвинтівку, і зітхнув: — Патронів малувато в нас.

— Що захищає ця барикада? — спитав Клим і аж зніяковів, — так суворо й безглуздо прозвучало запитання, а чоловік здивовано глянув в обличчя йому й сказав:

— Революцію захищає, робочий народ, а — як же?

Розмахуючи рукою, він почав пояснювати:

— Там — Каретний ряд, а там, значить, теж наші, — ми, наче, третя лінія...

— Ага, — сказав Самгін і відійшов далі, побоюючись, що скаже ще що-небудь недоречно. Він почував себе

негаразд,— було фізично неприємно, наче він захворював, як місяців зо два тому, коли лікар виявив у нього надмірність кислот у шлунку.

«Покірний слуга... Хто це сказав: «Інтелігент — каторжник, прикутий до тачки історії»? Колісниця Джагернаута... Дурниця все це. І барикади — дурниця»,— спробував він обірвати спогади про Макарова й навіть прискорив ходу. Та це не допомогло.

«З розуму чи від серця? Як це він казав? Видумує від безсилля, ось що. Бездарна людина...»

Спогади про Макарова він підказував собі, а крізь них пробивалося інше:

«Звичайно,— аматори. Справжні артисти бунту — на селі. Вони завжди були там,— Разін, Пугачов. А оцей, товариш Яків,— що він таке?» — Непомітно для себе Самгін дійшов до бульвару, спинився, подивився на голі дерева,— вони мали такий злидений вигляд, начебто вже ніколи більше не відкриються листям. Додому йти не хотілось. І взагалі, слід було виїхати з дому зразу ж після образливої вихватки Варвари. Самгін глянув на годинник і пішов на квартиру Гогіних виконувати Любашине доручення. Щоб зігрітись і не думати — ішов дуже хутко. Хотілося, щоб усе швидше йшло до свого кінця. Згадав фрази Кумова:

«Ставлення людини до життя залежить від переміщення в просторі. Наш земний простір міститься в межах, образливих для нашого духу, але навіть і в ньому...» Далі Кумов говорив щось незрозуміле про норманнів в Англії, в Росії, в Сіцилії.

Наближаючись бульваром до Арбату, Самгін почув праворуч від себе, далеко, знайомий ляскіт пострілу, потім — другий. Постріли, прозвучавши дуже скромно, не здивували,— вже коли побудовано барикади, то, розуміється, треба стріляти. Та коли перед ним розгорнулася площа, він побачив, що нечисленні прохожі розбігаються на всі боки, ховаються в двір трактиру візників, тільки якийсь високий старик з палицею в руці, тримаючись за плече хлопчика, поволі й поважно ступає серединою площі, простуючи на Арбат. Постать старого начебто знайома,— якби не хлопчик і не ця хода, його можна б вважати за Диякона, але Диякон ходив важко й нахиливши голову, а цей тримає її гордо й рівно, як сліпий.

З боку Поварської хтось протяжно прокривав

невизначне слово, і зразу ж з-за церкви навстріч Климіві кинулась огрядна жінка; струшуючи головою, як коняка, вона шипіла:

— Ох, господи, ох...

За нею вискочив чоловік у чорному козаку, матірню лаючись, схопив її ззаду за накручену на голові шаль і потяг назад, гримаючи:

— Стань за церкву, дурна, чорт, на церкву не стрілятимуть...

— Р-розійди-ись! — почув Самгін сумовитий крик, кинувся за ріг церкви і теж став біля стіни її, поряд з мужчиною і жінкою.

— Мовчи, — півголосом командував мужчина, притиснувши жінку спиною своєю до стіни. — Не писни! Треба почекати, куди йдуть... Ех, дожили, — він ще дужче вилаявся, голос його прозвучав гаряче. Самгін обережно вглянув за ріг; на площі все ще металось троє людей, хлопчик відірвався від старого й біг до Олександрівського училища, а старий, стоячи на одному місці, тикав палицею в землю і щось говорив, — трусилась борода. З Поварської вийшов високий солдат, тримаючи в обох руках гвинтівку, а за ним, розкидано, кроків за десять один від одного, рухались, не кваплячись, маленькі солдатики і чоловіка з десять цивільних з рушницями; в центрі загону їхала гарматка — завтовшки як ринва; хобот її, трохи нахилившись, начебто нюхав камінь на бруку площі, пересипаний снігом, як курячі яйця половою. Поряд з гарматою ліниво коливався на рудому коні, з білими, як у шкарпетках, ногами, олов'яний офіцер, з борідкою, наче в царя Миколи. Рукою в білій рукавичці він тримав нагайку і, підносячи її до білого, під чорним кашкетом, обличчя, димів цигаркою. Солдати, крім передового, теж здавалися олов'яними; всі вони були потерті, розрізнені, наче карти, зібрані з кількох колод.

За спиною в Самгіна, штовхнувши його вперед, хрипло рывкнула жінка, почувалася тиха лайка, удар по м'якому, а Самгін зачаровано дивився, як передовий солдат та ще двоє, приклавши рушницю до плечей, почали стріляти. Спочатку впав, високо змахнувши ногою, чоловік, що біг на Воздвиженку, за ним, підігнувши коліна, важко повалився старий і поліз, стукаючи палицею по камінню, впираючись рукою в брук; кошлата шапка злетіла з нього, і Самгін упізнав: це — Диякон.

Солдати вистрілили вісім разів; було чути, як одна куля десь розбила скло. Передовий солдат пройшов повз Диякона, не звертаючи уваги на його хрипкі крики, навіть начебто й не помітивши його; так само байдуже пройшло й ще багато,— нестерпно повільно йшли вони. Проїхала гармата, мало не зачепивши Диякона колесом. Диякон усе бив палицею по землі й кричав, та коли гармата проїхала, маленький солдатик, гнилого, бруднозеленого кольору, вдарив його, наче товкачем, прикладом рушниці по спині; Диякон неприродно вигнувся, перекинувся на коліна, схопив палицю обома руками й замахав нею; тоді чоловік у пальті, підперезаному паском, підскочивши до нього, закричав жерстяним голосом:

— Ах, мерзотнику! Ось — він...

Нахилився і встромив багнет, наче рогаца в піч, у тіло Дияконові; старий перекинувся, палиця впала до ніг цивільному, він стояв і висмикував багнет. Все це сталося напрочуд швидко, а солдати йшли усе так само не поспішаючи, і так само поволеньки їхала гармата — серед незвичайної тиші; тиша начебто не вбирала в себе, не хотіла поглинути дрібного й лінивого звуку солдатських кроків, залізного гримотіння гармати, розмірених ударів підків коня об камінь і неголосних криків пораненого,— він лазив біля огорожі, стукав кулаком у зачинені ворота візницького двору. Цілком виразно Самгін чув, як гнилий солдатик сказав:

— Не вмієш.

За спиною в Самгіна мужчина глухо бурмотів:

— Жебрака вбили, сліпого, сво-олота,— дивись-но!

Тяжко дихала жінка:

— Ой, господи! Ходімо, Христа ради, Єгорша! Гармата ж...

Цивільний, висмикнувши багнет і поворуцівши Диякона, приставив рушницю до ноги, вийняв з кишені ганчірку чи рукавицю, провів нею по багнету знизу догори, потім ганчірочку сховав, а долонею погладив собі зад. Солдатик, підстрибуючи, наче гумовий, стромляв багнетом у повітря й виразно говорив:

— Ось як орудуй — ать, два! Теперечки відбий,— як відіб'єш?

Цивільний скинув шапку, перехрестився до церкви, витер шапкою бородате обличчя.

— Старого цього ми давно знаємо, він якраз і є,— за-

говорив цивільний, але пролунало кілька пострілів, солдат побіг, цивільний, скинувши рушницю на плече, теж побіг на постріли. Прогриміло залізо, зачеплене кулею, десь близько посипалась штукатурка.

— Начебто — на нас? — пошепки спитав мужчина в кожушку і, схопивши Самгіна за плече, смикнув його на себе.— На Воздвиженку йдуть! Гайда, пане, кругом! Хутчій!

Штовхаючи жінку в спину, він другою рукою тяг Самгіна за церкву, гаряче зітхаючи:

— А-яй! До чого довели, га?

— Слава тобі, господи, хоч гармата не стріляє,— схлипуючи, скиглила жінка.

— Жебраків стріляють, га? Серед білого дня? Що ж це буде, пане? — суворо спитав мужчина і ще суворіше додав: — Вам треба б знати! Чого навчались?

— Ви самі знаєте — народ невдоволений,— крізь зуби відповів Самгін, але це не задовольнило мужчину.

— Народ завжди невдоволений, це — відомо. Ну, одначе оголосили свободу, мовляв — збирайтесь, обміркуємо справи... як я розумію,— правда?

— Та ходімо ж, Єгорша,— просила жінка.

— Зажди, сестро, зажди! Пішли вони...

Скинувши шапку, Єгорша втер нею пітне обличчя, сите, в м'якому, рудуватому пухові кучерявого волосся на щоках і на підборідді,— втер і вичікувально заглянув під окуляри Самгіна вузькими ясенькими очима.

— Хто ж це блудить, га? Позаторік у нас, в Сибіру, солдати блудили, ну, а тепер?

Самгін мовчав, дивлячись на площу, почувуючи побоювання перед відкритим простором. Ноги в нього обважніли, навіть начебто примерзли до землі. Єгорша все говорив тихо, але збуджено, помахуючи шапкою в обличчя собі:

— Це — ні до чого, як кожух літом...

Самгін рухом плеча відштовхнувся від стіни й пішов на Арбат, зіщипивши зуби, дихаючи через ніс,— ішов і чув, що обважнілі ноги його тупають занадто гучно. Спина і груди рясно слітніли; почував він себе порожньою пляшкою,— в шийку її дме вітер, і вона гуде:

«О-у-у...»

Проходячи кроків за двадцять від Диякона, він поди-

вився на нього з-під окулярів,— старий, підігнувши ноги, лежав на червоному, порваному килимі; здаля клапті килима здавалися товстими, пишними.

«Як багато крові в людині»,— подумав Самгін, і це була єдина ясна думка за весь час, аж до квартири Гоґіних.

В кімнаті в Олексія сиділо й стояло чоловіка з двадцять, і перше, що почув Самгін, був голос Кутузова, глухий, охриплий голос, але — його. З-за спин і голів людей Клим не бачив його, але виразно уявляв важкувату постать, широке вперте обличчя з насмішкуватими очима, товстий лікоть лівої руки, що лежить на столі, і впевнено командуючі жести правої.

— Дозвольте, товаришу,— чув Самгін.— Нерозумно, неісторично розглядати окремі невдачі робітничого руху...

— Злочинні помилки самозванних вождів! — крикнув сусід Самгіна, огрядний чоловік з чорною борідкою, в пенсне на горбатовому носі.

— Розумніше вважати їх уроками історії...

Штовхаючи Самгіна і людей поперед нього, чоловік у пенсне даремно пробивався вперед, та ніхто не поступався перед ним, і він кричав через голови:

— Скільки ви згубите робітників?

— Менше, ніж щодня гине їх у боротьбі з капіталом,— швидко і начебто недбало відповів Кутузов.— Отже, товариші...

Але голос його заглушив густий і похмурий бас високого чоловіка з довгою шиєю:

— Обидві ваші фракції розбивають суспільний рух, командування; повстанням повинна керувати єдина партія, це — азбука!

— Ідїть навчати дітей цієї азбуки,— негайно озвався Кутузов.

Пролунав грубий голос Пояркова:

— До порядку, товариші!

Та це не вгамовувало людей, і хоч Самгін був дуже пригнічений, але все ж відзначив, що кричать більш розлючено, ніж завжди на зборах.

«Розуміється, він повинен бути тут»,— мляво подумав Самгін про Кутузова, почувачи потребу розвантажити себе, розказати про те, що бачив на площі. Він розстібнув пальто, навщось скинув окуляри і, засунувши їх у кишеню, почав голосно викрикувати:



— Допіру, на Арбатській площі...— Почав він з упевненістю, що говоритиме довго, примусить усіх замовкнути й скаже щось разуче, але викрикнув десятків зо три слів, і голосу в нього неvistачило, останнє слово він вимовив верескливо і зразу ж почув лютий вигук Пояркова:

— Прошу припинити істерику! Який там, до дідька, дякон? Тут не панахиди правлять. До порядку!

Клим відчув, що в нього темніє в очах, підгинаються ноги. Потім він опинився в кутку маленької кімнатки,— перед ним стояв Гогін, тримаючи в одній руці склянку, а другою прикладаючи до обличчя йому дуже холодного і мокрого рушника.

— Що це з вами? У вас кров з носа йде. Натє ось, випийте... Про якого це дякона ви кричали?

Крижана вода, розбавлена чимось кислим, відсвіжила Кліма, кількома словами він нагадав Олексієві, хто такий Дякон.

— Ага,— пам'ятаю, старик-аграрник, авжеж! Убили? Гм... Не церемоняться. Вчора сестричка попала — побили її.— Гогін говорив покvapливо, неуважно, але раптом сердито додав: — І — слід, не кокетуй хоробрістю, не дурій!..

Присівши на диван, він знову заговорив швидко й діловито:

— Ну, як ви? Заспокоїлись? Додому йдете? Послухайте-но, там, у ваших краях, барикади є і біля них повинен бути товариш Яків, отакій...

Гогін ляснув пальцями, скривив обличчя.

— Важко сказати,— який, ну, та ви знайдете. То ось йому записочка. Ви її в мундштук цигарки заховайте, а цигарку, закуривши, погасіть. В разі, коли що-небудь отаке,— ну, схоплять, наприклад,— то ви мундштук відкусіть і жуйте. Так? Не треба, щоб записочка потрапила до чужих рук,— зрозуміло? Ну от! Успіху!

Потиснувши руку Самгіну, він зник.

Самгін вийшов на ганок, оглянувся, прислухався,— порожньо й тихо, тільки десь у дворі колють дрова. День уже згасав, в небі розташувалися смуги червоних хмар, наче велетенські сходи від обрїю до zenіту. Це нагадало безлюдну площу і фігуру Дякона, в червоному лахмітті кро-ві на бруку навколо нього.

Ішов Самгін обережно, як ходять весною по крихкій кризі на річці, поглядаючи скоса на замкнені двері, во-

рота, на маленькі, заанімілі церкви. Москва стала дуже мовчазною, бульвари і вулиці коротшими.

«Коротшими, бо швидко ходжу», — зміркував він. Думалося про те, що в місті живе понад мільйон людей, з них — шістсот тисяч мужчин, розташовано кілька полків солдатів, а робітників, здається, менше ста тисяч, озброєно з них, кажуть, не більше, як п'ятсот. І ці п'ять сотень тримають все місто в страху. Гірко думалось про те, що Клим Самгін, людина, якій нічого не треба, яка нікому не зробила злого, швидко йде вулицею й знає, що його можуть убити. В будь-яку хвилину. Безкарно...

«...Робітники опустили руки, і — життя спинилось. Так, силою, що рухає життя, є сила робітників... В Петербурзі частина студентів і ще якісь люди працюють на пошті, заступаючи страйкарів...»

Ці думки викликали в Самгіна дедалі моторошнішу свідомість безсилля державної влади й тяжке відчуття особистої беззахисності.

«Безсилля держави в тому, що вона не розуміє значення особи...»

Це не було висновком розуму з хаосу почувань Самгіна, а виникло само собою, якимось збоку і не змінило його настрою. Він ішов дедалі швидше, намагаючись випередити сутінки.

«Зараз побачу цього, Якова... Я беру участь у революції з своєї волі, вільно, без надії щось виграти, а не як політик. Я знаю, що часи Гедеона — минули і триста воїнів не зруйнують Ієрихон капіталізму».

Біблейський приклад ще раз нагадав йому Авраамове жертвоприношення.

«Ну так, — звичайно: робітничий клас — Ісаак, якого приносять у жертву. Ось чому я не можу рішуче стати рядом з тими, хто приносить жертву».

Йому здалося, що, нарешті, він пояснив собі свою поведінку, і він пожалкував, що ця думка не прийшла до нього ранком, коли був Макаров.

«Ні, я не покірний слуга!»

Вийшовши на свою вулицю, він відчув себе дома, пішов повільніше, скоро перед ним став чоловік з цигаркою в зубах, з маузером у руці.

— Це — я, Самгін.

Чоловік мовчки дав дорогу й двічі голосно свиснув у пальці. Над барикадою повітря було червонувате й стру-

мувало, як марево, — ніздрі лоскотав сморід диму. По той бік барикади, перед невеликим вогнищем, сидів на ящику товариш Яків і виразно говорив:

— Значить, робітничі наші завдання такі: знищити самодержавство — раз! Негайно звільнити всіх товаришів з тюрем, із заслання — два! Організувати свій робітничий уряд — три! — Рахуючи, він ляпав долонею по ящику й притупував ногою у валянку по снігу; ці звуки нагадували роботу весла — стук його об кочет і м'який хлюпіт. Слухало Якова чоловіка з сім, серед них — два студенти, Лаврушка і товстолиций Вася, — він слухав, насупивши брови, примруживши очі й відкопиривши нижню губу, аж видно було стиснуті зуби.

— Ну от: проти царя ми — не самі, а з усіма, а далі — самі і всі — проти нас. Чому?

Самгін вийшов на світло вогнища, подав Якову цигарку.

— Всередині — записка.

Яків довго й обережно розкручував мундштук, записку; довго читав її, нахилившись до вогню, потім, кинувши папірець у вогонь, сказав:

— Так.

Сунувши руки в тепле повітря й потираючи їх, хоч вони не змерзли, Самгін спитав:

— А не боїтесь, що на вогонь стріляти почнуть?

— Вночі — не полізуть, — впевнено відповів Яків. — Вночі їм не дозволено воювати, — додав він, і його лагідний голос прозвучав насмішкувато.

Втрутився Лаврушка, — він сказав з гордістю:

— Їх сьогодні, на Каланчівській, розігнали, як собак...

Сівши на виступ барикади, Самгін розказав про те, що він бачив, про Диякона, згадав прізвище Дунаєва.

— Дунаєв? — жваво спитав Яків. — Який він?

І, вислухавши Климів опис, усміхаючись, кивнув головою:

— Той самий! Він у нас в Читі орудував.

«Не багато їх, якщо один одного знають», — відзначив Самгін.

Знову двічі пролунав неголосний свист.

— Свої, — сказав Лаврушка.

З'явилося двоє: чоловік у папасі, — його звали Калитін, — і з ним якийсь вусатий, в мисливських чоботях і короткому кошушку; він сказав неголосно, винувато:

— Пішов.

— Ех,— зітхнув Яків і, плюнувши у вогонь, притягнув Лаврушку до себе.— Значить, так: завтра ти скажеш йому, що на відкритому місці боїшся говорити — боїшся, ми побачимо,— так?

— Я знаю.

— І запросиш його до сторожки. А ви, товаришу Бурндуков і Миша, будете там. Ну, а я — в обхід. Панфілов і Трепачов — зі мною. Візьміть маузери — гвинтівков не треба!

Студент Панфілов передав гвинтівку Калитіну, той узяв її, кажучи:

— Гвинтівочка, робітничий ціпок!

Самгін пішов додому,— хотілось їсти, аж кололо в шлунку. В кухні на столі горіла дешева, бляшана лампа, коло стола сидів мідник, проти нього — кухар, на підлозі біля печі хтось спав, у кімнаті в Анфиміївни звучали стримано два чи три голоси. Мідник говорив швидкою скоромовкою, сердито, соваючи руками по столу:

— У мене, опудало, медаль та Георгій, а...

— Дурень,— придушеним голосом сказав кухар.

Звичайно він, навіть п'яний, шанобливо кланявся, побачивши Самгіна, але цього разу — не поворухнувся, тільки вп'явся в нього білими, кошмарно виряченими очима.

Лампа, погано освітлюючи простору кухню, спотворювала форми речей: мідний посуд на полицях набув схожості зі зброєю, а біла маса плити — наче надмогильний пам'ятник. В мутному пузирі світла старики сиділи так, що їх відокремлював тільки ріг стола. Нігті в мідника були зеленуваті, та й весь він здавався наскрізь проїнятим окисом міді. Кухар, у пальті, застебнутому до підборіддя, сидів не по-старечому рівно і гордо; насунувши шапку на коліно, він притискував її рукою, а другою смикав свої ріденкі вуса.

— Ось, товаришу Самгін, сперечаюся з Іудою,— сказав мідник, ляпаючи долонями по столу.

— Ти сам — Іуда і собака,— відповів кухар і звернувся до Самгіна.— Накажіть старій дурепі розрахуватися зі мною.

Схопившись на ноги, мідник закричав, вискалюючи чорні уламки зубів:

— Пристрелити тебе — ось тобі розрахунок! Розумієте,— підскочив він до Самгіна,— душогуба захищає, царя! Має, мовляв, правá — душили, га?

— Має,— сказав кухар, очі в нього ще більше вирячилися, підборіддя тремтіло.

— Я солдат! Розумієш?— одчайдушно закричав мідник, ударивши себе кулаком у груди, як у дошку, і люто казав далі: — Служив йому два строки, унтер,— ну? То я йому... я його...

— Забирайся геть! — захрипів кухар і, кинувши шапку на підлогу, почав топтати її.

Самгін мовчав, стежачи за стариками. Він добре бачив комічний бік сцени, але бачив, почував і щось інше, що пригнічувало його. Старики були однакові на зріст, обидва — худі, висушені довголітньою працею. Мідник дихав з таким хрипом, наче в нього вся шкіра рипіла. Маленьке, завжди червоне обличчя в кухаря забарвлене в темний, землистий колір,— його спотворювали судороги, очі дивилися божевільно, а примружені очі мідника пашили ненавистю, він стояв проти кухаря, притуливши кулак до серця, і, здавалося, готувався бити кухаря.

Самгін став між ними, кажучи як тільки міг по-важно:

— Прошу припинити сварку. Ви, Єгоре, розрахунок дістанете. Сьогодні ж. Де Анфиміївна?

Кухар одвернувся від нього, сів і, піднявши з підлоги шапку, ляпнувши нею по коліну, надів на голову. Мідник похмуро відповів:

— Анфиміївна до пані речі повезла саночками. Самовар для вас приготовлено. І — страву.

— Спасибі,— сказав Самгін.— Але — прошу не галасувати!

— Добре,— пообіцяв мідник стомленим голосом.

«Впали в дитинство»,— визначив Самгін, входячи до їдальні, визначив і скривився — сварка старих не вклалась у ці легкі слова.

«Любаша, звичайно, сказала б: ось як глибоко... тощо. Що-небудь у цьому роді, про глибину...»

Він стояв посеред кімнати, дивлячись, як з самовара виринається пара, повиваючи чайник на конфорці, на нерухоме світло лампи, на самотню склянку і дві тарілки, накриті серветкою,— стояв, пропускаючи повз себе події і людей цього дня й чекаючи від розуму якого-небудь вирішення, пояснення. Вкрай важко було вкласти все зазнане сьогодні в ту чи іншу систему фраз. Дуже хотілось їсти, але не хотілося зрушитися з місця. На кухні булькав

голос мідника, потім почулися м'які кроки, і, спинившись на дверях, мідник сказав:

— Ви, товаришу Самгін, не звільняйте його. Куди він подінеться? В такі дні — де варять? Варити — нема чого. Звичайно, бузувір і навіть — ідіот, одначе — робоча людина...

— Це він вас просив сказати мені? — тихо спитав Самгін, дивлячись на розтопані валянки старого.

— Він? — іронічно вигукнув мідник. — Він — попросить, отакий... сволота! Він — здохне, а не піддасться. Я з ним б'юся он скільки часу! Ні, це — мідь, її не пережеш!

— Гаразд, — сказав Самгін, почувуючи, що старий може ще довго розказувати про незламну твердість свого ворога. Валянки мідника, зачовгавши по підлозі, зникли. Самгін обережно підняв голову, глянув на його зігнуту спину. Потім він їв холодну, несмачну згадати слова літописця Пимена: «Недарма... свідком бог мене поставив» — і не міг згадати: свідком чого? Як там сказано? Піти до кабінету по книжку заважала лінь, викликана втомою, теплом і незвичайною тишею; вона начебто всмоктувалася в усі пори тіла й сьогодні була доступна не тільки слухові, але й смакові — терпка, гіркувата. Він довго сидів у цій тиші, сидів нерухомо, побоюючись сполохати дрімоту розуму, обережно слідкуючи, як поринають у неї всі враження дня; вона тихенько укривала день, як укриває сніг зоране поле, вибоїсту дорогу. Та двоє напівбожевільних стариків заважали роботі її. Самгін, узявши лампу, пішов у спальню і, роздягаючись, подумав, що він створений для холостяцького життя, а його зв'язок з Варварою — помилка, найнеприємніший випадок.

«Дуже ймовірно, що якби не це — я був би літератором. Я багато й чудово бачу. Але — погано формулюю, у мене мало слів. Хто це сказав: «Дикуни і художники мислять образами»? От би змалювати цих стариків...»

Старики непокоїли. Самгін пішов до кабінету, узяв, навпомацки, книжку, вернувся, ліг. Виявилось, він помилився, книжка — не Пушкін, а «Історія Наполеона». Він став розглядати малюнки Ораса Верне, але перед очима стояли, сварячись, два старики.

«Моя нездатність до сильних почуттів — природна, це — властивість культурної людини», — відказав комусь

Самгін, кинув книжку на Варварину постіль і, погасивши лампу, сховав голову під ковдру.

Його розбудили смикаючі звуки пострілів десь так близько, що на кожен постріл шибки у вікнах відгукувалися гидкеньким, ниючим тремтінням, і це тремтіння віддавалося в шкірі спини, в ногах Самгіна. Він скочив з ліжка, схопив штани, підбіг до крижаного вікна,— на вулиці в косому промінні ранкового сонця стрибали якісь сірі постаті.

«Забули зачинити віконниці»,— з обуренням відзначив Самгін. Він теж застрибав на одній нозі, намагаючись встромити другу в злякані штани, вони виривалися з рук, а за вікном клацало й тріщало. Крізь крижаний узор на шибці видно було, що на бруку лежало, витягнувши рушницю, четверо, схожих на величезних чечуг; позаду одного з них стріляв, з коліна, п'ятий, і після кожного пострілу багнети рушниць підстрибували, начебто нюхали повітря й стежили, куди летить куля. Самгін в одній штанині кинувся до постелі, вихопив з нічного столика браунінг, але, кинувши його на постіль, надів штани, туфлі, піджак і знову підбіг до вікна; солдат, що стріляв з коліна, перекидаючись з боку на бік, котився бруком на панель, той, що був поперед нього,— зник, а троє все ще лежало, стріляючи. Самгін добре чув, що зліва стріляють частіше й упертіше, ніж праворуч, від барикади.

«Звичайно,— всіх переб'ють!»

Схопивши револьвер, він вибіг у передпокій, всунув ноги в ботики, надів пальто і, вискочивши на ганок кухні, спинився:

«Ховаються... тікають...»

По двору один за одним, штовхаючись, випереджаючи один одного, бігли до сарая Калитін, Панфілов і ще троє; біля хвіртки стояв двірник Микола з залізним ломом у руках, дивлячись у щілину на вулицю, а серед двору — Анфиміївна хрестилася на строкате небо.

— Що? — підбігши до Миколи, тихенько спитав Самгін.

— Зараз... Ззаду заходять,— пошепки відповів Микола.

Тут, на повітрі, постріли тріщали гучно, і після кожного хотілося струснути головою, щоб викинути з вуха сухий, надсадний звук. Було чути й верескливе пиття куль, що летіли. Самгін оглянувся назад — двері в сарай

були відчинені, задню стіну в ньому розібрано; перед широкою дірою на тлі голубуватого неба стояло голе дерево,— в сараї нікого не було.

— О-ось,— приглушено скрикнув двірник і, розчинивши хвіртку, вискочив на вулицю,— там, недалеко, різноголосо кричали:

— Ур-ра-а!

Самгіна теж викинуло на вулицю, наче він був мотузкою прив'язаний до двірника. Він бачив, як Микола, розмахнувшись ломом, кинув його під ноги найближчого солдата, опинився поряд з ним і, схопивши рушницю, загорлав:

— Віддай, сучий сину!

Самгіну здалося, що Микола трохи підняв солдата від землі й струсив його з рушниці, а коли солдат повернувся до нього спиною, він, ударивши його прикладом, перекинувся, закричавши:

— Кулі давай!

Солдат упав обличчям вниз, повернувся на бік і став судорожно мацати свій живіт. Напроти, навскіс, стояв біля воріт такий самий маленький зеленуватий солдатик, розмішував багнетом повітря, клацав замком, та рушниця в нього не стріляла. Микола, замахнувшись рушницею, як палицею, побіг на нього; солдат, виставивши наперед ліву ногу, витягнув рушницю, став ще меншим і крикнув:

— Геть!

Лаючись, Микола вибив рушницю в нього з рук, схопив її і, високо піднявши обидві рушниці, загорлав:

— Є-е! Давай кулі!

Солдатик, роззявивши рота, повільно з'їхав по воротях на землю, сів і, закривши обличчя рукавом шинелі, теж став чогось шукати на животі в себе. Микола пхнув його ногою й пішов до барикади; з-за неї, навстріч йому, вискакували люди, попереду мчав Лаврушка й кричав:

— Патрони відбирай!

Самгін бачив, як він підскочив до солдата біля воріт, щось закричав йому; солдат схопив його за ногу, смикнув,— Лаврушка впав на нього, але солдат вмить опинився зверху; Лаврушка розпачливо заверещав:

— Дядьку Микол...

Шпурнувши одну рушницю на землю, двірник стрибками кинувся до нього. Самгін заплющив очі...



Він не чув, коли припинилась стрілянина, — в пам'яті слуху все ще звучало сухе, сердите клацання, але він розумів, що все вже скінчено. З провулка і від бульвару до барикади бігли її оборонці, було дуже гамірно і весело, всі говорили зразу:

— Непогано вийшло, товариші!

— Навчимося потрошку...

— Яків розраховував правильно!

Студент Панфілов і мідник провели в двір солдата, той схлипував, мідник сердито казав йому:

— Це, брат, тобі — наука! Не лізь куди не треба!

Солдатик біля воріт лежав догори спиною, повернувши голову набік, у калюжу крові, — від неї здіймався легкий випар. Накульгуючи, нагинаючись, потираючи коліно, з-за барикади вийшов Яків і різко закричав:

— Прошу вгамуватися, товариші! Солдата і Васю заберіть у сад! Хутко...

П'яним сміхом сміявся двірник; Клим ніколи не чув, щоб він сміявся, і ніколи не чув такого істерично верескливого сміху мужчини.

— Дві рушниці відбив, — викрикував він, — спритно, братця, га?

Він чіплявся до всіх, настирливо вигукуючи то — братця, то — товариші.

«Начебто питає: чи товариші, чи братця?»

Поведінка двірника особливо дивувала Самгіна: щосуботи і по неділях людина ця ходила до церкви, і ось радіє, що могла безкарно вбити. Миколу похвалювали, поплескували по плечу, — він усміхався і скрикував:

— Якби не я — хлопцеві б каюк!

З воріт обережно виглядали обивателі, деякі з них розмовляли з оборонцями барикади, — це Самгін бачив уперше, і йому здавалося, що вони усміхаються з такою ж непевною, бентежливою радістю, яка тривожить і тішить його.

Рядом з ним став Яків, вийняв з його руки браунінг, підніс його близько до обличчя, наче нюхаючи, і сказав:

— Їх треба розбирати і чистити гасом. Цей — у вогкому місці тримали.

Він псклав револьвер у кишеню пальта Самгіна й замовк, поглядаючи на товаришів, ворушачи вусиками.

— Вас — поранено?

— Коліно забив,— відповів Яків і, усміхаючись, схопив за плече Лаврушку: — Живий, сучий кіт? Одначе — я тобі вуха втну, щоб ти мене слухав...

— Товаришу Якове! — благально заговорив Лаврушка,— дайте ж мені гвинтівочку, в Миколи — дві! Мені ж учитися треба. Я б — не по людях, а по ліхтарях на бульварі, увечері, коли стемніє.

Яків мовчки насунув шапку йому на очі, відштовхнув його й суворо крикнув:

— Товариші — спокійно! Танцювати — рано! По місцях!

Повз Самгіна пронесли у двір убитого солдата,— за руки тримав його чоловік із ватою у вусі, за ноги — студент Панфілов.

— Вночі на бульвар винесете. І Васю — теж,— сказав, пропускаючи їх повз себе, Яків,— сказав неголосно, в ніс, і пішов у двір.

Самгін дістав з кишені штанів годинник, він показував 32 хвилини на дванадцяту. Приємно було відчувати на долоні вагому теплоту годинника. І взагалі, все було якесь незвичайне, приємно-тривожне. В небі тане кошлатеньке сонце медового кольору. На вулицю вийшов фельдшер Винокуров із залізним пом'ятим відром, із скребачкою, посипав калюжу крові попелом, зіскріб його знов у відро. Зробив він це так само швидко й просто, як просто й швидко розігралося все незвичайне й страшне на цьому клаптику вулиці.

Здригнувшись, Самгін пішов у двір. На ганку кухні сидів худий солдатик, з жовтим, старечим обличчям, з темненькими очицями з самих зіниць; похитуючи маленькою головою, він криво усміхався тонкими губами й неголосно, насмішкуватим тенорком казав Калитіну і водопровідникові:

— Що я — лезервного батальйону, це різниці не становить, однаково: в солдата стріляти не можна...

— А тобі в мене — можна? — глухо сказав похмурий водопровідник.

Яків сидів поряд з ганком на полінах дров і, дивлячись убік, до воріт, мовчки курив.

— Мені тебе — можна, я солдат, присягу прийняв проти внутрішніх ворогів...

Водопровідник перекинув гвинтівку в ліву руку, долоною правої штовхнув полоненого в лоб:

— А якщо я теж — солдат?

— Ну — це брешеш.

— Брешу?

— Кинь, Тимофеев, не займай,— сказав Калитін, розглядаючи полоненого.

Але Тимофеев відскочив і почав робити рушничні прийоми, люто питаючи після кожного:

— Бачив? Бачив, сволото? Бачив?

І, зробивши випад багнетом проти солдата, закричав в обличчя йому:

— Тенгінського полку, четвертої роти, Захар...

Яків швидко встав і відіпхнув його плечем, кажучи:

— І адресу дайте йому свою.— Він звернувся до солдата: — На таких ось дурнях, як ти, все зло тримається...

Заперечливо похитуючи головою і зітхнувши, той сказав:

— Солдат дурнем не буває. А ви — царя-вітчини зрадники, і доля вам...

Водопровідник замахнувся на нього лівою рукою, але Яків підбив руку під лікоть, одвів удар:

— Одначе, товаришу, потрібна дисципліна.

Солдат підняв з-під козирка кашкета темні очі на Якова і вже простіше, без задирливості, навіть поблажливо сказав:

— Рушничний прийом і штацькі вправно роблять. Ось оцей,— він показав рукою за плече собі,— якого в будинок завели, то він — як хочеш!

— Цивільний? — спитав Калитін, зсуваючи папаху на лоб.

— Атрж.

— Охочий? — спокійно спитав Яків.

— Прикажчик, грибами торгує.

— Я питаю: в загоні — охочий?

— Ми всі — охочі,— збагнув солдат і, знову зітхнувши, додав: — За викликом — хто хоче.

Троє водночас підступили ближче до солдата.

«Уб'ють», — вирішив Самгін і, за два кроки переступивши через п'ять приступок ганку, увійшов до кухні.

Там біля стола сидів хлопець у картатому піджаку й смугастих штанах; тугі шоки в нього обросли густою жовтою шерстю, з великих ясносірих очей текли сльози, змочуючи шерсть, одною рукою він тримався за стіл, другою — за сидіння стільця; ліва нога його, гола й забин-

тована рушником вище коліна, лежала на дерев'яному стільці.

— Ось, пане, ногу зіпсували мені,— плачливо сказав він Самгіну.

— Плаче і плаче! — здивовано, весело вигукнув Микола, стругаючи ножом довгу палицю.— Баба навіть не здатна стільки плакати!

— Я вас прошу, пане, заступіться! — ридаючим голосом благав хлопець.— Ви, адвокат...

— Він копчену рибу носив нам,— втрутився Микола й поквапливо став говорити ще щось, та Самгін не слухав його.

«Знає мене! Коли все закінчиться, а він залишиться...»

Не вимагаючи більше слів, здогад викликав дуже обтяжливе почуття.

З кімнати Анфиміївни вийшли студент Панфілов з бинтом у руках і покоївка Настя з тазом води; студент став навколішки, розв'язуючи ногу хлопцеві, а той, міцно заплющивши очі, почав голосити.

— У-у-х! Пане адвокате, будьте свідком... Я до суду подам...

— От бовдур! — скрикнув студент і засміявся.— І чого горлає? Кістки не зачепило. Перестань, бовдуре! Через тиждень танцюватимеш...

Та хлопець невтомно голосив, вищав, кухня наповнилась окриками студента, сердитими вигуками Насті, безперервною балаканиною двірника. Самгін стояв, міцно притулившись до стіни, і дивився на гвинтівку; вона лежала на плиті, а багнет висунувся за плиту й пітнів у парі самовара під ним,— з кінця багнета падали ясні краплі.

— Дайте палицю,— сказав студент Миколі, а хлопцеві скомандував: — Вставай! Ну, тримайся за мене, бери палицю! Стоїш? Ну, от! А — горлав! горлав!

Хлопець стояв, скрививши рота, і бурмотів:

— Ах ти, господи...

Відчинилися двері знадвору, один за одним увійшли Яків, солдат, водопровідник; солдат оглянув кухню й сказав:

— Гвинтівку віддайте мені,— он вона!

Яків підійшов до хлопця і, показавши на солдата, спитав дуже лагідно:

— Він командував загоном вашим?  
— Він,— сказав хлопець, мацаючи ногу.  
— Сам?  
— Старший був, той — утік.  
— Ви, панове, ніяк не судді мені,— серйозно сказав солдат.— Ви зі мною нічого не можете зробити, бо я, виконуючи наказ...

— Ну от, товаришу,— звернувся Яків до водопровідника.

Самгін пішов до їдальні.

«Я повинен сказати Якову, що цей ідіот знає мене, бо...»

Та підстави для того, щоб сказати Якову, він не знаходив.

«Яке все це... безглузде! — вирішив він, сідаючи біля вікна.— Безнадійно, непоправно безглузде».

Лаврушка вніс самовар, з розбігу гримнув його на стіл і, розтягнувши рота до вух, вп'явся очима в Самгіна, чогось чекаючи, Самгін спідлоба, крізь окуляри, стежив за ним. Не дочекавшись нічого, Лаврушка тихо сказав:

— Неодмінно застрелять солдата, їй-богу.

— Одного? — цілком байдуже спитав Самгін.

— Я б — обох! Якого дідька! Їх — багато, а нас жменька...

— Так,— певно озвався Самгін.

Лаврушка побіг до дверей, але обернувся й захоплено сповістив:

— Одна куля відщепила дошку, а дошка я-ак торохне Якова-товариша по носі, то він аж закрутився! А я головою стукнувся об скриню, коли Васю вбило. Це я від страху. А Косарев як стогнав, коли поранило його, студент...

Він зник. Самгін, запарюючи чай і дивлячись, як ллється з крана цівка окропу, почував, що під шкірою в нього струмує холод.

«Хлопчик — має рацію, боротьба повинна бути нещадна...»

З кухні долинав напрочуд виразний голос Якова.

Самгін нерішуче встав, вийшов до напівтемної кімнати перед кухнею, дістав з кишені пальта револьвер і вглянув у кухню,— там Яків казав Насті:

— Отож мучиться робочий народ теж і через свою дурість...

— Чи не хочете чаю? — запропонував Самгін.

— Спасибі, нема коли.

Тоді Самгін показав йому револьвер.

— А чи не навчите мене, як треба чистити?

Яків узяв браунінг, всунув його до кишені пальта.

— Тут у нас є майстер щодо цього, він зробить.

Самгін хотів причинити двері, та Яків, підставивши ногу, спитав його:

— Сказали мені — поранений знає вашу особу.

— Атож, уявіть...

Зав'язуючи кінці башлика на грудях, Яків сказав вдумливо:

— Можуть бути неприємності для вас...

— Можливо. Якщо, звичайно, повстання буде невдале, — сказав Самгін і подумав, що, здається, він надав цим словам смислу і тону запитання. Яків глянув на нього, усміхнувся і, рушаючи до дверей надвір, чітко вимовив:

— Не цим разом, то — іншим...

Вернувшись до їдальні, Клим похмуро підійшов до вікна. В червоноуватому небі літала згряя галок. На вулиці — порожньо. Пробіг студент з гвинтівкою в руці. Кішка вилізла з-під воріт. Біла з чорним. Самгін сів до стола, налив склянку чаю. Десь усередині себе, дуже глибоко, він почувач начебто опух: не болісний, але важкий, він ріс. Розкривати його словами — не хотілось.

«Солдат цей, звичайно, — дурний, але — вірний слуга. Як кухар. Анфиміївна. Таня Куликова. І — Любаша теж. По суті, суспільство тримається саме такими. Некоорисливо віддають все життя, всі сили. Ніяка організація неможлива без таких людей. Микола — іншого типу... І той, поранений, торговець копченою рибою...»

Саме про цю людину не хотілось думати, бо думати про неї — принизливо. Опух заболів, викликаючи почуття, схоже на позив до блювоти. Клим Самгін, спершись ліктями на стіл, стиснув скроні руками.

«Яке безглузде життя...»

Увійшла Анфиміївна і, не випускаючи з руки ручки дверей, сіла на стілець.

— Єгор зник, — сказала вона придушено, не своїм голосом і, трохи піднявши синюваті повіки, вп'ялася в Клима тьмяними, скляними зіницями в сітці кривавих жилок. — Зник, — повторила вона.

«Страшні очі!» — відзначив Самгін і тихенько спитав: — А як вирішили з отими... солдатами?

Анфиміївна важко підвелася, підійшла до буфета і там, брязкаючи посудом, теж спитала:

— А що робити? — І, підходячи до стола з чашкою в руці, вона пробурмотіла: — Вночі відведуть кудись далі та й застрелять.

Самгін випрямився на стільці, чекаючи, що іще скаже вона, а стара, важко дихаючи, посопуючи носом, довго наливала чаю в чашку, — руки в неї тремтіли, пальці не зразу могли схопити грудку цукру.

— Усякому — себе жалко, — сказала вона, сідаючи до стола. — Тим і живемо.

Самгін утомився чекати і рішуче, навіть суворо, спитав:

— І того і другого?

Розколюючи цукор на дрібні грудочки, Анфиміївна, не кваплячись, буркотливо й байдуже почала розказувати:

— Я й кажу Якову: товаришу, пустив би ти солдата, він — хіба лихий? Дурень він, а — навіщо вбивати дурнів? Михайло — інша річ, він тут кругом усіх знає — і Винокурова, і Лизавети Костянтинівни племінника, і Затьосових, — усіх! Він же покійного Митра Петровича син, — пам'ятаєте, мабуть, лисуватий, у флігелі в Розпопових жив, Борисов — прізвище? Пняк був, а розумний, добряк.

Говорячи, вона присьорбувала чай, а — випивши, постукала нігтем по чашці.

— Ну ось — тріщина, а сервіз новий! Ох, Настасія, ведмежі лапи...

Самгін слухав її важкі слова, і в нього зростало, скипало, гріючи його, почуття пошани, подяки до цієї людини; тішачись цим почуттям, він навіть не знаходив слів, щоб виразити його.

— До того ж Михайло й поранений, кажу. Хороша людина товариш отой, Яків. Суворий. Все розуміє. Все. Єгора всі лають, а він з Єгором розмовляє просто... Куди ж це Єгор пішов? Ума не доберу...

— Ви так часто сварилися з ним, — лагідно нагадав Самгін.

Все ще розглядаючи чашку, постукуючи по ній синім нігтем, Анфиміївна сказала:

— Чоловік.

— Як? — спитав Самгін, певний, що вона помилилась, але стара, зітхнувши, повторила те саме слово:

— Чоловік. Доля моя.

Зіниці в неї начебто спалахнули, посвітлішали на мить і зразу ж замутилися сірою сльозою, розтанули. Осліпними очима дивлячись на стіл, мацаючи його тремтячою рукою, вона поставила чашку повз блюдце.

— Одинадцять років жила з ним. Вінчані. Тридцять сім не живу. Зустрінемось де-небудь — чужий. Перед останньою зустріччю дев'ять років не бачила. Думала — помер. А він на Сухарівці, шахраїв пирогами годує. Отакій-о... майстер, е-ех!

Витираючи очі кінцем фартуха, вона схлипнула й простогнала, як молода.

Самгін устав і, хвилюючись, зовсім щиро заговорив:

— Ви, Анфиміївно, — чудова жінка! Ви, по суті, велика людина! Життя тримається лагідною й невичерпною силою таких людей, як ви! Атож, це — так...

Йому захотілося назвати її на ім'я й по батьковій, та імені її він не знав. А стара, користуючись паузою, сказала:

— Ну, що там... Ось, Варюша... Я її як дочку люблю, черниці на бога не працюють, як я на неї, а вона мене за погані простині злодійкою назвала. Кричить, ногами тупала, там — у чорної сотні, в бика отого. Як це мені? Простині ж для пораних. Прислуга страйкувала, а я — працювала, любий! Думаєш — не соромно було мені? Знову ж і ти, — ти ось тут, тут — смерть ходить, а вона пішла, еге ж!

Самгіну вже не хотілося говорити, і дивитися на стару ніяково було.

— Ну — гаразд, — вона встала. — Чим я тебе годуватиму? В домі — нічого нема, взяти ніде. Хлопці теж голодні. Цілу добу на холоді. Гроші свої я всі прогодувала. І Настенька. Ти б дав грошей...

— Звичайно! — заквапився Самгін. — Розуміється. Ось...

— Ну, яечню засмажу. В акушерки кури ще несуться...

Він зітхнув вільніше, коли Анфиміївна пішла. Ходячи по кімнаті, він думав, що живе наче на гойдалці: вгору, вниз.

«Напрочуд правильно це в Сологуба...»



Хотілося придумати свої, ніким не сказані слова, але таких слів не знаходилося, наvertsалися на язик усе старі, давно відомі.

«Справді — таємничий народ. Народ, що розв'язує насамперед проблему моралі. Марксисти глибоко помиляються... Як просто розв'язала вона з цим, Михайлом...»

Він знову відчув приплив влячності до старої рабині. Але тепер до влячності домішувалося збентеження, дуже схоже на сором. Було чомусь ніяково залишатися наодинці з самим собою. Самгін одягся й вийшов на двір.

Микола відчиняв і зачиняв хвіртку у воротах, — вона пронизливо рипіла; він трохи підняв її ломом і став забивати обухом сокири цвях у завісу, з рота в нього стирчало ще два цвяхи. Працював він, як завжди, і про те, що він убив солдата, не хотілось згадувати, навіть начебто не вірилось, що це — було. На вулиці теж усе звичайне, нова тільки червонувата пляма під ворітьми навпроти, — фельдшер Винокуров все-таки не зовсім зіскріб її. Сонце теж мутночервоне; літають рідкі сніжинки, і вони червонуваті в його промінні, як це нерідко буває взимку при яскравому заході сонця.

На ганку сусіднього будинку сидів Лаврушка поряд з замурзаним хлопцем; хлопець підперезаний зеленим поясом, при боці в нього — маузер у дерев'яному футлярі. Він смачно курить цигарку, а Лаврушка каже йому:

— Я люблю боятися; цікаво, коли від страху шкура на спині холоне.

Хлопець сплюнув, спіймав у долоню велику сніжинку, наче муху, розкрив долоню, — в ній нічого не було. Він усміхнувся й заговорив:

— Мене до страху привчив хазяїн, я в сажотруса жив, бо я — сирота. Бувало загорлає: «Лізь, сволото, сучий сину!» В кам'яну стіну полізеш, не те що куди-небудь. Він і пічник був. Йому смішно було, що я боюсь.

— Сердитий?

— Тверезий, то — веселий. Усе питав: «Як діла — макітра ціла?» Тільки він рідко тверезий був.

У парубійка — маленькі, але дуже яскраві очі, налиті до глибини синім вогнем.

Прошли дві жінки, — одна з них, переступивши через пляму крові, обернулася й сказала до другої:

— Дивися, — наче коня намальовано!

Та, не глянувши, закуталася шаллю, а коли вони спинилися біля ганку у фельдшера, сказала, оглядаючись:

— По нашій вулиці з гармати стріляти незручно, — крива, в будинки гармата влучатиме.

Перед барикадою гуляв, тихенько посвистуючи, Калитін, в ногу з ним ступав сухенький, гостроокий, з борідкою, дуже схожою на помазок для гоління, — він говорив:

— Стріляють вони — так собі. Взагалі — загони ці охочі — балаган! А от козачиська — ці б'ють кого попадуть. Коли ми на Пресні біля фабрики Шміта виступали...

Калитін спинився, дістав з-за пазухи чорний годинник і крикнув:

— Лаврентію — іди! Пора! Іди, Мокеев.

Самгіну хотілось поговорити з Калитіним і взагалі ближче познайомитися з цими людьми, дізнатися — якою мірою вони розуміють те, що роблять. Він почував, що студенти чомусь ставляться до нього недоброзичливо, навіть, здається, іронічно, а всі інші люди тієї частини загону, що користувалася кухнею й піклуванням Анфиміївни, начебто не помічають його. Тепер Клим зрозумів, що, якби його не бентежило ставлення студентів, він давно б стояв ближче до робітників.

Лаврушка і чоловік з борідкою пішли. Темніло. По той бік барикади поралися люди; знайомий похмурий голос водопровідника промовив:

— Тут — недалеко.

— Батько візьме його?

— Брат.

— Жалко Васю.

Калитін, ступаючи вздовж барикади, закурював на ходу. Самгін пішов поряд нього, спитавши:

— Дуже мучився товариш?

— Не ойкнув, — сказав Калитін, видувши довгу цівку диму. — В око влучила куля.

— Він де працював?

— Булочник.

— Ще кого-небудь поранили?

— Трьох. Не дуже.

Короткі відповіді Калитіна не дуже підтримували бажання розмовляти з ним, але все-таки Самгін, помовчавши, спитав:

— Чого ж ви сподіваєтесь добитися?

Калитін спинився й сказав:

— Ясно — очевидно: свободи робітничому класові!

А слідом за цим сам спитав, начебто з жалем:

— Ви що ж — меншовичок? За союз з кадетами? За Плехановим: до Твері — разом?

Не з слів, а з тону Самгін зрозумів, що ця людина знає, чого вона хоче. Самгін вирішив відказати, посперечатися й почав:

— Невже ви думаєте...

Та Калитін, зупинившись, прислухаючись, пробурчав:

— Стривайте...

Було чути, що далеко вулицею швидко йдуть люди й тягнуть щось важке. Передчуваючи нову драму, Самгін пішов до воріт дому Варвари; повз нього промайнув Лаврушка, радісно й гучно шепнувши:

— Спіймали!

Самгін спинився в западині хвіртки, слухаючи задиханий голос:

— Спіймали, товаришу Калитін! От бився-а! Здоровенний! Йому навіть рукавицю в рот запхнули...

— Ведіть у сарай! — крикнув Калитін.

Клим швидко ввійшов у двір, став у кутку; двоє людей втягли у хвіртку третього; він упирався ногами, орючи сніг, припадав на коліна, мукав. Його били, хтось крізь зуби шипів:

— Іди-и...

Самгін хотів увійти до кухні, але в сараї заговорив, крізь схлипуючий смішок, Іван Петрович Митрофанов:

— Х-ху... Господи Ісусе! Ну, налякали, налякали...

І, схлипнувши так, наче губи обпік окропом, він ще швидше забурмотів:

— Бу-удь ласка, будь... ласка! Я не опираюсь... Ну, — документи... Я — людина теж робоча. Годинник. Ось гроші. І — все, вірте слову...

Двором у сарай пройшли Калитін і водопровідник, там засвітили. Самгін тихо пішов туди, кажучи собі, що цього не треба робити. Він став за невідчиною половинкою дверей сарая; крізь щілину на пальто йому лягла смуга світла й розділила надвое; стираючи рукою цю жовту стрічку, він дивився в щілину й слухав.

— Адже це ви несерйозно, — говорив Митрофанов,

дедалі голосніше й поквалівіше.— Не можна ж, панове... товариші... Ми живемо в державі...

— Мовчи, — глухо сказали йому.

— Та — ні! Як же можна? Що ви... що... Ну... боже мій! — І раптом, не своїм голосом, він страшно крикнув:

— Гвалт!.. Дозвольте — що ви? Стривайте!

Незвичайно коротко й глухо ляснув постріл, і зразу ж погасло світло.

Самгін відчув, що це на нього впав м'який тягар, приплюснувши його до землі так, що підігнулися коліна.

Через кілька секунд тиші знову спалахнуло світло, і пролунав голос Калитіна:

— Це ти — даремно! Це, товаришу, не діло.

— А — чого? Ось він — документ!..

— Треба було Якова почекаати...

Хтось заговорив так само покваліливо, як Митрофанов:

— Лаврушку він питає, кого як звать, ну? Мене — питає? Про адвоката? Чим він керує? І як взагалі...

— Випесіть його в сад, — сказав Калитін. — Дай-но мені книжку і все...

Самгін став перед дверима й сказав:

— Він був сищик у карних справах...

Та Мокеєв, наскочивши на нього, закричав густо й люто:

— Охранник! Акуратно, як в аптеці! Не турбуйтеся...

Він казав ще щось, але Самгін не слухав його, дивлячись, як водопровідник, підхопивши Митрофанова під пахви, тягне його по підлозі до пролому в стіні. Митрофанов рухався, похиливши голову на груди, сховавши обличчя; пальто, піджак на ньому було розстебнуто, сорочка висмикнулася з штанів, ноги волочилися по підлозі, розкинувши носки.

Калитін, сидючи навпочіпки перед ліхтарем, розглядав якісь папірці й бурчав:

— Ділов сьогодні в нас... Картка охрального, видно...

— Ось і револьвер його,— крутив Мокеєв перед обличчям у Самгіна чорним шматком металу.— Він мене мало не застрелив, а тепер — я його з цього...

Самгін стояв, заплющивши очі.

— Ну, годі мороки! — суворо сказав Калитін.— Ходімо, Мокеєв, до Якова. Все-таки це, брат... не діло, якщо кожен буде...

— Гей, чорти, допоможіть мені! — крикнув водопровідник з саду.

Та Калитін і Мокеєв пішли з двору. Самгін пішов у дім, відчуваючи огидний сморід і тягучий приступ пудоти. Відстань від сарая до їдальні неймовірно збільшилась; раніше ніж він пройшов цю відстань, він устиг згадати Митрофанова в трактирі, в день походу робітників у Кремль, до пам'ятника царя; хрестячись дрібними хрестиками, людина «здорового розуму» гаряче шепотіла: «Я — готовий, усією душею! Слово честі: обманював з любові й відданості».

«Як просто вбивають. Хоч, звичайно, шпигун, ворог...»

Про Митрофанова подумалось без жалості, без обурення, а на його місце став інший ворог, хитрий, страшний, без імені й невловний.

«Хто весь вік ставить мене свідком болісно тяжких сцен, подій?» — думав він, притулившись спиною до теплих кахлів грубки. І раптом, наче хтось підказав йому:

«Треба виїхати за кордон. В маленький, тихий городок».

Дивлячись на двобарвний вогник свічки, він казав собі:

«Як це раніше не спало мені на думку? З матір'ю побачусь».

Мати жила під Парижем, писала рідко, але багато-слівно й буркотливо: скаржачись на холод узимку в домах, на різні невігоди в житті, на росіян, що «не вміють жити за кордоном»; і в її егоїстичному, дріб'язковому базіканні почувався смішний патріотизм провінціальної старої жінки...

Двері повільно відчинились, і ще повільніше влізла в кімнату величезна туша Анфиміївни, важко пропливла в сутіні до буфета і, брязкаючи ключами, сказала дуже повільно, якимось співучо:

— А Єгор Васильович повісився...

— Ох, боже мій,— з досадою, близькою до розпачу, неголосно вигукнув Самгін.

— На горищі висить,— говорила стара, наливаючи чогось із пляшки. Самгін чув, як булькає в шийці рідина.

«Ревітима».

Але Анфиміївна, гучно кашлянувши, казала так само задумливо й співуче:

— Пробувала зняти, а — сили й нема. Микола відмовився, боїться вішалників. А сам, бач, солдата вбив.

— Що ж робити? — спитав Самгін.

— Що робити? А — вам нічого не треба робити, я сама... Сама все зроблю. Мідник pomoже. Недобре, почнуть питати вас, чого слуга повісився?

Вона замовкла, і знову задзвеніло скло, забулькало в шийці пляшки.

«Вона п'є горілку», — зміркував Самгін.

— А — провізії нема, — зітхнула стара. — Охо-хо. Не знаю, чим годувати.

— Нічого не треба, — сказав Самгін, ледве стримавши бажання закричати. — Ви... не турбуйтеся...

— Чого вже тут, — озвалась Анфиміївна, виходячи; ішла вона, наче проти великого вітру.

— Ну — зніму, а — куди подіти його? — спитала вона в дверях...

Самгін затулив обличчя руками. Кахлі груби, нагріваючись дедалі більше, пекли в спину, це вже було неприємно, але відійти від груби не було сили. Після того, як пішла Анфиміївна, тиша в кімнатах стала тяжча, густіша, ніби тільки для того, щоб ясно було чути голос Якова, — він линув з кухні разом з якимось їдким гіркуватим запахом:

— Коли ми не навчимося...

Самгін відзначив: «Говорити — не вміє, слід було сказати — якщо, а не — коли».

— ...діяти організовано, то у нас нічогісінько не вийде. Не встиг, кажеш? Треба було встигнути, товариш Калитін... Такі неуспіхи...

Самгін одхитнувся від грубки й пішов до кабінету, щільно причинивши двері за собою.

Дні потяглися повільніше, хоч кожен з них, як і раніше, приносив з собою неймовірні чутки, фантастичні оповідання. Та люди, очевидно, вже звикли до тривог і гамору життя, що руйнувалося, так само, як звикли галки й ворони з ранку до вечора літати над містом. Самгін дивився на них у вікно й почував, що його втома зростає, стає тяжчою, занурює в стан нестямності. Він уже спостерігав не так уважно, і все, що люди робили, говорили, відбувалося в ньому, як на поверхні дзеркала.

Його обслуговувала покоївка Настя, худенька дівчина з великими очима; очі були сірі з золотою іскрою в зіни-

цях, а дивилися так, начебто Настя завжди прислухалася до чогось, що чує тільки вона. Ще більше, ніж Анфиміївна, вона дбала про те, щоб напоїти чаєм і нагодувати оборонців барикади. Вона остаточно перетворила кухню на трактир.

Анфиміївна простудилась і захворіла. Востаннє Самгін бачив її на ногах пізно ввечері, на другий день після того, як повісився кухар.

В кухні нікого не було, майже всі люди з барикад, крім чергових, радилися в сараї. Самгіна збентежила важка возня на горищі; він узяв лампу, вийшов на чорні сходи й побачив, що стара, обнявши кухаря ззаду, попід пахви, переставляє його маленьку фігурку зі східця на східець. Кухар, притуливши голову до лівого плеча й висунувши язика, не гнувся, ноги в нього були міцно стиснуті; здавалося, що в нього одна нога, вона стукала по східцях твердо, як нога живого, і нею він упирався, не бажаючи спуститися вниз. Освітливши спухлі руки Анфиміївни на грудях у кухаря, Самгін освітлив і обличчя її, кругле, наче кавун, забарвлене в ліловий колір, так само, як і її руки, а личко кухаря було темне й схоже на велику картоплину.

— Куди ви його, куди? — пошепки спитав Самгін.

Стара, покректуючи й задихаючись, відповіла:

— Нічого, не турбуйтеся. У мене саночки є. Мідник відвезе. Він — послужливий...

Зійшовши зі сходів, вона взяла кухаря впоперек тіла, спробувала підняти його на плече і — не здолавши, поклатала під ноги собі. Самгін пішов, подумавши:

«Іншим часом я б допоміг їй».

Він уже так отупів, що бачене не схвилювало його. Тепер Анфиміївна лежала, задихаючись, у своїй кімнаті; її доглядав неголений, сивий фельдшер Винокуров, людина — завжди твереза, дуже балакуча, але шанована всією вулицею.

— Знаменита своєю справедливістю жінка, пречудова, — хрипко казав він. — Але — не витягне. Пневмонія. Жалко. Старе — помирає, молодь — буянить. Ох, недужа Росія...

Двічі приходили солдати, але стріляли вони здаля, трохи, постріляють без шкоди та й підуть. Барикада не відповідала їм, а мідник посміювався:

— Марно патрони витрачають, сучі сини!..

І хвастовито казав:

— В старий би час: хлопці — в багнети! І заспокоїлися б душеньки наші за п'ять хвилин...

Лаврушка вважав, що:

— Кулі ляскають, як ложкою по лобу.

Якось удень, десь з боку бульвару почалася дуже зла і часта стрілянина. Лаврушку з його замузаним товаришем послали подивитися: що там? Хвилин через двадцять замузаний привів його до кухні заюшеного кров'ю, — йому прострелили ліву руку вище ліктя. Голий до пояса, він сидів на табуреті, весь бік був у крові, — здавалося, що з боку в нього здерто шкіру. По блідому обличчю Лаврушки текли сльози, підборіддя тремтіло, цокотіли зуби. Студент Панфілов, перев'язуючи рану, умовляв його:

— Не смікайте. Сором.

Та Лаврушка, здригаючись, здивовано вирячивши очі, схлипував і бурмотів:

— Ой, боляче! Ну й боляче ж, ой, господи! Та — не займайте ж... Як я житиму без руки? — з жахом питав він, хапаючи здоровою рукою за плече студента; гладячи, помацуючи плече і скоса дивлячись мокрими очима на свою руку, він бурмотів:

— Який же революціонер з одною рукою? Товаришу Панфілов, — відріжуть руку?

Але ввечері він з підв'язаною рукою сидів за столом, пив чай і скаржився Якову:

— Занадто довго не перемагаємо, товаришу! Нам би не чекати, а кинутися б на них усім зразу, скільки є, і забрати в полон.

Яків цілком серйозно казав йому:

— Так воно й буде. Неодмінно кинемось і — капут їм! Тільки ось тобі, голубчику, руку треба загоїти.

Вперше Клим Самгін бачив цього чоловіка без башлика й був здивований тим, що Яків не мав яких-небудь особливих прикмет. Звичайне обличчя, — такі дуже часто трапляються серед кондукторів на пасажирських поїздах, — тільки очі дивляться якось особливо пильно. Обличчя Калитіна і багатьох інших робітників значно характерніші.

«Чому ж командує цей?» — подумав Самгін, але відповіді на запитання своє не став шукати. Він почував себе занедбаним і в полоні, в нежилому будинку.



Тепер, коли Анфиміївна, наче головешка, не могла ні спалахнути, ні згаснути, а вдень і вночі хропла, переверталась, риплячи дерев'яним ліжком,— тепер Настя невчасно давала йому чаю, годувала дедалі гірше, не прибирала кімнат і ліжка. Він розумів, що їй не було коли прислужувати йому, та все ж було прикро й незручно.

Ставало холодніше. Вечорами в кухні збиралось грітися чоловіка з десять, вони гамірно сперечалися, сварились, говорили про події в провінції, часом лаяли петербурзьких робітників, скаржились на недосить ясне керівництво партії. Самгін не дослухався до їхніх розмов, але, дивлячись на обличчя цих людей, думав, що їх заражено вірою в неможливе,— вірою, яку він міг зрозуміти тільки як безумство. Вони й далі ставилися до нього все так само, як до людини, що не потрібна їм, але й не заважає.

Уже давно ніхто не навідував його,— приятелі Варвари, мабуть, боялися ходити на вулицю, де барикади. Любаша Сомова теж зникла. Він почував, що з кожним днем тупішає, його виснажувала втома. Вечорами, пізно, виходив на вулицю, вслухався в незвичайну, незбагненну тишу,— здавалося, що з кожним днем вона стає дедалі густішою, стискується щільніше, і — повинна ж вона вибухнути! Інакше — збожеволієш. Обидві барикади, і на вулиці і в провулку, обросли снігом; незважаючи на протести мідника, їх усе-таки облили водою. Тепер вони були брилами криги, а формою схожі на човни, кілем догори. Поливали водою обивателі; в провулку двічі вихлюпнули на барикаду помії.

Якось увечері підійшло чоловіка з п'ять людей з рушницями і неголосно заговорили, а Лаврушка, послушавши, раптом засмучено закричав:

— Ну, вже — ні! Це — наша барикада, ми не підемо звідси! Ач ви які!

А ранком Настя, подаючи чай, сказала:

— Анфиміївна — померла... упокоїлась.

Самгін мовчки розвів руками, а покоївка спитала:

— Що ж робити з нею? Вночі я боятимусь її, та й не можна тримати в теплі. Дозвольте в сарай винести?

— Дуже добре,— сказав він. Йому почулося, що дівчина говорить іспокірливо, але, нахилившись над столом, він почув тихе схлипування.

— Ну, чого ж плакати? — не дивлячись на неї, заго-

ворив він.— Анфиміївна... дуже стара! Вона була виштяково слухняна...

— Климе Івановичу,— почув він гіркий вигук,— наші кажуть, що з Петербурга гвардію прислали з великими гарматами...

Самгін підвів голову. Настя, прикриваючи рота фартуком і схлипуючи, говорила півголосом, жалібно:

— Переб'ють наших з гармат отих. Вони сперечаються: тікати чи битися, цілу ніч сперечались. Товариш Яків за те, щоб іти в інше місце, де наших більше... Ви скажіть, щоб ішли. Калітіну скажіть, Мокееву і... всім!

— Так, звичайно, я— скажу! — обіцяв Самгін дуже бадьорим тоном, який аж здивував його.— Так, так, проти гармат,— якщо це правда...

— Правда! Вчора на Миколаївському вокзалі машиністів розстрілювали,— скаржилась Настя.

— Н-ну, навіщо ж машиністів? — роздумливо сказав Самгін.— Про машиністів, розуміється, неправда. Але звідси треба тікати. — Ви ідіть, я поговорю...

Він швидко випив склянку чаю, закурив цигарку й пішов до вітальні,— незатишно, не прибрано було в ній. Дзеркало мигцем показало йому досить струнку постать людини за тридцять років, з блідим обличчям, напівсивими скронями й негустою гострою борідкою. Досить привабне й навіть начебто нове обличчя. Самгін одягся, вийшов у кухню,— там сидів товариш Яків, роздивляючись синій ніготь на великому пальці голої ноги.

— Лаврушка прикладом ударив випадково,— відповів він на запитання Кліма, помацавши ніготь і кривлячись.— Гості приїхали, Семеновський полк,— неголосно повідомив він.— Що будемо робити,— питаєте? Битимось.

— Проти гармат,— нагадала Настя, розрізуючи на столі мерзлий качан капусти.

— Гармата — інструмент, хто його до рук візьме, тому він і служить,— повчально сказав Яків, закусивши губу й натягаючи на ногу чобіт; він устав і, виставивши ногу наперед, критично подивився на неї.— Значить, проти нас рушили царську гвардію, при-вілейо-ва-не військо,— розламавши довге слово, він усмішливо глянув на Кліма.— Отож...— тут Яків якесь слово проковтнув,— отож, люб'язний хазяїне, спасибі і не турбуйтеся: сьогодні ми звідси підемо.

— Я не турбуюсь,— заявив Самгін.

— Н-ну, як же це? Всі турбуються.

— Куди ж ви? — спитав Самгін.

— На Пресню. Звідти й тріснем. Або — самі там тріс-немо.

Заплющивши одно око, другим він задумливо втупився в потилицю Насті. Самгін зрозумів, що він — зайвий, і вийшов на двір. Там Микола дбайливо підмітав двір новою мітлою; давно вже він не робив цього. На вулиці було тихо, але в морозному повітрі засмучено дзвенів голос Лаврушки:

— Я ж казав: гармати на Ходинці стоять, туди й треба було йти та всі зіпсувати, а ми тут сиділи.

З воріт суміжного будинку вийшов Панфілов у козушку і в шапці, занадто великій для його голови.

— Адресу — пам'ятаєш? Ну, от. І сиди там тихо. Хазяйка — лікар, вона тобі руку хутко вилікує. Прощай.

Лаврушка швидко пішов у бік барикади й зник за нею; студент, поправивши шапку, подивився услід йому і, посвистуючи, вернувся у двір.

День був сіренький, холодний і мовчазний. Срібні, кошлаті шибки в будинках дивилися одна на одну, примружившись,— здавалося, що всі будинки мають фізіономії нахмурено-вичікувальні. Самгін повільно йшов у бік бульвару, стримуючи якісь безформні, але тривожні думки, уриваючи їх.

«Лаврушку, як видно, переховують... Чудна фігура цей Яків...»

Дійшовши до вигину вулиці, він почув попереду чийсь бадьорий голос, що звучав задоволено:

— Самі молодці. Душ із сорок, офіцер верхи.

Самгін вернувся додому і, коли підходив до воріт, почув перший постріл гармати, він прозвучав глухо й не страшно, начебто грюкнули ворота, що їх зачинив подув вітру. Самгін навіть спинився, сумніваючись — чи гармата? Та ось знову м'яко й незнайомо бухнуло. Він підняв плечі і ввійшов до кухні. Настя, пораючись коло плити, запитливо обернулась до нього, роззявивши рота.

— Так, стріляють з гармати,— сказав він, проходячи до кімнат. В ідальні неприємно нили верхні, не вкриті памороззю шибки, в димарі грубки гуло, далеко над дахами кружляли галки і ворони, мигтіли, наче осінні листя.

«Посередню... і мимовільну мою участь у цьому безумстві буде витлумачено, як безпосередню»,— подумав Самгін, розглядаючи чорну сіть на хмарах і поринаючи в стан дрімоти.

— Розрахуйтеся зі мною, Климе Івановичу,— розбудив його знайомо-шанобливий голос двірника; він стояв біля дверей струнко, як солдат, на ньому був святковий піджак, по жилету вився подвійний срібний ланцюжок від годинника, волосся акуратно розчесане й блищало, так само як і наваксовані чоботи.

— Куди ви?— сонно спитав Самгін.

— В село.

«Маєтки підпалювати»,— байдуже подумав Самгін, як про справу— звичайну для Миколи, а той сказав суворим голосом:

— Людей б'ють. Там,— він дерев'яно простягнув руку, показуючи пальцем у вікно,— прохожому просто в очі вистрілили. Неможлива річ.

«Але ж ти теж убив»,— хотілося сказати Самгіну, та він промовчав, пильно розглядаючи благообразне, колись сите, туге, а тепер змарніле обличчя Миколи; волосся не пишної, але раніше кучерявої бороди його химерно звисло й якимось вирівнялось. І все тим самим суворим голосом він говорив:

— Анфиміївну б вам швидше на кладовище, бо— пацюки її псують. Щэки об'їли, аж дивитися страшно. Сищика з саду товариші давно вивезли, а Єгор Васильович у сараї ще. Стіну в сараї полагодив я. Отож усе гаразд. Ніяких слідів.

Одержавши документ і гроші, він пішов, коротко, з поклоном, сказавши:

— Прощайте.

«Страшна людина»,— думав Самгін, знову стоячи біля вікна й дослухаючись. У шибки наче невидимою подушкою били. Він зовсім певно знав, що в цей час тисячі людей стоять так само, як він, біля вікон і слухають, чекають кінця. Інакше не може бути. Стоять і чекають. В домі довгий час було незвично тихо. Будинок начебто похитувався від м'яких поштовхів повітря, а на даху наче сніг шарудів, як шарудить він весною, підтанувши й скочуючись по блясі.

Гармати стріляли не часто, не кваплячись і, мабуть, у різних кінцях міста. Паузи між пострілами були тяжчими

за самі постріли, і хотілося, щоб стріляли частіше, безперервніше, не мучили б людей, які чекають кінця. Самгін, стомлюючись, сідав до стола, пив чай, неприємно теплий, ходив по кімнаті, потім знову ставав чергувати біля вікна. Якось раптом в кімнату наче зі стелі впала Любаша Сомова, і тривожно, обурено зазвучав її голос, посипалися плутані слова:

— Що ж у вас робиться? Як це ви допустили? Чому не висаджено в повітря мостів на Миколаївській? — питала вона. Обличчя в неї було чуже, стареньке, сіре, губи теж сірі, під очима густі тіні,— вона засліплено кліпала.

— Барикади покидають? Це Виконавчий комітет наказав, так? Не знаєш?

Самгіну було трохи жалко цієї замученої дівчини, в чужій шубці, занадто довгій для неї, у важких, сірих ботиках,— з-під хустки на голові в неї вибивалися розкошлані і, як видно, давно не миті пасма волосся.

— Ой, якби ти знав, що робиться в провінції! Я була в шести містах. У Тулі... Сказали — там сімсот гвинтівков, патрони, а... нічого нема! В Коломні мене мало не... ледве встигла втекти... Туди приїхали якісь солдати... жах! Дай мені шматок чого-небудь...

Вона взяла хліб, вкусила трохи і, кинувши на стіл, заплющила очі, крутячи головою.

— Все-таки... Не може бути! Переможемо! Голубчику, мені конче треба бачити кого-небудь з комітету... І треба зараз же в два місця. В одно піди ти,— до Гогіних, добре?

Самгін не міг відмовитися й кивнув головою, а вона, пережовуючи хліб, бурмотіла:

— В Міусах стріляють з гармати. Страшенно мало людей на вулицях! Мене спинили туг на розі,— якісь бовдури, вилаяли. Ми вийдемо разом, добре?

— Боїшся? — спитав Самгін її і себе.

— У мене маленький браунінг,— сказала вона,— стріляти навчилась, але патронів залишилося тільки три. У тебе є браунінг?

— Нема,— віддав чистити...

— Ходімо, Климусо, темнішає...

Так, шибки у вікнах стали парчевими. На вулиці Любаша, подивившись на небо, послухавши, знову заговорила:

— Не стріляють. Може... Ох, як мало зброї в нас! Але все-таки робітники переможуть, Климе, от побачиш! Які люди! Ти Кутузова не зустрів?

Піднявши голову, дивлячись під окуляри Самгіну, вона сказала, усміхаючись так, що, враз помолодшавши, знову стала колишньою, рожевошокою Любашею:

— Знаєш, я з ним... ми, мабуть...

Договорити вона не встигла. З-за рогу вийшло троє, попереду — високий, у чорному пальті, з палицею в руці; він схопив Самгіна за комір і неголосно сказав:

— Обшукуйте.

Трохи вище своїх очей Самгін бачив чорновусе, товстощеке обличчя, дуже покопирсане віспою, і на ньому маленькі чорні оченята, круглі й блискучі, як гудзики. Бачив, як Любаша, крикнувши, підскочила й ударила кулаком у шибку вікна, розбивши її.

— Тримай дівку, — скомандував чорновусий, струшуючи Клима.

Самгін задихався, хрипів; спритні руки розстебнули йому пальто, піджак, шукали по кишенях, зірвали окуляри, і важка долоня, з розмаху вдаривши його по вуху, оглушила.

— Зброї — нема, — сказав веселий і з чогось задоволений тенористий голос, а третій, хрипкий, злякано й люто крикнув:

— Кинь, падлюко! Саша!

Рябий, відштовхнувши Самгіна, вдарив його головою об стіну, замахнувся палицею і ще двічі швидко вдарив по руці, по плечу. Самгін упав, майже непритомніючи, але чув постріл і глухий вигук:

— Са-ша, бий!

Хтось охнув, чудним звуком, наче блюючи, — рябий дико вилаявся, стусонув Самгіна в бік ногою й побіг; за ним, як тінь його, кинувся ще хтось.

Розплющивши очі, Самгін бачив крізь туман, що до тумби притулився, ховаючись, як звіринка, сірий Любашин ботик, а спираючись спиною на тумбу, сидить, тримаючись за живіт руками, притуляючи до нього шапку, соваючи чорною ногою у валянку, коротенький чоловік, у кошлатому пальті; обличчя в нього тряслось, крутилося колом, він виразно й сумно говорив:

— Убила, дурна... Пропав...

Перекинувся на бік і, все притуляючи одною рукою

шалку до живота, схопившись другою за тумбу, встав і пішов, кличучи:

— Саш-ша! Василь!...— І пронизливо жіночим голосом заверещав:

— Ех, господи!..

Коли він завернув за ріг зеленого одноповерхового будинку, будинок похитнувся, і з нього на землю випали люди. Самгін знову заплющив очі. Як вода з ринви, потекли голоси:

— Даремно ти, Лізо, сунешся...

— Мовчіть! До ранку вона полежить у нас.

— Вас поранено?

— Повинна ж ти знати, як тепер небезпечно...

— Ви можете встати?

Самгін не знав — чи може, але сказав:

— Добре.

Він легко, собі на подив, став на ноги, похитуючись, тримаючись за стіни, пішов геть від людей, і йому здавалося, що зелений одноповерховий будиночок з чотирма вікнами весь час рухається перед ним, заступаючи йому дорогу. Не пам'ятаючи, як він дійшов, Самгін очутився в себе в кабінеті на дивані, перед ним стояв фельдшер Випокуров, віджимаючи рушник в емальованому тазі.

— На що скаржитесь? — спитав він, голос його долинув здаля, глухо, Самгін не відповів, думаючи:

«Невже я — оглух?»

— Дозвольте глянути — які пошкодження, — сказав фельдшер, підсідаючи на диван, і почав мацати груди, боки; пальці в нього були нестерпно холодні, жорсткі, як залізо, і гострі.

— Впали чи, так би мовити, напали ближні?

— Дайте мені спокій, — попросив Самгін, але фельдшер, далі мацаючи голову, бурмотів:

— Ох, уже ті ближні... Болить?

Міцно зціпивши зуби, Самгін мовчав, йому хотілось ударити фельдшера ногою в живіт, але той устав, сказавши:

— Начебто — все гаразд.

— Залиште мене, — попросив Самгін.

— Правильно, — погодився фельдшер. — Вам потрібен спокій. Покоївку я послав по вашу дружину.

Він пішов, і кімната налилася тишею. Біля стіни, на курильному столику горіла свічка, освітлюючи портрет

Щедрина в пледі; суворе, бородате обличчя сердито кривилось, рухалися брови, та й усе, всі речі в кімнаті безшумно рухались, коливались. Самгін почував себе так, начебто він швидко біжить, а в ньому все хлюпається, як вода в посудині,— хлюпається і, штовхаючи з середини, ще більше розгойдує його.

«Сомова повинна була вистрілити в рябого,— міркував він.— Страшно той, кошлатий, покликав бога, не докричавши до людей. А рябий міг убити мене».

На дивані було незручно, твердо, болів бік, нили кості плеча. Самгін вирішив перебраться до спальні, обережно спробував устати,— гострий біль рвонув плече, ноги підгнулись. Тримаючись за одвірок, він почекав, поки біль ущух, пройшов до спальні, подивився в дзеркало: ліва щока огидно розпухла, прикривши око, обличчя здавалося п'яним і, втративши якусь свою рису, стало прикро схожим на обличчя реєстратора в окружному суді, людини, що її часто мучили флюси:

Прийшла Настя, сказала:

— Пані будуть завтра ранком.— І іншим голосом додала:

— Ой, як спотворили вас...

І, мабуть, бажаючи втішити, додала:

— Усіх почали бити.

— Ванну зробіть,— сердито наказав Самгін.

Через годину, сидячи в теплій ласкавій воді, він згадував: кричала Любаша чи ні? Але згадав тільки, що вона розбила шибку у вікні зеленого будинку. Напевно, люди з того будинку й допомогли їй.

«Якби вона вистрілила в рябого,— нічого б не було. Рябий, звичайно, не хуліган, не злодій, а — месник».

Дрібні думки налетіли, наче згряя галок.

Другого дня він прокинувся рано й довго лежав у постелі, курячи цигарки, мріючи про поїздку за кордон. Боліло вже не так сильно, можливо, тому, що він звик, а до тиші на кухні й на вулиці не звик, вона непокоїть. Та скоро її почали розхитувати поштовхи з вулиці в рожеві шибки вікон, і за кожним поштовхом лунав глухий, потужний гуркіт, не схожий на грім. Можна було подумати, що на небо, замість хмар, туго натягли шкіру й по шкірі б'ють, як у барабан, величезним кулаком.

«Це — дуже великі гармати»,— міркував Самгін і з протестом, півголосом сказав: — Це — гидота!



Він зіскочив на підлогу, мало не закричавши з болю, почав одягатися, але знову ліг, уклавшись до підборіддя.

«Це — божевілля і боягузтво стріляти з гармат, руйнувати будинки, місто. Сотні тисяч людей не повинні відповідати за дії десятків».

Гнівні думки збуджували в ньому чудну бадьорість, і бадьорість дивувала його. Думати заважали постріли, біль у плечі і в боці, хотілось їсти. Він подзвонив до Насті кілька разів, перше ніж вона сердито крикнула з ідальні:

— Та — подаю ж!

Коли він вийшов до ідальні, Настя різала хліб на дошці буфета з такою люттю, як одного разу Анфиміївна курку: ніж був тупий, курка, не бажаючи вмирати, хрипіла, билась.

«А, господь з тобою»,— крикнула Анфиміївна й відрубала курці голову.

— Де стріляють? — спитав Самгін.

— На Пресні.

Відповіла Настя крикливо, обличчя в неї було опухле, очі червоні.

— Там людей убивають, а вони — вулицю метуть... Як перед святом, все одно,— сказала вона, виходячи й голосно тупаючи каблуками.

Самгін ще в спальні чув якийсь скрегіт,— тепер, виглянувши у вікно, він побачив, що фельдшер Винокуров, зав'язавши вуха синім шарфом, чистить залізною скребачкою панель, а хлопчик у кашкеті гімназиста змітає сніг мітлою на купки; ліворуч від них, ближче до барикади, працює ще хтось. Працювали так, начебто їм не чути бухаючих пострілів. Та ось постріли припинились, а скрегіт на вулиці став чутніший, і дужче занили кістки плеча.

«Невже — все?»

Годинник в ідальні показував полудень. Бухнуло ще два рази, але не так потужно і десь в іншому місці.

«Винокуров і взагалі ці... свині, звичайно, викажуть сусідів, які... в яких грілися робітники».

Наче гумовий м'яч, кинутий в ручай, у пам'яті плив, крутячись, клубок сплутаних думок і слів.

«Кулі ляскають, як ложкою по лобу»,— казав Лаврушка. «Не цим, то іншим разом»,— обіцяв Яків, а Любаша запевняла: «Ми переможемо».

Біля воріт свого дому стояв колишній чиновник казенної палати Івков, таємний лихвар і сутяжник,— стояв і дивився в небо, ніби нюхаючи повітря. Ворон і галок у небі сьогодні значно більше. Івков, показуючи пальцем на барикаду, кричить щось і сміється,— кричить він штабс-капітанові Затьосову, що дивиться, як двірник його, сутулий дідок, прибиває до огорожі відірвану дошку.

«Певні, що вже всьому кінець».

Гармати мовчали, але тиша здавалась підозрілою, ви-кликала таке смикаюче відчуття, наче визрівав нарів. І було незвично, що в кухні тихо.

Самгін майже зрадив, коли надвечір прийшла рум'яна, жвава Варвара. Вона помірно й не образливо усміхнулась, подивившись на його обличчя, і, покvapливо розпитуючи, перехрестилась.

— О боже мій... Ото жах! Ти посилав спитати, як почуває себе Сомова?

— Нема кого посилати.

— Попросив би фельдшера. Ну, однаково. Я сама. Ах, любий Климе... які дні!

Поводилася вона так, начебто між ними не було сварки, і навіть приголубилась до нього, ніжно й поривчасто, але зразу ж схопилась і, швидко походжаючи по кімнаті, заглядаючи у всі кутки, гидливо кривлячись, забурмотіла:

— Боже, яке безладдя, пилюга, бруд! А втім, у Ряніних — теж...

Почервонівши, мацаючи пальцями гудзики кофти й негарно, широко розкривши зелені очі, вона підійшла до Самгіна.

— У них — чорт знає що! Всі, раптом — так порозперізувались, здичавіли — жах! Тобі відомо, що я не сентиментальна, і ця... ця...

Передихнувши, притишивши голос, договорила:

— Революція мені чужа, але вони — занадто! Адже ще невідомо, на чиему боці сила, а вони вже кричать: бити, розстрілювати, на каторгу! Такі, знаєш... месники! А отой Стратонов — нахаба, грубіян, зовсім неможлива фігура! Бик...

Вона спітніла від збудження, кинулась на диван і, обмахуючи обличчя хусточкою, заплющила очі. Пошлуватість її слів Самгін розумів, у щирість її обурення не вірив, але слухав уважно.

— А той Прейс,— пам'ятаєш, маленький єврей?

— Так, так,— сказав Клим.

— Ох, оці євреї! — сварячись пальцем, вигукнула вона.— Ось кому я не вірю! Мстивий народ, зовсім не можуть забути про погроми! Між іншим, він усе-таки чудово, з запалом говорить, той Прейс, прекрасний оратор! «Ми, каже, повинні бути вдячні владі за те, що вона багнетами охороняє нас від люті народної»,— розумієш? Потім, ще Тагільський, товариш прокурора, здається, цинік і, мабуть, венеричний хворий,— страшенно напахчений, але все-таки тхне йодоформом... «Щось середнє між клоуном і катом»,— сказала про нього сестра Ряхіна, молодша, поганенька така...

Пошукавши в кишені, вона дістала маленьку книжку.

— Ось, я навіть записала два, три його парадокси, наприклад: «Перемога соціальної справедливості буде початком духовної смерті людей». Як тобі подобається? Або: «Початок і кінець життя — в особі, а що особа неповторенна, історія — не повторюється». Тобі нудно? — раптом спитала вона.

— Ні, навпаки,— відповів Клим.

Та вона вже знову забігала по кімнаті:

— Страхітливо занедбано все! Бідолашна Анфиміївна! Все-таки вмерла. Хоч це — ліпше для неї. Вона така дряхла стала. І похмура. Було б тяжко тримати її дома, а відіслати до лікарні — ніяково. Піду гляну на неї.

Пішла. Незважаючи на біль у плечі, Самгін труснув головою, наче витрушуючи з неї порох.

«Ні, вона — неможлива! Не можу я з нею».

Варвара вернулаь через кілька хвилин, бліда, з хворобливою гримасою на довгому обличчі.

— Як її об'їли пацюки, ух! — сказала вона, опускаючись на диван.— Ти — бачив? Ти — подивися! Жах!

Здригнувшись, вона затрусилась головою.

— На вулиці щось таке кричать...

І, підсунувшись до Самгіна, поклала руку на коліно йому:

— Знаєш, я хочу поїхати за кордон. Я так стомилася, Климе, так стомилася!

— Непогана думка,— сказав він, прислухаючись і думаючи: «Яка вона все-таки жалюгідна! І — брехлива. Упадає, бо за кордон їде, напевно, з коханцем».

— Я вже не молода,— призналась Варвара, зітхнувши.

— Зажди-но!

Самгін устав, підійшов до вікна,— вулицею йшли, врозбрід, солдати, передній щось кричав, розмахуючи рушницею. Самгін прислухався і — зрозумів:

— Зачиняйте двері, ворота, квартирки, гей, ви! Зачиняйте — стріляти будемо!

Клим відсунувся за лутку. Солдатів було чоловік двадцять; серед них ішли тісною групою пожежники, троє — чорні, в касках, чоловіка з десять сірих — у кашкетах, з сокирами за поясом. Їхав зелений віз, мотали головами товсті коні.

— Куди вони йдуть? — пошепки спитала Варвара, тулячись до Самгіна; він оступився, дивлячись, як пожежники, побравши з воза ломи, пішли на барикаду. Часто застукали удари, затріщало, заскрипіло дерево.

— Ах, он що! — скрикнула Варвара.

Самгін бачив, як відскакували грудки криги, оголюючи кістяк барикади, як два пожежники, відломивши спинку дивана, почали виривати з неї клоччяну набивку, кидаючи жмутки її третьому, а той, стоячи навколішки, запалював сірники об рукав куртки; сірники гасли, та ось один з них розквітнув, пожежник устроїв його в клоччя, і швидко, кучеряво побігли на всі боки хитренькі вогники, зникли і раптом зібралися в червону китицю; тоді один пожежник підняв над вогнем бочку, витрусив з неї соломку, тріски; густо заклубочився сірий дим,— пожежник поставив у нього бочку, дим став ще густішим, і тоді з бочки зметнулось густочервоне полум'я. На вулиці стало весело й гамірно, будинок навпроти розрум'янився, помолодів, пожежники і солдати теж помолоділи, зробилися тоншими, стрункішими. Залисніли, наче олією облиті, бронзові коні з червоними очима. Напрочуд легко виламували з крижаного горба й кидали у вогонь крісла, скриню, якісь двері, візницькі сани, великий обрізок телеграфного стовпа. Чоловік з п'ять солдатів, передавши гвинтівки товаришам, теж ламали й розбивали віджилі речі,— інші солдати посувалися чимраз ближче до вогню; в повітрі, забарвленому в два кольори, димносиноватий і багрянний, багнети блищали, наче подовжені вогні свічок і так само здіймались догори. Деякі солдати тримали в руках по дві рушниці,— в одного червонуваті багнети стирчали начебто з

голови, а другий, дуже огрядний, стрибав перед вогнем, розмахуючи руками, і вигукував.

Пожежники в касках і чорних куртках стояли біля воріт дому Винокурова, не беручи участі в роботі; їхні мідні голови наче топились, і було щось дуже поважне в чорних нерухомих постатях, з головами римських легіонерів.

— Гарно,— тихо відзначив Самгін.

Варвара, штовхнувши його плечем, спитала:

— Хіба?

І, зразу ж відсахнувшись, ображено сказала:

— З підвіконня тече,— ху!

Самгін відійшов, усміхаючись, думаючи, що ось вона часто докоряла йому за байдужість до всього гарного, а сама не бачить, яка чудова ця картина. Він почував себе зворушеним, він начебто шкодував барикади і в той самий час був вдячний комусь, за щось. Пішов у кабінет до себе, там теж довго стояв біля вікна, бездумно дивлячись, як горить багаття, а навколо нього й над ним згущуються вечірні присмерки, зливаючись з важким, сірим димом, як з-під вогню по бруку течуть чорні, мов дьоготь, струмки. Багаття стало горіти не дуже яскраво; тоді пожежники, заходячи в двори, приносили звідти поліна дров, підкладали їх у вогонь,— на хвилину дим ставав густішим, а потім вогонь люто вибухав з нього, і відблиски полум'я примушували будинки дрижати, щулитися. Потім будинки потемніли, застигли розжарені багнеті і каски, високий пожежник розбігся й перестрибнув через купу жару в темряву.

Зранку рівномірно почали стріляти гармати. Удари здавалися ще потужнішими, наче в мерзлу землю вганяли чавунною бабою з копра величезну палю...

«Сумнівний спосіб зміцнення влади царя»,— дуже спокійно подумав Самгін, одягаючись, і сам здивувався з того, що думає спокійно. В ідальні енергійно стукотіла посудом Варвара.

— Неймовірно! — вигукнула вона назустріч йому.— Чорт знає що! Перебито безліч посуду.

У білій хустці на голові, у фартусі, з пом'ятим обличчям, вона стала схожа на покоївку.

— Ох, Анфиміївна,— зітхала вона, біжачи на кухню, повертаючись.

Вона наче не чула зляканого деренчання шибок у вікнах, поштовхів повітря в стіни, приглушених, важких зіт-

хань у комині печі. З незвичайною поспішністю, ніби чекаючи знатних і причіпливих гостей, вона стирала порошок, лічила посуд, навіщось мацала меблі. Самгін подумав, що, може, в цій шумній діяльності вона ховає свідомість своєї провини перед ним. Та про її провину і взагалі про неї не хотілось думати,— він цілком ясно уявляв собі тисячі хазяйок, які, напевно, ось так само метушаться сьогодні.

— А Настасії все нема й нема! — обурювалась Варвара.— Звільню. Навіщо ти відпустив отого бовдура, двірника? У нас, Климе, неправильне ставлення до прислуги, ми дозволяємо їй фамільярничати й розбещуватися. Я — не проти демократизму, але все-таки треба, щоб люди почували над собою владну й міцну руку...

«І це сьогодні говорять тисячі», — відзначив Самгін, погладжуючи хворе плече.

Надвечір вона примудрилася знайти якогось дідка, що взявся влаштувати похорон Анфиміївни. Дідок був неприродно жвавенький, легкий, з рожевою, гостренькою пичкою, в рамці сивої, акуратно підстриженої борідки, з мишачими оченятами й пташиним носом. Руки в нього розліталися на всі боки, все займали, мацали: двері, стіни, сани, зброю старої, похмурої коняки. Дідок здавався загримованим підлітком, було в ньому щось огидне, фальшиве.

— З гармат умовляють,— запитливо сказав він Самгін фразу, начебто вже знайому,— сказав і підморгнув до неба, начебто стріляли звідти.

Гармати били особливо вперто. Здавалося, що гуркітливі удари поширюють в туманному повітрі гнилий дух, наче лопалися величезні, протухлі яйця.

— Ти проведи її до церкви,— попросила Варвара, дивлячись на широку труну на санях, втираючи щоки хусточкою.

— Не думаю, щоб вона цього потребувала,— пробурмотів Самгін і пішов.

Варвара взяла його під руку; він бачив сльози в неї на очах, бачив, що вона ворушить губами, покусуючи їх, і не вірив їй. Дідок ішов збоку саней, погладжував жовту лікарняну труну синьою долонею й казав візникові:

— Всі помремо, дядьку... як птахи!

Позаду Самгіних ішов фельдшер Винокуров, він разів зо два нагадав про себе вголос:

— Справедлива була стара... Чудова!

Дідок спинився, почекав, поки фельдшер дійшов до нього, і заговорив поквапливо, півголосом, ступаючи дрібними кроками курчати:

— Що ти робитимеш? Не хоче народ нічого, не бажає! Сам цар поклонився йому, мовляв — пробач, війну справді програв я дрібній нації,— соромлюсь! А народ не співчуває...

— Ви хто такий? — суворо спитав фельдшер.

— Я? — Церковний сторож. А що?

— Як невіглас говориш, ось що! — басом відповів фельдшер.

— Ну, все-таки я говорю — правдиво,— сказав дідок, розмахуючи руками, і повторив фразу, що, як видно, подобалась йому:

— От — з гармат умовляють народ,— живи смирно! Було це коли-небудь у Москві? Щоб з гармат у Москві, де царі вінчаються, га? — здивовано вигукнув він, махнувши рукою з шапкою в ній, і, помовчавши, сказав: — Це треба зрозуміти!

Самгін обернувся, глянув у рожеве личко,— воно сяяло захватом.

— Пробачте,— сказав дідок, кивнувши жовтим черепом в клаптях волосся, схожого на вату.— Базікаю, звичайно, з переляку душі.

— Далі я не піду,— шепнув Самгін, дійшовши до рогу, за яким його побили. Варвара пішла далі, а він спинився, послухав, як риплять полози саней по голому камінню, подумав, що треба б зайти в зелений будиночок, довідатися про Любашу, але пішов додому.

«Варвара питає».

Гармати замовкли. Сіреньке небо прикрасилося двома загравами, одна — там, де сідало сонце, друга — з боку Пресні. Як завжди надвечір, кружляла згряя галок і вороння. З провулка вихопився кінь,— в санках сидів зігнувшись Лютов.

— Стій! — заверещав він і раніше, ніж кучер спинив коня, легко вистрибнув на брук, підбіг до Самгіна й обкутав його ноги полою розхристаної шуби.

— Одначе як тебе перевернуло! — вигукнув він, дуже химерно, ніби навіть з пошаною.— А з рукою — що?

Вислухавши коротку розповідь Климову, він замовк і тільки в передпокої, скинувши шубу, спитав:

— Добре б'ємо домашніх японців?

Самгін теж спитав:

— Це — іронія чи тріумф?

Йому приємно було бачити Лютова, але він не хотів, щоб Лютов зрозумів це, та й сам не розумів: чому приємно. А Лютов, потираючи руки, говорив:

— Палі забиваємо в російське болото, місточок будемо для нового шляху...

Він здавався незвичайно солідним, навіть благообразним в строгому сюртуку, з брильянтом у чорному галстucci, підстрижений, пригладжений. Навіть метушливі очі його стали спокійнішими і начебто більшими.

— Сьогодні я чув... хорошу фразу: «З гармат умовляють»,— сказав Самгін.

— Непогано! — погодився Лютов, пильно дивлячись на нього.

— Ти чого так... дивишся?

— Не впізнаю,— відповів Лютов і, гучно зітхнувши, поправився, сів міцніше на стільці.— Я, брат, з градоначальства, виклика́ли в справі про влаштування в домі в мене приймального покою для вбитих і поранених. Це, розуміється, Алина, вона, брат...

Лютов надів на кулак боброву шапку свою й став крутити нею.

— Там у мене справді чорт знає що! Анархіста якогось Алина придбала... Монахов, Іноков, такий звір,— не ходи мимо!

— Якщо — Іноков, я його знаю,— байдуже сказав Самгін.

— Давній знайомий її. Потім, отой ще, Судаков,— його теж підстрелили.

Він знову зітхнув, хитаючи головою.

— Ф-фа!

— Ну, а що в градоначальстві? — спитав Самгін.

— Питають: «Влаштували?» — «Влаштував». — «Навіщо ж?» — «Щоб капості ваші приховувати...»

«Напевно — бреше»,— подумав Самгін.

— Посварилися трошки. Взяли з мене підписку про невіїзд, а я хотів Алину за кордон вирядити.

Раптом, начебто над дахом, гримнув постріл з гармати,— гримнув так сильно, що обидва підскочили, а Лютов, скрививши обличчя, впустив шапку на підлогу й крикнув:

— От-то сволота! Розірвало її, чи що?



Постріл повторився. Обидва замовкли, чекаючи третього. Самгін закурював цигарку, почувуючи, що в ньому щось ние, так само, як шибки у вікні. Мовчали хвилину, дві. Лютов надів шапку на коліно й казав далі тихше, заклопотано:

— Там, у градоначальстві, є падлюка, що ставиться до мене чесно, дає деякі відомості, завжди правдиві. То от, про тебе відомо, що ти барикади будував...

Він замовк, запитливо дивлячись на Самгіна, а Клим, закривши обличчя собі димом, сказав:

— Дурниця.

— Ні, постався до цього серйозно, — порадив Лютов. — Тут не церемоняться! До доктора, — забув прізвище, — Виноградова, здається, — прийшли трусити, і участковий пристав застрелив його. В потилицю. Атож. І схоже, що Костю Макарова злапали, — він там у нас лагодив людей і жив у нас, та ось нема його, третю добу. Фабриканта меблів Шміта — знав?

— Зустрічав.

— Заарештували, розстрілявши на очах у нього чоловіка з двадцять робітників. Он як! В Коломні — чорт знає що було, в Люберцях — знаєш? На вулицях б'ють, як мишей.

Лютов говорив спокійно, якимось роздумливим тоном і, кліпаючи, все придивлявся до Самгіна, чим дуже бентежив його, примушуючи чекати якоїсь безглуздої вихватки. Так і сталося. Обличчя в Лютова раптом спалахнуло червоними плямами, він ляпнув шапкою об підлогу й завив:

— От-та божевільна, боягузлива свиня! К-кочегар... людьми шурує, га?

Він почав цинічно, шалено лаятись, пристукуючи кулаком по ручці дивана, але робив він усе це так, наче скаженіла тільки половина його, бо Самгін бачив: кліпаючи одним оком, другим Лютов дивиться на нього.

— Не було в нас такого підлого царювання! — вищав і шипів він. — Іван Грозний, Петро — в них мета... мета була, а — оцей? Цей для чого? Бездарна тварина...

— Кричати — марна річ, — пробурмотів Самгін, коли Лютов захлинувся словами.

— І — амінь! — крикнув Лютов, надіваючи шапку. — А ти — тікай! Про це тебе й Дуняша просить. Виїжджай, брат! Приб'ють.

Він схопив за руку Самгіна, замовк, смикаючи її, заглядаючи під окуляри, і раптом тихенько, ехидно спитав:

— А — що як гармати в них відібрали? А що як прохоровські робітники взяли гору, га? Що буде?

Самгін усміхнувся, кажучи:

— Не можеш ти без фокусів!

— Ні, уяви, що буде, га? — шепотів Лютов, надіваючи шубу.

І, стиснувши дуже гарячою рукою руку Самгіну, зник.

Клим залишився з таким відчуттям, наче він не міг зрозуміти, окропом чи холодною водою облили його? Ходячи по кімнаті, він намагався звести всі слова, всі крики Лютова до одної фрази. Це — не вдавалось, хоч слова «тікай», «виїжджай» звучали переконливіше за всі інші. Він став біля вікна, притулившись лобом до холодної шибки. На вулиці було порожньо, тільки якась жінка, зігнувшись, ходила по чорному кругу на місці багаття, збираючи вугілля в кошик.

Було особливо тихо. Давно вже Самгін не чув такої лагідної тиші. І, без слів, він подумав:

«Мабуть — скінчилось...»

Тиша зростала, поглиблювалась, викликаючи неприємне відчуття,— наче опускалась підлога, тікаючи з-під ніг. В кишені жилета уповільнено цокав годинник, з кухні доходив гострий дух солоної риби. Самгін відчинив квартиру і, разом з холодом, до кімнати влетіла виюча команда:

— Струнко-о!

В тьмяному повітрі загойдались крижані бурульки багнетів, до бруку приросла група солдатів; на них, не кваплячись, рухалися маленькі, сердиті конячки козаків; в середині ступав, високо підіймаючи передні ноги, вишкіривши зуби, важкий рудий кінь,— на спині його урочисто височів товстий, вусатий вояк з червоним, туго надутим обличчям, з орденами на грудях; в кулаці, обтягнутому білою рукавичкою, він тримав нагая,— тримав його на рівні грудей, як поли держать хрест. Він проїхав, не дивлячись на солдатів, розкиданих по вулиці,— за ним, підстрибуючи на сідлах, знову потяглися козаки; один з останніх, бородатий, похитнувся в сідлі, вихопив з-під пахви в солдата вузлик, і вузлик перетворився на товсту змію хутряного боа; солдат махнув гвинтівкою, але

бородатий козак і ще двоє примусили коней своїх стрибати, крутитись,—солдати розсипались, притулилися до стін будинків. Тяжкими стрибками підскакав рудий кінь і, ще більше вищиривши зуби, заіржав:

— Це-це що за негідники? Хто командує?

Самгін, виглядаючи з-за драпіровки, аж усміхнувся,—так схоже було, що питає кінь, а не вершник.

В їдальні закричала Варвара:

— Мерзотники! І це — захисники!

Самгін бачив у двері, як вона бігає по їдальні, скидаючи з плечей шубку, зриваючи шапочку з голови, натикаючись на стільці, як сліпа.

— Ти — розумієш? Схопили, обшукали... ти увити не можеш — як! Відібрали муфту, боа... Це ж — грабіж!

Вона з розбігу кинулась на диван і, ридуючи, стала тупотіти ногами, напрочуд дрібно. Самгін скося глянув на розстебнутий комір її кофти і, зітхнувши, пішов по воду.

Напрочуд тихо й повільно минуло кілька порожніх днів. Самгін мав підстави думати, що він уже зазнав усіх тривог і що він має право на відпочинок, потрібний йому. Але виявилось, що відпочинок не такий потрібний та що є ще тривога, якої він не зазнав і яка прикро дратувала його своєю повизною. Ця нова тривога вимагала єднання з людьми, вимагала подій, але люди не з'являлись, виходити з дому Самгін побоювався, та й ніяково було гуляти з побитим обличчям. Події, звичайно, відбувалися, ночами і навіть удень зрідка ляскали постріли з гвинтівок і револьверів, але було ясно, що це ставляться останні крапки. Проїздили повз вікна патрулі козаків, проходили невеликі загони давно не бачених поліцейських, стримано гомоніла Варвара, поглядаючи на Самгіна так, наче вимагала чогось.

— Це — не революція, — а легковажність, — казала вона комусь в їдальні. — З пістоletами проти гармат!

Самгін почував, що вона хоче сперечатися, сваритись, і мовчав, сидячи в кабінеті.

Та все це не заповнило порожнечі повільних днів і не могло задовольнити звички хвилюватися, втомної, але наситливої звички. Газети бурчали щось непевне, по-старечому буркотливе; газети нічого не підказували, та й мало їх було. Місце Анфиміївни посіла худа плоскогруда жінка непевного віку; мовчазна, як тюремний наглядач, вона рухалась дерев'яно, неприємно дивилася просто в обличч-

чя,— очі в неї мутнуvато-скляні; коли Варвара наказувала їй що-небудь, вона, з явним зусиллям розтуляючи тонкі, завжди щільно стиснуті губи, відповідала двома словами:

— Слухаю. Розумію.

Самгін з подивом, з іронією над собою думав, що йому приємно було б знову бачити в домі і на вулиці оборонців барикади, чути чіткий, м'який голос товариша Якова. Бракувало Анфиміївни, і ніяково, з соромом згадувалося, що добре обличчя її об'їли пацюки. Взагалі — бракувало людей, навіть тих, що раніше здавалися неприємними, зайвими. Днями і ночами по вулиці, по дахах гасав не сильний, але невідчпний вітер і ставив між будинками й людськими стінами відчуження; стіни були невидимі, але почувалися в тому, які мовчазні стали обивателі, як підозріливо й похмуро оглядали один одного і як швидко, зустрічаючись, відскакували на всі боки. Разів зо два, вечорами, Самгін виходив подихати на вулицю, і йому здалося, що знайомі обивателі кланяються йому не всі, не так шапобливо, як раніше, і дивляться на нього так неприязно, начебто він нещадно обіграв їх у преферанс.

«Якщо мене заарештують, вони, розуміється, не мовчатимуть», — думав Самгін і вирішив, що краще не наvertатися на очі цим людям.

Він відмовився від цих прогулянок і тому, що обивателі з якоюсь особливою запопадливістю підмітали вулицю, скребли залізними лопатами панелі. Було ясно, що й Варвару гризе нудьга. Варвара цілі дні поралася в коморках, в сараї, тупала на горищі, а за обідом, за чаєм казала, кризь зуби, жалібно:

— Влаштували життя! На вулицю вийти страшно. Скоро свята, — уявляю, як весело буде... Якби ти знав, яку анархію розвела Анфиміївна в господарстві...

Самгін мовчав, а коли мовчати ставало неввічливо, незручно, — погоджувався:

— Так, вона поводитися дивно...

Він почував, що порожнеча днів ніби просочується в нього, фізично роздуває, робить думки незграбними. Зранку, після чаю, він замикався в кабінеті, намагаючись вкласти в прості слова все, що пережив він за ці два місяці. І з досадою впевнявся, що слова не показують йому того, що він хотів би бачити, не показують, чому старкуватий солдат, чесно виконуючи свій обов'язок, такий

самий антипатичний, як і двірник Микола, а ось товариш Яків, Қалитін не збуджують антипатії?

«А — повинні б, вони теж убивали...»

Одного разу, закреслюючи написане, він почув у ідальні чужі голоси; протираючи окуляри хусточкою, він вийшов і побачив на дивані Брагіна поряд з Варварою, а біля грубки стояв, глядячи кахлі долонями, високий чоловік у довгому сюртуку і валянках.

— Депсамес, — сказав він, простягнувши Самгіну червону руку.

Звичайно люди такого зросту говорять басом, а цей говорив майже дитячим дискантом. На голові в нього — розкошлана шапка напівсивого волосся, лівий бік обличчя зім'ятий глибоким шрамом, шрам відтягнув нижнє повіко, і від цього ліве око здавалося більшим за праве. Зі шік хвилясто спускалася двома пасмами сива борода, майже оголюючи підборіддя й товсту нижню губу. Назвавши своє прізвище, він повільно, різномірними очима подивився на Қлима й знову почав гладити кахлі. Очі — чорні й дуже блискучі.

Брагін обурено розказував Варварі, як його і Депсамеса двічі зупинили, обшукали, — вона теж обурювалась:

— Жахливі дні! Ця незрозуміла дводушність влади...

— Тоді я запропонував Захарові Борисовичу зайти до вас...

Депсамес похитнувся й заговорив з акцентом єврея з анекдота:

— Так це я сказав — зайти, бо я вже досить битий, — дякую вас!

Горбоносе, матовоблідє обличчя його почервоніло, і, схиливши голову до правого плеча, він з добродушною іронією спитав Қлима:

— Чи довго ще будуть у вас ці забіякуваті дні? Не знаєте? Ну, а хто знає?

Пальці його швидко перебирали пасма бороди.

— Ой, ви дуже любите погроми!

Допомагаючи Варварі носити посуд і пляшки з буфета на стіл, Брагін докторально зауважив, що інтелігенція не влаштує погромів.

— Ви кажете — ні? А ваші нігілісти, ваші писаревці не влаштували погрому Пушкіну? Це ж те саме, що плювати на сонце!

— Захар Борисович перебільшено захоплюється Пушкіним,— повідомив Брагін, цього разу зніяковіло.

— Ну так, я — перебільшений! — погодився Деспамес, махнувши на Брагіна рукою. — Нехай буде так! Та я вам кажу, що миші люблять російську літературу більше, ніж ви. А ви любите пожежі, льодоходи, хуртовини, ви біжите на кожну вулицю, де є скандал. Це — не правда? Це — правда! Вам треба, щоб жити, якого-небудь лихоліття. Ви — найстрашніший народ на землі...

Самгіну здалося, що ця людина навмисно говорить з різким акцентом і що в ній справді є щось перебільшене.

— Ви дивитеся в театрі на босяків і думаєте знайти золото в грязюці, а там — нема золота, там — колчедан, з нього роблять сірчану кислоту, щоб ревниві жінки бризкали нею в очі своїм спірницям...

— Суперницям, — поправив Брагін.

— А ваші більшовики, це — не погром, ні?

Він раптом засміявся неголосним, лагідним сміхом, примусивши Самгіна подумати:

«Сміятися він повинен би був верескливо».

І те, що сміх Деспамеса не збігався з його тонким голосом, підсилювало недовіру Самгіна до нього. А той підморгнув правим оком і, усміхаючись, провадив далі:

— Більшовики — це люди, які бажають бігти на сто верст попереду історії, — то розумні люди не побіжать за ними. Що таке розумні? Це люди, які не хочуть революції, вони живуть для себе, а ніхто не хоче революції для себе. Ну, а коли вже все-таки треба зробити трошки революції, він дасть трошки грошей і каже: «Буль ласка, зробіть мені революцію... на сорок п'ять карбованців!»

Примруживши очі, він засміявся несподівано лагідно, і це знову не личило йому.

— Ви — соціаліст? — спитав Самгін.

— Я — єврей! — сказав Деспамес. — За Ренаном — всі євреї — соціалісти. Ну, це не дуже комплімент, бо і всі люди — соціалісти; це їх псує не більше, ніж усе інше.

— Захар Борисович, здається, — сіоніст, — вставив Брагін.

— Дякую вас! — відгукнувся Деспамес, і було вже зовсім ясно, що він навмисно перекрутив слова — це ще раз не погоджувалося з його спотвореним обличчям, сивим волоссям. — Пан Брагін знає сіонізм, як милий жарт: сіонізм — це коли один єврей посилає другого єврея в Па-

лестіну на гроші третього єврея. Багато хто любить жартувати більше, ніж думати...

Барвара запросила до столу. Сидячи проти єврея, Самгін згадав слова Тагільського: «Одно з найогидніших явищ нашого життя — єврей, заражений російським нігілізмом». Цей — не нігіліст. І — не Прейс...

Євреї були антипатичні Самгіну, та, знаючи, що ця антипатія — ганебна, він, як і багато інших, приховував її в системі фраз, названій філосемітизмом. Він відчував єврея людиною більш чужою, ніж німець чи фінн, і підозрівав у кожному особливо витончену проникливість, яка дає змогу євреєві бачити явні й таємні вади його, росіянина, більш тонко і ясно, ніж це бачать люди інших рас. Розуміючи, яка трагічна доля єврейства в Росії, він підозрівав, що психіка єврея повинна бути заражена й обтяжена почуттям органічної ворожості до росіянина, бажання помсти за приниження й страждання. Він чекав, що балакучий, тонкоголосий крикун виявить саме це почуття.

— Ви хотіли трошки революції? Ну, то ви матимете дуже багато революції, коли поставите мужики на ноги й вони побіжать до самих крайніх крайнощів і зламає вам голову і собі теж.

— Не вірю пророцтвам, — пробурмотів Брагін, а Варвара, схвально киваючи головою, сказала:

— Ні, це дуже, дуже правильно!

Депсамес звернувся до неї; в одній руці в нього блищала виделка, в другій він тримав шматок хліба, — давно вже тримав його, не маючи часу з'їсти.

— Кожен єврей трошки пророк, бо він противник крові, але розуміє неминучість боротьби і крові, так!

Самгін бачив, що єврей хоче говорити по-батьківськи ласкаво, вже без іронії, — це видно було з м'якого чорного блиску сумних очей, — але тонкий голос, не піддаючись почуттю, різав вуха.

— І дуже просто бути пророками у двоголовій вашій державі. Ви не помічаєте, що у вашого орла величезна мужицька голова дивиться направо, а наліво дивиться тільки маленька голова революціонерів? Ну, то коли ви звернете голову мужика наліво, то ви побачите, яким він зробить себе царем над вами!

«Всесвітні розумахи, — думав Самгін, слухаючи речі, що досадно збігалися з деякими його думками. — Критикують, повчають, за правом чужих... Гейне, Маркси...»

Почувши слова «право чужих», Самгін перестав слухати.

— Якщо суспільство не цінить особи, воно озброює її правом ворожого ставлення до суспільства...

Двоє слів, розгорнуті в десять, виявили прихований у них анархізм. Це було неприємно. Деспамес, розмахуючи рукою з шматком хліба у ній, казав Варварі:

— Євреї — це люди, які працюють на всіх. Ротшільд, як і Маркс, працює на всіх — ні? А хіба Ротшільд, як двірник, не знімає гроші з вулиці, на купу, щоб вони не куріли в очі? І ви думаєте, що якби не було Ротшільда, то все-таки був би Маркс,— ви це думаєте?

Варварі здалося, що це дуже дотепно, і вона засміялась, а Брагін дивився на Самгіна, збентежено усміхаючись, неспокійно розхитуючи на стільці довге тіло своє; він, здається, навіть підморгував і, нарешті, спитав:

— Можна вас на два слова?

Перейшли до кабінету, і там Брагін півголосом поквалено заговорив:

— Ви пробачте, що я привів його, — мені треба було бачити вас, а він боїться ходити сам. Він, по суті, дуже цікава і мила людина, але — бачите — говорить! На всі теми й скільки... завгодно...

Самгін давно вже не бачив Брагіна таким самовдоволеним, причесаним і блискучим:

— Я зайшов попередити вас,— вам би слід було виїхати з Москви. Це — між нами, я не хочу турбувати Варвару Кирилівну, але — в деяких колах ви маєте репутацію...

Він замовк, сподіваючись, що Самгін питає його про щось; Клим, закурюючи цигарку, не питав. Тоді Брагін заговорив ще тихше:

— Деспамес — не помиляється: соціалісти зіграли на руку крайнім правим — це факт!

Деспамес кричав у ідальні:

— Ну, то це буде — на одній нозі новий чобіт, на другій — старий личак...

— Ви не можете собі уявити, який настрій утворився в Москві, — шепотів Брагін. — Москва і барикади... це хоч кого обурить! Навіть прості люди, — наприклад, візники...

— Я — розумію, — сказав Самгін, усміхаючись. — Барикади повинні особливо обурювати візників...



— Ні, поставтесь серйозно, — просив той, похитуючись на ногах.— Люди, які знають вас, наприклад, Ряхін, Тагільський, Прейс, особливо — Стратонов,— дуже сильна особа! — і — повірте — з великим майбутнім, політик...

— Від них треба ховатися? — спитав Клім, дивлячись у дурне й раптом почервоніле обличчя Брагіна, — знизавши плечима, Брагін ображено й голосніше сказав:

— Я вважав за свій обов'язок, з симпатії, з пошани...

— Широ дякую вам, — поквапливо промовив Самгін, потискуючи йому руку, а Брагін, схопивши його долоню обома руками й дуже струшуючи всі три, схвильовано шепотів:

— Ви уявити не можете, як важко в наші дні жити людині, яка всім хоче тільки добра... Повірте, — додав він ще тихше, — вони догадуються про ваше значення...

Киваючи маленькою голівкою вужа, він вислизнув до їдальні, а Самгін, дивлячись йому в довгу гнучку спину, подумав:

«Не знає, з ким іти, кому служити».

Це нагадало Макарова й неприємну розмову з ним. В їдальні м'яко сміявся Деспамес, а Варвара з захопленням повторювала:

— Це напрочуд правдиво, цілком правдиво!

Самгін подивився у вікно, — в небі, проломленому дзвіницями церков, палала заграва заходу, і несамовито металися птахи, вишиваючи чорним по червоному заплутаний узор. Самгін, дивлячись на птахів, намагався скласти з їх метушні слова незаперечних фраз. Вулицю перейшла Варвара під руку з Брагіним, позаду ступав химерний єврей.

Коли стемніло, з'явився Олексій Гогін, у козушку й ваянках; розстібаючи козушок, він пробурчав:

— Яка антипатична прислуга у вас, очиці — наче у філера.

Простуджено кашляючи, він сів до стола й спитав:

— Чи нема горілки?

А випивши чарку, круто посолив шматок хліба й налив ще.

«Як у трактирі», — відзначив Самгін.

Пережовуючи хліб, Гогін заговорив:

— Просимо вас, голубе, поїхати в Русьгород і одержати гроші там, з одної тьоті, — до речі: чудова тьотя! Незвичайної краси, та й не дурна. Гроші лежать у депозиті суду, і є тут якась юридична тяганина. Можете?

— А — докладніше? — спитав Самгін; Олексій розвів руками:

— Докладніше — нічого не знаю. Прізвище дами — Зотова, ось її адреса. Вона, здається, рідня чи приятелька Степана Кутузова.

«Добра нагода виїхати звідси, — подумав Самгін. — І хай це буде останнє доручення».

— Чи правда, що коли на вас хулігани напали — Любаша вколошкала одного? — спитав Гогін, коли Клим сказав йому, що їде.

Було неприємно згадувати про напад.

— Так, вона стріляла, — сухо відповів Самгін.

— Убила?

— Він устав і пішов. А я забув узяти револьвер.

Сказавши це, Самгін згадав, що револьвер у нього взяв Яків, і розсердився на себе: навіщо сказав?

— Ну, от і покута за це, — байдуже вимовив Гогін. — Любаша — в нас, і в цілковитому розладі почуттів, — втомлено казав далі він. — В неї руку переламано і взагалі її пом'яли. Прийшла до нас вночі, зовсім пригнічена своїм подвигом, і досі меле нісенітниці про право вбивати свідомих і несвідомих. Виходить так, що її, Любашу, вбити можна, вона — діє свідомо, — а сама вона, як така, не має права вбивати наволоч, що нападає. Хороший вона товариш, цінний працівник, але не може позбутися народницької закваски, християнських почуттів. Вона там з моєю сестрицею такі диспути провадить, — хоч тікай! Взагалі — балаган, як каже Кутузов.

Він устав, підійшов до дзеркала, висунув язика, подивився на нього й пробурчав:

— Занедужую, чорт би забрав! Температура, голова тріщить. А що, як зляжу, га?

Він знову підійшов до стола; випив ще чарку горілки й став застібати кріочки кожушка. Клим спитав:

— Що ж тепер робитиме партія?

— Те саме, звичайно, — здивовано сказав Гогін. — Московський виступ робітників показав, що дрібний обиватель їде за силою, — як і слід було сподіватись. Пролетаріат повинен готуватись до нового повстання. Треба озброюватись, підсилювати пропаганду у війську. Потрібні гроші і — зброя, зброя!

Він став перелічувати бойові виступи робітників у провінції, факти терору, сутички з чорною сотнею, вибухи

аграрного руху; він говорив про все це, ніби нагадуючи собі самому, і тихенько постукував кулаком по столу, ставлячи крапки. Самгін хотів спитати: до чого приведе все це? Та раптом з цілковитою виразністю відчув, що спитав би бай-дуже, тільки з обов'язку розсудливої людини. Яких-небудь інших підстав для цього запитання він не знаходив у себе.

— За формою це, якщо хочете, — трошки анархія, а по суті — виховання революціонерів, чого й треба. Гроші потрібні, гроші на зброю, ось що, — повторив він, зітхаючи, і пішов, а Самгін, провівши його, почав ходити по кімнаті, поглядаючи у вікна, питаючи себе:

«Невже Гогініми, Кутузовими рухає тільки влада завченої ними теорії? Ні, волею їх володіє щось таке, що явно суперечить їхньому переконанню в непохитності класової психіки. Робітників — можна зрозуміти, Кутузови — незбагненні...»

Ліхтар навпроти полагодили, він горів яскраво, освітлюючи будинок, відомий до найменшої щілини в штукатурці фасаду.

«В таких будинках живуть мільйони людей, готових підкоритися всякій силі. Цим вичерпується вся їх цінність...»

Через день він знову потрапив у смугу незвичайних подій. Почалося з того, що вночі у вагоні дуже сильний поштовх скинув його з дивана, а коли він приголомшено схопився на ноги, хтось хрипко закричав в обличчя йому:

— Що? Катастрофа? — і, штовхнувши плечем, знову перекинув його на диван, загорлав:

— Сірники... чорт! Гей, ви, хто тут? Сірники!

Вагон струшувало, хитало, шипів паровоз, кричали люди; невидний у темряві сусід Кліма зірвав завіску з вікна, оголивши ясноблакитний квадрат неба й дві зірки на ньому; Самгін запалив сірника й побачив перед собою широку спину, м'ясисту шию, жирну потилицю; владар усього цього, притуливши лоб свій до шибки, говорив визивним тоном:

— Ну, що ж? Стоїмо біля семафора. Ну?

Двері в купе відчинились, кондуктор освітлив його ліхтарем, питаючи:

— Все щасливо? Нікого не поранено?

— П-пики, — сказав чоловік, вихопивши ліхтар з рук його, освітлив Самгіна, кілька секунд пильно подивився в обличчя йому, потім гучно харкнув, плюнув під столик і сповістив:

— Тепер — не заснути!

Слабеньке і неспокойне світло ліхтаря освітлювало товсте, темне обличчя з круглими очима нічного птаха; під широким, важким носом стовбурчились густі, сірі вуса,— правильно круглий череп густо заріс енотовою шерстю. Чоловік цей сидів, упираючись руками в диван, спиною в стінку, дивився в стелю й ритмічно сопів носом. На ньому — товста шерстяна фуфайка, шаровари з кантом, на ногах смугасті шкарпетки; в кутку купе висіла сіра шинель, сюртук, португя, офіцерська шабля, револьвер і фляжка, обплетена соломою.

— Якого ж дідька стоїмо? — спитав він, не ворушачись.— Живі — значить треба їхати далі. Ви б пішли, довідались...

— Зручніше це зробити вам, військовому, — сказав Самгін.

— Військовому! — сердито повторив офіцер. — Мені чоботи взувати треба, а в мене нога болить. Треба бути ввічливим...

Він зняв фляжку, відгвинтив затичку і, ковтнувши чогось, тяжко зітхнув. Побоюючись, що офіцер наговорить йому грубощів, Самгін швидко одягся й вийшов з вагона в блакитний холод. Ніч була прозоро ясна,— дуже високо, майже в zenіті бідного на зорі неба, холодно й яскраво сяяв надзвичайно маленький місяць і все навколо було небачене: щільний мур дерев, виліплених із снігу, юрба дрібних, чорних людей біля паровоза, люди огрядні важко стрибали з вагона в сніг, а вдалині — волохаті вогники станції, схожі на золотих павуків.

Самгін пішов до паровоза, — його випереджали пасажирів, пробігло чоловіка з п'ять веселих солдатів; в центрі юрби біля паровоза стояв високий жандарм в окулярах і двоє солдатів з гвинтівками, — з тендера нахилився до них машиніст у папасі. Говорили тихо, і хоч слова звучали виразно, але Самгін відчув, що всі чогось боються.

— Дотягнеш до станції? — спитав жандарм.

— Не можна, — сказав машиніст.

Хтось зітхнув.

— Чорти! Уб'ють — і не ойкнеш.

Самгін тихенько спитав солдата:

— Що трапилось?

— У паровозі щось, — неохоче відповів солдат, але другий заперечив йому:

— Та — ні! Рейка на стрілці лопнула.

Кремезный солдат вивернувся з-за спини в Самгіна, заглянув йому в обличчя й сказав досить голосно:

— Це нас, втихомирювачів, хотіли сколупнути деякі лиходії!

І, зробивши паузу, він додав:

— В окулярах.

Перший солдат миролюбно втрутився:

— Нічого невідомо.

Але кремезный не поступався:

— Жандарм сказав: замах...

Кремезный солдат говорив дедалі гучніше, голос у нього був трохи гугнявий і звучав їдко.

«Такі голоси підбивають на скандали», — вирішив Самгін і пішов собі до станції, стежкою, поряд з рейками, під навісом ялин, тяжко навантажених снігом.

Попереду важко ступав чоловік у шубі з лисячим коміром, у хутряній шапці з навушниками, — по шпалах теж ішли пасажери; чоловік у шапці стримано говорив:

— Мало в нас порядку залишилось.

— Заколот у головах, — підтримав його голос за спиною в Самгіна.

— Ніхто нікого не боїться, — сказав чоловік у шубі, обернувся, глянув в обличчя Климові і, давши йому дорогу, переступив на шпали.

Біля паровоза сердито кричали:

— Де у вас командир?

— Не твоє діло. Ти нам не начальство.

— Дивись мені!

Гугнявий голос вискпнув:

— А чого на тебе дивитися, ти — дівка? Наплювати мені в твої окуляри!

«Це він до жандарма», — подумав Самгін і, скинувши окуляри, всунув їх у кишеню пальта.

— Малувато порядку, — сказав чоловік у лисячій шубі й протяжно позіхнув.

Почуваючи себе, як уві сні, Самгін дивився вдаль, де, серед голубуватих грудок снігу, видно було чорні горбки хат, горіло багаття, освітлюючи білу стіну церкви, червоні плями вікон і розгойдуючи золоту баню дзвіниці. На пероні станції юрмилося десятка зо два пасажирів, об-

ступаючи трьох солдатів з гвинтівками, тихенько питаючи їх:

— Ну і — шмагали?

— А — як же?

— Накажуть — і вас відшмагаємо...

— А — жінок — не доводилось? — спитав чоловік у шапці з навушниками й повчально, впевнено заговорив, не чекаючи відповіді: — Жінок слід особливо страхати, жінка на чуже більш ласа, ніж чоловік...

До перону підійшла ще група пасажирів; попереду, накульгуючи, ішов офіцер, — у похідній формі він став ще товстішим і круглішим.

— Ну, в чому річ? — різко крикнув він; чоловік у шапці, загорнувшись у шубу, випростався, запобігливо заговорив:

— Підозрівається — катастрофу хотіли влаштувати...

— Я питаю не вас, — люто рязкнув офіцер. — Де начальник станції?

Підбіг жандарм в окулярах, порозпихав людей і, задихаючись, доповів, що начальник роз'їзду телеграфує про пошкодження колії, вимагає робітників.

— Думаю, що злий намір, ваше благородіє, рейки на стрілці...

— А ти чого дивився, пико? — спитав офіцер і, одною рукою розгладжуючи вуса, другою торкнувся револьвера при боці, — люди відступили від нього, кілька чоловік швидко пішли назад до поїзда; жандарм ображено говорив:

— Я, ваше благородіє, вчора командирований сюди...

— Командирований, ну і — не лови гав!

Офіцер повернувся спиною до нього:

— Це що за солдати?

— Бузулуцького лезервного батальйону із загону, розквартированого в бунтучому селі, — скоромовкою рапортував рослий солдат з м'яким, бабським обличчям.

— Бунтуючому, дурню! Забирайся геть...

Офіцер витяг з кишені коробку цигарок, подивився услід солдатам і крикнув:

— Ходите, як індикі... — Закінчивши матюком, він оглянувся й пішов до Самгіна, кажучи: — Дозвольте...

А закуривши від цигарки Кліма, назвав себе:

— Поручик Трифонов.

- Самгін.
- Учитель?
- Юрист.

— Адвокат, — подумавши, сказав поручик і кивнув головою. — З дрібних, — казав він далі, усміхаючись. — Визначні — товсті, а ви — з таких, що роздмухують революції, конституції, — правда?

Самгін спробував відійти, але поручик узяв його під руку й повів за собою, ступаючи незручно широко, накульгуючи на ліву ногу, загрибаючи нею. Говорив він хрипкувато, часто й важко відсапувався, видуваючи довгі струмки пари, просякненої духом горілки й тютюну.

— З невдах, — говорив він, штовхаючи Самгіна. — Ніякого дідька у вас, батечку, не вийде, перекладаємо ми вас, отаких, розкокаємо, як яйця...

«Тварюка», — в думках вилаяв його Самгін і сердито спитав: — Чому ви думаєте, що я...

— Я — не думаю, а — жартую, — сказав поручик і плюнув. Його догнав начальник роз'їзду:

— Ви кликали мене?

Поручик спинився на мить, глянув на нього, помовчав і махнув рукою:

— Не треба.

Міцно притискуючи ліктем руку Самгіна, він говорив далі буркотливо, м'якими словами, не докінчуючи їх:

— Я сам — невдаха. Тричі поранений, хрест маю, а жити — нема з чого. Живу на квартирі в храпоїдола... в лисячій шубі. Він з мене півтора ста карбованців стягає судом. На вокзалі в мене вкрали золотий портсигар, подарунок товаришів...

Підійшли до поїзда, — офіцер спинився біля підніжки вагона і, пильно розглядаючи обличчя Самгіна, про бурмотів:

— А втім, я його заставив у ломбарді, портсигар. Сестрі скажу — вкрали!

Банькаті, рачачі очі його робили туго надуте обличчя карикатурним. Схопивши рукою в рукавичці мідний поручень, він спитав:

— Хочете коньяку? Французький...

Самгін відмовився. Поручик Трифонов застиг, поставивши ногу на приступку вагона. Було дуже тихо, тіль-

ки сніг рипів під ногами в людей, гули дрти телеграфу й сопів поручик. Раптом тишу сколихнув, розтяв високий, соковитий голос, чітко виписавши на ній одчайдушні слова:

Останній нинішній деньочок...  
Гуляю з вами, друзі, я.

— Денисов, сучий син, — сказав поручик, заплющивши очі.— Хорист з оперетки. Солдат — нікуди! Ледар, пияк. Ну, а співає — чуєте?

Співало два голоси, другий звучав басовито й похмуро, але перший здіймався дедалі вище.

— Ну, ні! Його не покриєш, — пробурмотів поручик, зникаючи.

В небі, недалеко від місяця, блискала, наче падаючи на землю, велика зірка. Самгін, поволі йдучи до кінця поїзда, вперше відчував з такою гостротою тяжку тугу простенької російської пісні. Вона сприймалася ним, як щось зовсім природне в голубуватій холодній тиші, глибокій, як буває тільки в сновидіннях. Його догнав жандарм, але він, і чорна тінь його — все було казкове, так само, як дерева, виліплені з снігу, місяць, завбільшки як чайне блюдце, велика зірка біля нього і синювате, наче лід, небо — високо над білими горбами, над червоною плямою багаття в селі біля церкви; не вірилось, що там живуть бунтівники.

Та пісня раптом урвалася, і зразу ж кілька голосів гучно засперечались, різко пролунав начальницький окрик:

— А ти — хто такий?

Розлігся дружний, гучний сміх і крізь нього — сердитий вигук:

— Он я-ак?

Хтось голосно свиснув, здаля відповів глухий свисток локомотива. Самгін спинився, дослухаючись, але там, попереду, сміялись, свистіли дедалі голосніше і хтось скрикував:

— Катай, тягни його, тягни всіх...

Відокремився й пішов назустріч Самгину жандарм, блищали його окуляри; в одній руці він тримав якісь папери, пальці другої смикали на грудях шнур револьвера, а збоку жандарма й на крок поперед нього ішов Судаков, натягаючи обома руками кашкет на кошлату голову; місяць



добре освітлював його сухе, зухвале обличчя й мідну пряжку паска на животі; Самгін чув його похмурі слова:

— Ти б не дурів, старий!

— Иди, іди! — суворо крикнув жандарм.

Самгін, не бажаючи, щоб Судаков упізнав його, вискочив на приступку вагона, скося, через плече глянув на Судакова, що підходив, а той обома руками раптом швидко торкнувся плеча й бока жандарма, штовхнув його; жандарм відскочив, голосно ойкнув, та крик його був заглушений свистками й шипінням паровоза, — він важко вкотився на сусідні рейки й двома пучками червонуватого проміння відрізав жандарма від Судакова, який, скочивши на приступку, ткнув Самгіна в бік чимось твердим.

Не встоявши на ногах, Самгін сплигнув у вузький коридор між вагонами й опинився в юрбі робітників, — вони теж, стрибаючи з паровоза і тендера, штовхали Самгіна, а по той бік паровоза кричав жандарм, кричали молоді голоси:

— Не заважай, дядьку!

— Не бунтуй, старий, не велять!

— Хто втік?

Шипів паровоз, сунучись заднім ходом, сіяв на колії жарини, дзвінко стукав молоток по бандажах коліс, гриміло залізо зчеплень; Самгін, потираючи бік, поволі йшов до свого вагона, згадуючи Судакова, яким бачив його в Москві, на вокзалі: там він стояв, притулившись до стінки, нахиливши голову, і лічив на долоні срібні монети; на ньому — чорне пальто, підперезане паском з мідною пряжкою, під пахвою — маленький вузлик, кашкет на голові не міг прикрити його волосся, воно стирчало на всі боки й звисало по щоках, наче стручки.

«Неотссана довбешка», — подумав тоді Самгін, а тепер він думав про звірячу спритність хлопця: «Якби штовхнув він жандарма на кілька секунд пізніше, — жандарм потрапив би під колеса паровоза...»

— Гей, пане, рухайся жвавіше! — крикнули в нього за спиною. Не оглядаючись, Самгін майже побіг. На роз'їзді було дуже шумно, проте здавалось, що залізний шум квапиться зникнути в холодній, всепоглинаючій тиші. В коридорі вагона стояли оберкондуктор і жандарм, двері до купе заткнув собою поручик Трифонов.

— Цивільний? — півголосом, здивовано й хрипко питав він. — Відрізав револьвера?

— Так точно, — тихо відповів жандарм; він стояв не так, як слід було стояти перед офіцером, а — сутуло й нахиливши голову, але руки висіли по швах.

— Обеззброїв? І — втік?

— Так точно. Повинен бути в поїзді.

— Солдати шукають, — додав обер.

Поручик тричі, неголосно й роздільно реготнув:

— Хо-хо-хо! Оц-це — номер! — сказав він, кліпаючи очима, цмокнувши губами. — Ах ти ж, п-пико! Ну — і влетить тобі! І — заслужив! Ну, — чого ж ти хочеш, га?

— Ваше благородіє...

— Щоб моїх людей ганяти? Ні, бувай здоров! Скажи спасибі, що тобі кулі в пику не вгатили... Хо-хо-хо! І — йди собі! Марш!..

Жандарм важко підняв руку, віддаючи честь, і пішов геть, похитуючись, обер теж подався за ним, а поручик, схопивши Самгіна за руку, втягнув його в купе, пхнув на диван і, зачишивши двері, регочучи, сів проти Кліма — коліньми до колін.

— Розумієте, — шахрай у жандарма револьвера відризав і втік, га? Ні, — ви зрозумійте: привілейована частина, охорона порядку, мати... Мишей ловити, а не революціонерів! Це ж — комедія! Ох...

Він захлинувся сміхом, зашипів, круглі очі в нього вирячилися іще більше, обличчя побагровіло, надулося, кулаком одної руки він бив себе по коліну, другою схопив фляжку, ковтнув з неї й упхнув до рук Самгіну. Клим, почувавши себе змерзлим, теж з охотою випив.

— Чудовий анекдот! Р-революція, знаєте, га? Шахрай продасть револьвер, або — вколошкає кого-небудь... з цікавості може вколошкати. Йй-богу! Цікаво пальнути в людину...

«Напився», — відзначив Самгін, придивляючись до поручика крізь окуляри, а той заговорив тихше, майже пошепки й дуже швидко:

— Іду охороняти маєток, завод якогось сенатора, адміністратора, взагалі — особи поважної! Четвертий раз цього року. Дрібнота, ну й совають, куди іншого не всунеш. Семеновці — Мін, Ріман, взагалі — німці, за приборкання Росії дістануть на чайок... здорово дістануть! А я, напевно, дістану кілком по макітрі. Або — цеглиною... Пийте. французький...

Гучно зітхнувши, він опустив на очі важкі, синюваті повіки й потрусив головою.

— Безсоння! Місяця з півтора. В голові — дробу на-сипано, знаєте — майже бачу: кульки качаються, їй-бо-гу! Ви чого мовчите? Ви — не бійтесь, я — смирний! Все — ясно! Ви — дражните, я — вгамовую. «Життя для життя нам дано», — як сказав якийсь Макарій, поет. Не люблю я поетів, письменників і всю вашу братію, — не люблю!

Він знову ковтнув з фляжки і, затуливши вуха долонями, довго полоскав коньяком рота. Потім, вирячивши очі, тримаючи руки на потилиці, став говорити голосніше:

— Я — вгамовую, і мене — теж угамовують. Стоїть переді мною отакий чудовий стариган, пика — розумна, чесна пика, — орел! Схопив я його за бороду, наганом — у ніс. «Розумієш?», кажу. «Так точно, ваше благородіє, розумію, каже, сам — солдат турецької війни, хрест, медалі маю, на приборкування ходив, мужиків шмагав, стріляйте мене, — заслужив! Тільки, каже, з цього користі мало, ваше благородіє, жити мужикам — неможливо, бунтуватимуть вони, всіх не перестріляєте». От так... От — пика, га?

Розказуючи, він весь час струшував головою, наче в нього по енотовому волоссю муха лазила. Замовкнувши й пильно дивлячись в обличчя Самгіну, він одною рукою шукав на дивані фляжку, другою гладив шию, а схопивши фляжку, кинув її на коліна Самгіну.

— Пийте, якого чорта!..

«Можливо, що він ненормальний», — думав Самгін, ковтнув коньяку і, поклавши фляжку поряд з собою, подивився скося на револьвер у кутку дивана.

— Чудовий стариган! Староста. Гренадер. Надав мені чорт випити в нього в хаті глечик молока, ну — зрозуміло: спека, стомився! Унтер, сучий син, набалакав чогось там ад'ютантові; ад'ютант — Фогель, командир полку — барон Цілле, — ось він де в мене сидить, той глечик!

Поручик Трифонов поляпав себе долонею по шиї. Вагон рвонуло, поручик похитнувся й крикнув:

— Сволота! Давайте — вип'ємо! Ви чого ж мовчите?

— Думаю про вашу драму, — сказав Самгін.

— Драма, — повторив поручик, розгойдуючи фляжку на ремінці. — Тут — не драма, а — служба! Я театрів не

люблю. Цирк — інша річ, там спритність, сила. Ви думаєте — я не розумію, що таке — революціонер? — несподівано спитав він, ударивши кулаком по коліну, і обличчя в нього аж посиніло від натуги. — Ідьте ви всі до дідька, досить я вам служив, ось що означає революціонер, — розумієте? Стра-айка-ар...

— Звичайно, — миролюбно сказав Самгін, та це не заспокоїло поручика; він учепився пальцями в коліно Климові й хрипко шепотів:

— Ви, цивільний, думаєте, що це просто: відшмагав чоловіка... з сімнадцять чи дев'ять, чотири — однаково! і кінець — ліг спати, і спи до нової командировки, так? Ні, пробачте, це не так просто. Перед цим треба випити, а після цього — пити! І — довго, багато! Для Міна, Рімана, Ренненкампа — просто, вони — як там? — преторіанці, вони служать Неронові і взагалі — Наполеону, а нам, піхоті... Капітан Татарников — читали? — перестріляв мужиків, відрепортував і тут-таки кулю собі увігнав. Це називається — скандал! Порушили питання: з музикою ходити чи без? А він, в японську, батальйоном командував, одержав два Георгії, розумний, веселий, на більярді боже-ственно грав.

Вагон знову труснуло, поручик важко перекинувся на бік і спитав:

— Поїхали?

А коли поїзд проходив повз станцію, він, глянувши у вікно, сказав з явним задоволенням:

— А жандарм стоїть, пика! Дадуть йому за револьвер.

Тепер, у залізному шумі поїзда, хрипкий голос його звучав ще тихше, слова стали нерозбірливими. Він закурив цигарку, ліг на спину, його круглий живіт пухло підстрибував, і здавалося, що слова булькають у животі:

— Піхота... чорноробоча сила, вона вам коли-небудь покаже та-аку Іспанію, так-а-ке пр-ронунціаменто...

Самгін не слухав, вважаючи, що більше того, що сказано, поручик не скаже.

«Опора самодержавства», — думав він крізь дрімоту, дивлячись, як у правому оці в поручика відбивається вогонь свічки, роблячи око схожим на крило жука.

«Напевно, він — не один такий. І, звичайно, шмагатиме, розстрілюватиме. Так ось більшість людей виконує обов'язки, не вірячи в їх смисл».

Це була дуже неприємна думка. Самгін закутався пледом і віддав тіло своє заспокійливій інерції поштовхів і погойдувань. Розбудив його кондуктор, відчинивши двері:  
— Русьгород.

Поручика в купе вже не було, про нього нагадував запах коньяку, мідний зігнутий прут і завіска під столиком.

У вікно дивилося срібне сонце, небо — таке саме холодно блакитне, яким воно було вночі, та й усе навколо таке заспокійливо сумне, як і вчора, тільки яскравіше забарвлене. Оддалік на пагорбку, пишно повитому срібним грезетом, куріли рожевим димом димарі будинків, по снігу на дахах повзли тіні диму, блищали в небі хрести і бані церков, білим полем тяглася валка, темні, маленькі коні хитали головами, ішли товсті мужики в кожухах, — все було іграшково дрібне й приємне для очей.

Жвава руда конячинка швидко й легко довезла Самгіна з вокзалу в місто; люди на вулицях, теж товстенькі й німі, ішли назустріч одні одним спішною зимовою ходою; будинки, придушені пуховиками снігу, зв'язані ого-рожами, міцно позмерзались, стояли твердо; на парканах, з рожевих афіш, лізли у вічі чорні слова: «Лихо з розуму», — білі афіші теж чорними словами сповіщали про другий концерт Євдокії Стрешневої.

Ім'я це нічого не сказало Самгіну, та, коли він ішов коридором гостиниці, розчинились двері одного з номерів, і маленька жінка в шубці дзвоном, в хутряній шапочці, радісно, але не голосно скрикнула:

— Боженько! Ви? Тут?

Самгін відступив на крок і побачив гостру лисячу мордочку Дуняші, її невловні, підфарбовані очі, блиск дрібних зубів; вона стояла перед ним, опустивши руки, тримаючи їх так, наче хотіла змахнути ними, обняти. Самгін поквапився поцілувати руку їй, вона його цмокнула в лоб, смішно промукавши:

— М-мил...

І поквалливо, радісно промовила:

— Значить — правда, що бачити уві сні птахів — несподівана зустріч! Я вернуся скоро...

Самгіну було дуже приємно те, що Дуняша зустріла його як коханця, якого давно й жадібно чекала. Через годину сиділи перед самоваром, і вона, наливаючи чаю, поспішно говорила:

— Стрешнева — чому? Та це моє дівоче прізвище, батько — Павло Стрешнев, театральний тесляр. З благовірним мужем своїм — розійшлась. Це — не чоловік, а якийсь віроучитель і не адвокат, а — лікар, усе — про здоров'я, навіть ночами — про здоров'я, нудьга! Я чудесно можу жити з свого горла...

Самгін дивився на неї з задоволенням і апетитом, усміхаючись так добродушно, як тільки міг. Вона — в бархатному платті попелястого кольору, кругленька, м'яка. Її руде, гладенько причесане волосся блищало, наче червонувате, чисте золото; нарум'янені морозом щоки, маленькі рожеві вуха, яскраві, підфарбовані очі й жваві, легкі рухи — все це робило її задержуватою дівчинкою, яка дуже подобається сама собі, щиро рада зустрічі з мужчиною.

— Знаєш, Климчику, в мене — успіх! Успіх і успіх! — з подивом і начебто навіть зі страхом повторила вона. — І все — Алина, дай боже їй щастя, вона ставить мене на ноги! Багато чого вона і Лютов навчили мене «Ну, каже, годі, Дунько, їдь у провінцію за добрими рецензіями». Сама вона — не талановита, але — все розуміє, все достеменно, — як одягтися й роздягтися. Любить талант, за талановитість і з Лютовим живе.

В чистенькому номері було тепло, затишно, доброзичливо бурчав самовар, смачний запах чаю і Дуняшиних духів приємно лоскотав ніздрі. Говорячи, Дуняша гризла бісквіти, присьорбувала портвейн з важкої зеленої чарки.

— Тут у мене є знайома купчиха, — теж дуже допомогла мені; от красуня, Климе, — краща за Алину! В неї все місто закохане.

Піднявши руки, стиснувши кулачки, вона потрусила ними над своєю золотою голівкою:

— Ех, якби мені красу! От уже награлася б...

І, перескочивши на коліна Климкові, обнявши його за шию, спитала:

— Ми з тобою поживемо тут, правда?

— Розуміється, — великодушно сказав Самгін.

У двері постукали.

— Напевно, газетяр, — з досадою шепнула Дуняша і, прочинивши двері, сердито спитала: — Хто? Ах, — іду...

Пославши Климкові рукою поцілунок, вона зникла, а

він устав, засунув руки в кишені, пройшовся по кімнаті, подивився на себе в дзеркало, закурив і усміхнувся, подумавши, як легко ця жінка допомогла йому забути кошмарного офіцера. Про поручика Трифонова нагадала бронзова постать царя Олександра Другого — вона височіла за вікном, в центрі маленької площі, — кашкет, вуса і плечі цареві притрусив сніг, зліва його освітлювало сонце, неприємно блищало заморожене, опукле око. Монумент оточували зв'язані ланцюгами гармати, увіткнуті в землю, як тумби, і невисокі, одноманітно підстрижені дерева, схожі на букети білих квітів.

— Що, дідусю? — півголосом спитав Самгін і, здригнувшись, здивований невластивою йому вихваткою, перестав дивитися в мертве око цареві.

«Нерви...»

В коридорі зашаруділи, двері відчинились, увійшла з Дуняшею огрядна жінка в чорному і, зупинившись проти сонця, сказала Дуняші густо й соковито:

— Не впізнає.

Та Клим упізнав, це — Марина Премирова, така сама монументальна, як була дівчиною; тепер вона стала вищою, стрункішою.

— Постарішав, більше, ніж треба, — говорила вона, розтягаючи слова співуче, ліниво; потім, міцно стиснувши руку Самгіну гарячими пальцями в персях і відсунувши його від себе, оглянула з голови до ніг і сказала: — Ну — все ж мужчина як слід! Скільки років не бачились? Ох, уже краще й не лічити!

Усміхалась вона не так плотоядно й застрашливо широко, як у Петербурзі, рухалася м'яко й безшумно, з тією грацією, яку дає тільки сила.

«Типова купчиха», — квапився визначити Самгін, відповідаючи на її запитання.

— Ну, а — Дмитро? — питала Марина. — Не знаєш? Он як. Так, так, Туробоева застрелили. Докрутився, — байдуже додала вона. — А Нехаєву пам'ятаєш?

Вії гарно здригнулись, надавши очам виразу зосереджено задуманого. Самгін почував, що вона вимірює й зважує його. Зітхнувши, вона сказала:

— Хто ще наші знайомі?

— Кутузов, — нагадав Клим.

— Цього я, інколи, бачу. Ти чого мовчиш? — спитала Марина Дуняшу, глядячи її туго причесане волосся, —

Дуняша пригорнулася до неї, наче підліток дочка до матері. Марина знову почала допитувати:

— З братом на політиці розійшовся?

Самгіну не подобалося, що вона говорить з ним на ти; він сухувато відповів:

— Ні, просто так... Далеко живемо один від одного, рідко бачимось.

— Ти, що ж — соціал-демократ?

— Атож.

— Невже — більшовик?

— Я — не в партії.

— Ну, це вже краще. Жонатий?

— Був, — не зразу озвався Самгін. — А ти — як живеш?

— Вдовію четвертий рік.

Зсунувши густі брови, вона сказала, наче сільська баба:

— Чоловік мій дітей не залишив мені, тільки журбу по собі залишив...

Нахиливши голову, подумавши, вона встала.

— Ну, прошу до мене, годину на п'яту, чайку поп'ємо, побалакаєм.

Жінки пішли, Стрешнева — попереду, Марина — за нею, зовсім закриваючи її своєю фігурою.

Ходячи по кімнаті з цигаркою в зубах, протираючи окуляри, Самгін став думати про Марину. Рухи огрядного її тіла, гарні переливи голосу, лагідний, але важкуватий погляд золотистих очей, — все в ній було добре злагоджено, здавалося природним.

«Викликає пошану до себе... Напевно, викликає».

Та Клим Самгін звик і навіть ніби вважав себе зобов'язаним шукати суперечностей, це було вже потребою його нестримної думки. Йому хотілося знайти в Марині що-небудь удаване, фальшивеньке.

«Про політику питала. З Кутузовим зустрічається», — підраховував він.

Кутузов усі думки Самгіна спрямовував у певне річизце, і з Кутузовим завжди треба було мовчки сперечатись.

«Спрощена, обмежена людина, як усі люди його умонастрою. Це вони розкололи політично мислячі сили країни зразу на десять партій. Припустімо, що тільки вони діють, спираючись не на інстинкт самозахисту, а на кла-



совий інстинкт робітничої маси. Але соціалісти Європи примушують сумніватися, що такий інстинкт існує. Класову самосвідомість має тільки верхній прошарок буржуазії. У нас, може, п'ятсот чи тисяча таких людей, як той товариш Яків... Певна річ, це—сила руйнівна... Але—чого я жалію?» — раптом спитав він себе, відштовхнувши ці думки, обмірковані не один десяток разів, — і згадав, що з тієї височини, на якій він звик бачити себе, він, останнім часом все частіше, мимоволі сповзає до цього питання.

«Я ні з ким і ні з чим не зв'язаний, — нагадав він собі. — Дійсність мені ворожа. Я ходжу над нею, як по канату».

Порівняння себе з канатохідцем було і несподіване і прикре.

«Жаліти — нема чого», — напівзапитливо повторив він, розглядаючи свої думки ніби здаля, збоку й очима якоїсь нової думки, не оформленої словом. І те, що за всіма його старими думками живе і спостерігає ще одна, хоч і не ясна, та, може, найсильніша, збудило в Самгіна приємну свідомість своєї складності, оригінальності, відчуття свого внутрішнього багатства. Стоячи посеред кімнати, він курих, дивився під ноги собі, в рожевувату пляму світла і раптом згадав східну притчу про людину, яка, сидячи під сонцем на перехресті двох доріг, гірко плакала, а коли прохожий спитав: чого вона лле сльози? — відповіла: «Від мене зникла моя тінь, а тільки вона знала, куди мені йти». Слізлива людина в притчі була названа дурною. Самгін, шпурнувши недокурок у куток, глянув на годинник — він показував четверту. Заходило сонце, сніг на пам'ятнику царя блискав рубінами, швидко йшли гімназисти і гімназистки з ковзанами в руках; проїхали сани, запряжені парою сірих коней; коні були вкриті голубою сіткою, в санях сидів огрядний військовий, двоє поліцейських мчали за ним, чорні коні блищали, наче наваксовані. Крізь подвійні шибки з вулиці не долиняло ані звука, і здавалося, що все, на площі, живе не в дійсності, а тільки в пам'яті.

Вбігла Дуняша й заквапила:

— Ходімо, ходімо. Зотова дожидається...

— Зотова? — спитав Самгін. Дуняша, змазуючи губи олівцем, ствердно кивнула головою, а він нахмурився: очевидно, Марина і є та жінка, яку назвав йому Гогін.

Цим спрощувалось доручення, але було в цьому щось неприємне.

«Невже ця купчиха бавиться конспіраціями?»

На вулицях все було з дитинства знайоме, спокійне і теж начебто існувало не насправді, а виникало з пам'яті про минуле.

Дуняша, щільно притуляючись йому до боку, говорила:

— Тут усе скінчилось, сперечаються тільки про те, хто має в Думі сидіти. Тут дуже хороші люди, приймають мене — ось побачиш як! Бісирую разів по три. Знудьгувалися по піснях...

Спинились перед вітриною яскраво освітленого магазину. За склом, серед евангелій, у золочених оправках з емаллю й самоцвітами, на чорному оксамиті стояли містри, накрита скляним ковпаком, лежали на престольні хрести, стояли дикірії і трикірії.

— Це — її! — сказала Дуняша. — Дуже багата, — шепнула вона, відчиняючи важкі двері до магазину, тісно набитого церковними речами. Сліпуче блищало срібло свічників, сяяли золочені дарохранительниці за склом у шафі, зі стелі звисали кадила; в білому й жовтому блиску стояла огрядна жінка, туго затягнута чорним шовком.

— Сюди, будь ласка, — казала вона, спритно викручуючись серед свічників і хрестильниць. — Замкни магазин і йди додому! — наказала вона ліпообразному, русоволосому отрокові, який нагадав Самгину Діомідова.

За магазином, у невеличкій кімнатці горіли дві лампи, заповнюючи її рожевуватим сутінком; товстий килим лежав на підлозі, стіни теж були завішані килимами, високо на стіні — портрет у чорній рамі, прикрашений срібним листям; у кутку містився широкий зігнутий півколом диван, перед ним на столі кипів самовар з червоної міді, м'яко блищало скло, фарфор. Здавалося, що магазин, який грубо блищить сріблом і золотом, — далеко звідси.

— Я тут з ранку до вечора, а часто й ночую; в домі в мене порожненько, та й суму багато, — говорила Марина тоном старого довірливого друга, але Самгін, пам'ятаючи, якою грубою, напористою була вона, — не вірив їй.

— Ну, розкажуй, — як жив, чим живеш? — запропонувала вона; Клим відповів:

— Повість довга й нецікава.

— Не вдавай скромного, дещо я знаю про тебе. Чула, що ти який був непіддатливий для людей, таким і залишився. На портрет дивишся? Муж мій.

Марина, здійнявши абажур з лампи, піднесла її до портрета.

Непоганий майстер широкими мазками намалював велику лисувату голову на невідповідно вузьких плечах, жовте носате обличчя, яскравосині очі, товсті червоні губи, — обличчя людини недужої і, мабуть, тяжкої вдачі.

— Цікаве обличчя, — сказав Самгін, але, почувавши, що цього мало, додав: — дуже оригінальне обличчя.

— Він з сім'ї Лордугіна, — сказала Марина й усмінулась. — Не чув такого прізвища? Ну, звичайно! З ким був споріднений будь-який літератор, слов'янофіл, декабрист — це ви, інтелігенти, досконало знаєте, а духовні вожді, яких сам народ висував поза університетом, — вони вам не відомі.

— Лордугін? — перепитав Клим, зацікавлений її іронією.

— Не згадуй, чого не знаєш, — відповіла вона й звернулася до Дуняші:

— Нудно, Дуню?

Та, сидячи в кріслі дерев'яно прямо, наче бідна родичка, дивилася в куток, де шуби на вішалках здавались безголовою сторожею.

— Ну, чого ти, — стрепенулась вона. — Я нудьгувати не вмю...

— Нічого, понудьгуй трошки, — дозволила Марина, глядячи її, наче кішку.— А Дмитра, напевно, зовсім книжки з'їли? — спитала вона, показавши великі білі зуби.— Добре пам'ятаю, як залицявся він до мене. Тепер — смішно, а тоді — досадно було: дівчина — горить, заміж хоче, а він їй усе про якихось невідомих людей, тиверців та угличів, та про вплив Сходу на західноєвропейський епос! Інколи хотілося стукнути його в лоб, межі очі...

Вона вимовляла слова смачної російської мови з таким задоволенням, що Самгін запідозрив: слова для неї приємні незалежно від змісту, і вона любить бавитись ними. Їй подобається роль купчихи, ситої, здорової мо-

лодиці. Звичайно, в неї є коханці, напевно, вона часто міняє їх.

А Марина, міцно обнявши Дуняшу, говорила:

— У ту пору мужчина хитався передо мною страшнувато й двоприродно, то — плоть, то — дух. Говорила я, як усі, — звичайне, а думала незвичайно й виказати словами справжніх дум моїх не могла...

«Бреше, — відзначив Самгін, підживляючись напрочуд смачними коржиками і згадавши сцену Марини з Кутузовим. — І квапиться показати себе оригінальною».

В сутіні, серед килимів і м'яких меблів, Марина нагадувала одаліску, змальовану жирним пензлем якогось француза. І запах навколо неї — східний: кипариса, ладану, килимів.

— Пам'ятаєш Лізу Співак? Така спокійна, безкрила душа. Вона порадила мені вчитися співати. Бачу — у всіх піснях жінки бідкаються на природу свою...

— На природу всі бідкаються, і музика про це, — сказала Дуняша, зітхнувши, але зразу ж усміхнулася. — А втім, мужчини люблять співати: «Там за далечню негода є блаженна сторона...»

Марина, теж усміхаючись, промовила ліниво:

— Це — політики співають, такі ось, як Самгін. Вони, як старовіри, «Опонське царство» видумали собі, від страху життя.

— Як ти дивно говориш, — зауважив Самгін, дивлячись на неї з цікавістю. — Здається, ми живемо в дні досить безстрашні, тобто — досить безстрашно живемо.

Марина, наче відганяючи комара, махнула рукою.

— Свояк мужа мого по першій дружині два Георгії одержав за японську війну, пияк, але — дуже розумна людина. То він каже: «За боягузтво дали, боявся назад тікати — розстріляють, ну, і ліз уперед!»

Сьорбнувши з чарки ковток вина, запивши його чаєм, вона, не поспішаючи й облизуючи губи кінчиком язика, говорила далі:

— От і ви, інтелігенти, відщепенці, теж від страху в політику кидаєтесь. Ніби народ рятувати хочете, а — що народ? Народ вам — дуже далекий родич, він вас, маленьких, і не бачить. І хоч як ви його рятуєте, а на атеїзмі неодмінно зріжетеся. Народництво повинно бути релігійним. Земля — землею, землею він і сам відвоює, але, крім того, він хоче чуда на землі, шукає пресвітлого града Сіона...

Вона сказала все це неголосно, не дивлячись на Самгіна, обмахуючи маленькою хусточкою яскраво розпалене обличчя. Клим почував: вона не сподівається, що її слова зрозуміють. Він помітив, що Дуняша дивиться з-за плеча Марини благаючим поглядом, їй — нудно.

— Ось як думаєш ти? — сказав він, усміхаючись. — А Кутузов знає ці думки?

— Для цих думок Степан не відкритий, — відповіла Марина ліниво, трошки зсунувши брови. — Але він до них ближчий, ніж інші. Йому конституції не треба.

Вона замовкла. Самгін теж не почував бажання розмовляти. У повчаннях Марининих він підозрівав іронію, намір роздразнити його, примусити розговоритись. Говорити з нею про доручення Гогіна при Дуняші він не вважав можливим. Через півгодини він ішов під руку з Дуняшею по широкій вулиці, яскраво освітленій місяцем, і слухав поквапливу мову Дуняші:

— Я її — не люблю, але, знаєш, — вабить мене до неї, як з холоду в тепло або — в тінь, коли жарко. Дивно, правда ж? В ній є щось чоловіче, тобі це не здається?

— Вона пошлості говорить, — сердито сказав Самгін. — Це їй чоловік, купець, набив голову дурницями. — Де ти познайомилася з нею?

Дуняша сказала, що її чоловік вів якусь справу Маринину в судовій палаті і вона нерідко бувала в нього в Москві.

— Він дуже захоплювався нею і все, знаєш, отак підстрибував півнем коло неї...

Попереду засміялись, недоладно прокричали ура; з воріт будинку вийшла група людей, і м'який баритон заспівав:

Цар, подібно Муцію...

Муцію Сцеволі,

— досить струнко доповнив хор і проспівав:

Дав нам конституцію...

Із власної волі.

— А — навіщо? — спитав баритон, — хор відповів:

А на те, щоб весь народ

Дружно рушив уперед!

— Гарно співають, — сказала Дуняша, уповільнюючи ходу.

Влади собі збавив,  
— заспівав баритон, — хор підхопив:

Не пищить-но тільки!  
А собі зоставив  
Моно-монопольку.

— А — н-навіщо? — знову спитав баритон, — хор  
відповів:

Щоб народ наш так зробив —  
Свій останній гріш пропив!

— Ой, як цікаво! — тихенько скрикнула Дуняша,  
уповільнюючи ходу, а баритон знову заспівував:

З цієї нагоди  
Наші алкоголіки,

— вів далі хор:

Всі зйдуться радо  
Та й сядуть за столики.

— А — навіщо?

Щоб хильнути за народ,  
За святий девіз «вперед!»

Дуняша сміялась. Люди тісно йшли по панелі, попереду ступав високий студент у смушевій шапці, поряд з ним пританцювував м'ячиком товстенький, маленький чоловічок; коли він порівнявся з Дуняшею і Климом, він заспівав цапиним голосом, смикаючи пальцями свій кадик:

Коханню кожен вік підвладний...

Кілька чоловічих і жіночих голосів зразу почали кричати:

— Вгамуйте його!  
— Мишко, не скандаль!  
— Що за неподобство?

А товстенька дівчина в шапочці на кучерявій голові радісно й навіть начебто з ляком оповістила:

— Панове, це — Стрешнева, слово честі!

Високий студент, здійнявши шапку, попросив пробачення:

— Це — хороший хлопець, ви йому пробачте...

Хороший хлопець лежав догори носом біля ніг Дуняші, бив себе руками в груди й бурмотів:

— Так повалено Михайла Крилова власним негідництвом.

Панночки пропонували Дуняші провести її, — вона, ласкаво посміюючись, відмовлялась; дівчина, з довгою й товстою косою, крикнула:

— Громадяни! Пропоную порозумнішати!

Дуняша, вислизнувши з кола молоді, тягнучи за собою Клима, оглядаючись, радісно говорила:

— Які милі, га? Як дотепно сказала чорноока: — ти чув? «Пропоную порозумнішати!»?

— Вчасна пропозиція, — буркотливо відгукнувся Самгін.

Високий студент знову заспівав:

З цієї причини

Ліберали наші

— дружно підхопив хор.

Пісня ця нагадала Самгіну, як молодь співала на похоронний мотив вірші: «Геть безправність! Хай живе свобода!»

— Я така рада, що мене любить молодь, — за простенькі мої пісеньки. Знаєш, життя моє було...

— Граються в революцію й самі ж висміюють її,— пробурмотів Самгін.

— Тоді мені жилося дуже тяжко, але простіше, ніж тепер, і сум і радість були простіші.

— Не говори, простудиш горло, — порадив Самгін Дуняші, прислухаючись до пісні.

А для них — найкращий лад,  
Щоб народ пішов назад...

— Наші журналісти...

— почав співати баритон, але грюкнули двері гостиниці й обрубали пісню.

Дуняша запропонувала пройти в ресторан, повечеряти; він погодився, але, почувавши себе отруєним Марининими коржиками, їв мало й викликав цим тривожне запитання жінки:

— Тобі — нездужається?

Після вечері вона прийшла до нього — і через годину палко шепотіла:

— Я люблю тебе за те, що ти все знаєш, але мовчиш.

Самгін згадав, що вона не перша каже ці слова, Варвара теж казала щось подібне. Він лежав у постелі, а Дуняша, напівроздягнена, схилилася над ним, гладячи лоб і

щоби йому легкою, теплою долонею. В квадраті верхньої шибки вікна світилося стерте обличчя місяця, — жовта китичка вогню свічки на столі начебто замерзла.

— Як багато й безжалісно говорять усі освічені, — говорила Дуняша. — Бога — нема, царя — не треба, люди — вороги одно одному, все — не так! Та — що ж є, і що — так?

Самгін, стомлений, посміювався — жінка забавляла його своєю балаканиною, хоч і заважала йому відпочити.

— Що ж справжнє? — питала вона.

— Для жінки — діти, — сказав він ліниво й тільки на те, щоб сказати що-небудь.

— Діти? — злякано повторила Дуняша. — От уже не можу уявити, що в мене — діти! Страшенно незручно було б мені з ними. Я дуже добре пам'ятаю, яка була маленькою. Соромно було б мені... про себе навіть зовсім не можна розказати дітям, а вони ж питають!

«І ця філософствує», — байдуже відзначив Самгін.

А вона говорила далі, перемінивши позу так, що місячне світло впало їй на голову, на обличчя, запалило в її невловних очах золоті іскри й зробило їх схожими на очі Марини.

— Ні, діти — тяжко і страшно! Це — не для мене. Я — ненадовго! Зі мною що-небудь трапиться, яке-небудь безглуздя... страшно!

Самгін заплющив очі, питаючи себе: що таке Марина?

— По-моєму, все — справжнє, що подобається, що любиш. І бог, і цар, і все. Сьогодні — одно, завтра — інше. Ти хочеш заснути? Ну, спи!

Поцілувавши його, вона зіскочила з ліжка і, погасивши свічку, зникла. Після неї залишився запах духів і на нічному столику браслет з червоними камінцями. Зсунувши браслет пальцем у шухляду столика, Самгін закурив цигарку, почав упорядковувати денні враження і зразу переконався, що Дуняша, серед них, займає нікчемно мале місце. Було аж ніяково впевнитися в цьому, — він відчув потребу пояснити це собі самому.

«Примха пустої й навіженої молодички...»

Давно вже і непомітно для себе він зробив з досвіду свого, з прочитаних ним романів умовивід, неприємний для жінок: скрізь, крім спальні, вони заважають жити, та й у спальні приємні ненадовго. Він читав Шопенгауера, Ніцше, Вейнінгера і знав, що погоджуватися з їхніми по-



глядами на жінок — не заведено. Макаров називав ставлення цих німців до жінок «одною з найтяжчих потворностей індогерманського песимізму». Але за «системою фраз» самого Макарова жінка дивиться на мужчину, як на прикажчика в магазині модних речей,— він повинен показувати їй найкращі почуття і думки, а вона за все платити йому завжди одним і тим самим — дітьми.

Цієї ночі, в пошленькій кімнаті гостиниці незнайомого міста, Самгін відчув, що його незвичайно настирливо обтяжують думки про жінок. Він устав і підійшов до дверей, повернув ключ у замку, подивився на місяць,— яскраво освітлюючи кімнату, він був зовсім зайвим, хотілось погасити його. Напівроздягнений, він став роздягатися на ніч з тим почуттям, якого одного разу зазнав у кабінеті лікаря, побоюючись, що лікар знайде в нього серйозну хворобу. Переклав подушки так, щоб не бачити нахабно-ясного обличчя місяця, закурив цигарку й поринув у сизий дим здогадів, самовиправдань, суперечностей, докорів.

«Макаров запевняє, що відносини з жінкою вимагають необмеженої щирості з боку мужчины»,— думав він, одвернувшись до стіни, заплющивши очі, і не міг уявити собі, як це можна бути необмежено щирим з Дуняшею, Варварою. Єдина жінка, з якою він був більш одвертим, ніж з іншими, це — Никонова, але це тому, що вона ніколи, ні про що не випитувала.

«Її служба в охранці,— це, звичайно, вимушено, це насильство над нею. Жандарми всім пропонують служити в них, пропонували й мені».

Він дуже виразно, всією шкірою згадав Никонову, порівняв її з Дуняшею й виявив, що та була зручніша, а ця — краще за всіх знає мистецтво насолоди тілом.

«Я трохі зіпсований»,— признався він.

Визнаючи себе людиною хтивою, він, у хвилини цілковитої одвертості з самим собою, підозривав навіть, що в нього чимало холодної статевої цікавості. Це треба було якось пояснити, і він запевняв себе, що це все-таки чисто-плотніше, інтелектуальніше, ніж тваринно-оголене тяжіння до самиці. Цієї ночі Самгін знайшов інше, не таке фальшиве і більш сумне пояснення.

«Вік прохолоджує почуття. Я занадто багато витратив сили на боротьбу проти чужих думок, проти шаблонів»,— думав він, запалюючи сірника, щоб закурити нову ци-

гарку. Останнім часом він дедалі частіше помічав, що майже кожна його думка має свою тінь, свою луну, але і та й інша начебто ворожі йому. Так сталося й цього разу.

«Думати про мислі легше й простіше, ніж про факти».

Ця неприємна поправка вимагала пояснення,— Самгін зразу ж знайшов його:

«Така властивість інтелігенції взагалі. Певніше — це якість інтелекту... не затьмареного, не пригніченого враженнями буття».

А разом з тим він думав:

«Втомився я й бездарно плутаюсь у якихось дрібницях. Яке значення для мене можуть мати випадкові зустрічі з п'яним офіцером, Дуняшею, Мариною?»

Монументальна постать Марини круто змінила хід його міркувань:

«Невже ця баба релігійна? Не вірю, щоб таке могутнє тіло справді потребувало бога».

Виникла наполеглива потреба обмежити Марину. Він довго, зосереджено розглядав її, порівнював з петербурзькою дівчиною і раптом згадав героя Лескова Ахілла Десниціна та його рев:

«Уражений, уражений...»

Недоречно згадка роздратовувала Самгіна.

«На старості вона буде така сама страшна, як Анфімївна... І жалюгідна така ж...»

Цим він не знищив хазяйки магазину церковних речей. В блиску золота і срібла, серед безлічі свічників, кадил і хрестильниць, начебто ожив стародавній золотоокий ідол. І біля неї — херувимоподібний отрок, схожий на Діомидова, як його син.

«Найчудніший і найбезглуздіший маскарад з усіх, які бачив я»,— спробував заспокоїти себе Самгін, але в пам'яті істерично закричав Діомидов:

«Нічому не вірите, а — чого ради не вірите? Боїтесь вірити, страху ради не вірите! Осміяли все, оголились, обірвались, як п'яні жебраки...»

Цей нічний парад спогадів перетворився в тяжкий кошмар. З бурхливою швидкістю, можливою тільки в сновидіннях, Самгін побачив себе на безлюдному, вибоїстому шляху серед двох рядів старих беріз,— поряд з ним ішов ще один Клим Самгін. День був сонячний, сонце гаряче гріло в спину, та ні сам Клим, ні двійник його, ні

дерева не мали тіні, і це було дуже тривожно. Двійник мовчав, штовхаючи Самгіна плечем в ями й вибоїни шляху, штовхаючи на дерева,— він так заважав іти, що Клим теж штовхнув його; тоді він повалився під ноги Климові, обхопив їх і дико закричав. Почуваючи, що він теж падає, Самгін схопив супутника, підняв його й відчув, що він, як тінь, не має ваги. Але він був одягнений зовсім так само, як справжній, живий Самгін, і тому повинен, повинен був мати яку-небудь вагу! Самгін високо підняв його й шпурнув геть, на землю,— він розбився на шматки, і зразу ж навколо Самгіна розмножились десятки фігур, зовсім подібних до нього; вони обступили його, навально побігли разом з ним, і хоч усі були невагомі, проникні, як тіні, але страшенно тиснули його, штовхали, збиваючи з дороги, гнали вперед,— їх ставало дедалі більше, всі вони були гарячі, і Самгін задихався в їх безмовній, безшумній юрмі. Він відкидав їх від себе, м'яв, розривав руками, люди лопалися в нього в руках, як мильні бульки; на секунду Самгін бачив себе переможцем, а в наступну — двійників його незліченно збільшувалось, вони знову оточували його й гнали в просторі, позбавленому тіней, до димчастого неба; воно опиралось на землю щільною, темносиньою масою хмар, а в центрі їх палало друге сонце, без променів, величезне, неправильної, сплющеної форми, схоже на жерло печі,— на цьому сонці стрибали чорненькі кульки.

Коли настирливий стукіт у двері розбудив Самгіна, чорні кульки все ще мигтіли в очах у нього, кімнату заповнювало холодне, нестерпно яскраве світло зимового дня,— світла була так багато, що воно начебто розширило вікно і розсунуло стіни. Накинувши ковдру на плечі, Самгін відчинив двері і, у відповідь на привітання Дуняші, сказав:

— Здається, я занедужую...

— Я стукаю вже втретє... Що з тобою?

— Прокинувся в поту.

Вона питала, чи не покликати лікаря; Самгін відповідав їй уривчасто, недбало, як звук говорити з Варварою. Він почував себе фізично зім'ятим боротьбою проти юрми своїх двійників; у нього тупо боліло в попереку й нили мускули ніг, начебто він і справді довго біг. Дуняша пішла по аспірин, а він підійшов до дзеркала й довго розглядав у ньому майже незнайоме, сухе, довге обличчя з жовтуватою шкірою, з мутними очима,— в них застиг негарний,

непевний вираз чи то розгубленості, чи то переляку. Помацав пальцями сивувате волосся на скронях, торкнувся тіней в орбітах, прочитав вирізаний алмазом на склі двовірш:

Інокентій Каблуков  
Тут пожив, та й — геть пішов.

«Інокентій пишеться з одним *н*. А може — з двома? Однаково — пошлість».

За вікном сліпучо блискали мільйони снігових іскор, десь близько бухала й гриміла музика військового оркестру, туди йшли і їхали обивателі, бігли хлопчаки, випереджаючи один одного, і все це було чуже, непотрібне, непотрібна була й Дуняша. Вона влетіла в кімнату пташкою, примусила його прийняти аспірин, нанесла з своєї кімнати закусок, вина, цукерок, квітів, гарно прибрала стіл і, сидячи проти Самгіна, в строкатому кімоно, похитуючи туго причесаною головою, пересмикуючи плечима, говорила півголосом, дуже жваво, з несподіваними й забавними інтонаціями:

— Сьогодні — співаю! Ой, Кліме, страшно! Ти прийдеш? Ти — промови до народу говорив? Це теж страшно? Це повинно бути страшніше, ніж співати! Я ніг під собою не чую, виходячи до публіки, холод у спині, під грудьми — туга! Очі, очі, очі, — говорила вона, тикаючи пальцем у повітря. — Жінки — злі, здається, що вони проклинають мене, чекають, щоб я зірвала голос, заспівала півнем, — це вони тому, що кожний мужчина хоче згвалтувати мене, а їм — заздрісно!

Вона тихенько, нервозно засміялась:

— Дурниці кажу?

— Дурниці, — підтвердив Самгін, дивлячись на її визивно пишній бюст і жадібні губи.

— Трудно порозумнішати, — зітхнула Дуняша. — Раніше, хористкою, я була розумніша, слово честі! Це я від чоловіка стала дурнішою. Неможливий! Йому скажеш три слова, а він тобі — триста сорок! Одного разу вночі так говорив, що я його по-матірному вилаяла...

Почервонівши, Дуняша зареготалася так заразливо, що Самгін, скупий на сміх, теж трохи посміявся, уявивши, який, мабуть, здивований був її чоловік.

— Ні, їй-богу, ти подумай, — лежить мужчина в постелі з дружиною й докоряє їй, чому вона французькою

революцією не цікавиться! Там була якась мадам, що цікавилась, то їй за те голову відрубали,— гарненька кар'єра, га? Тоді така паризька мода була — голови рубати, а він усі їх полічив і розкажує та розкажує... Мені здалося, що він мене хоче залякати тією... головорубкою, як її?

— Гільйотина, — підказав Клим.

— І виходило в нього так, нібито революція почалася тому, що французенка поводитись нескромно.

Шпурнувши на стіл серветку, вона схопилась на ноги, і, схиливши голову на праве плече, сховавши руки за спину, ступаючи солдатським кроком і пирхаючи носом, заговорила тягучим, сумним голосом:

— «Тепер тобі повинно бути ясно, наскільки Марія Антуанетта сприяла загибелі монархії...»

Вона була дуже кумедна, її веселе бешкетництво розважало Самгіна, розхристане кімоно показувало стрункі ноги в чорних панчохах, блакитну, коротеньку, сорочку, яка майже відкривала груди. Все це викликало в Самгіна великодушне бажання подякувати Дуняші, але, коли він пригорнув її до себе, вона спритно вислизнула з його рук.

— Перед концертом — не можу, — твердо сказала вона. — Там, перед публікою, я повинна бути — як скельце!

— Ото дурниця, — відказав Самгін, не сердячись, але дивуючись.

— Не можу, — повторила вона, розвівши руками. — Бачиш ти...

Вона подумала, дивлячись у стелю.

— Надуті жінки, нахабні чоловіки, це — правда, але це — перші ряди. Їм, може, навіть прикро, що вони повинні слухати якусь штучку, хай їй чорт. Але завжди є інші люди, і перед ними вже треба співати добре, чесно. Розумієш?

— Не зовсім, — сказав Самгін. — Що значить: чесно співати?

Вона знову задумалась, погладжуючи щоки долонями, потім швидко розказала:

— Батько мій нещасливо в карти грав і коли бувало програється, наказує мамі розбавляти молоко водою, — у нас було дві корови. Мама продавала молоко, вона була чесна, її всі любили, вірили їй. Якби ти знав, як вона мучилась, плакала, коли їй доводилось молоко розбавляти. Ну, от, і мені теж соромно, коли я погано співаю, — зрозумів?

Самгін схвально поляпав її по спині й навіть сказав:  
— Це дуже по-дитячому вийшло в тебе...

— Так, — дурненька, дурненька, — поквапливо погоди-  
лась вона, цілуючи його в лоб. — Побачимось після кон-  
церту, так?

Вона трошки розважила його, але, як тільки зникла  
за дверми, Самгін забув про неї, прислухаючись до себе  
й відчуваючи наростання невиразної тривоги.

«Втомився. Занедужую».

Взявши газету, він приліг на диван. Передова стаття  
газети «Наше слово» великим, але збитим шрифтом, з  
безліччю знаків запитання і оклику, сердито кричала про  
людей, в яких «нема почуття відповідальності перед краї-  
ною, перед історією».

«Ми — щирі демократи, це доведено нашою довголіт-  
ньою, невтомною боротьбою проти абсолютизму, доведено  
культурною роботою нашою. Ми — проти замаскованої  
проповіді анархії, проти безумства «стрибків з царства  
необхідності в царство свободи», ми — за культурну ево-  
люцію! І як можна, не впадаючи в непримиренну супереч-  
ність, заперечувати свободу волі, і в той самий час вчити  
темних людей — стрибайте!»

«В провінції думають завжди більш спрощено; це не-  
рідко може бути смішним для нас, але для провінціалів  
треба писати саме так, — відзначив Самгін, потім спи-  
тав: — Для кого — для нас?» — і заглушив це запитання  
шелестом паперу. На звороті сторінки було надруковано  
некролог чоловіка, що мав чудне прізвище: Уповаєв. Про  
нього було сказано: «Людина глибоко культурна, Іван  
Калістратович мав об'єктивізм справжнього гуманіста, те  
незвичайне почуття проникнення в суть суперечностей жит-  
тя, яке давало йому силу примиряти суперечності, здава-  
лося б — непримиренні».

У відділі «Театр» якийсь Ідрон писав:

«Сьогодні ми ще раз почуємо ідеальне виконання на-  
родних пісень Є. В. Стрешневої. Знову вона щедро кидати-  
ме в зал купецького клубу райдужні квіти звуків, знову  
схвилює нас ліричним стогоном і хвацькими вигуками, які  
чуйно підслухала біля невичерпного джерела справжньої  
народної творчості».

Самгін шпурнув газету на підлогу, заплющив очі, і  
зразу ж перед ним виникла картина нічного кошмару, по-  
чали крутитися в танку його двійники, але тепер це були

вже не тіні, а люди, одягнені так само, як і він, — крутилися вони повільно й не зачіпаючи його; було неприємно бачити, що вони — без облич, на місці обличчя в кожного було щось, схоже на долоню, — вони здавалися трирукими. Цей півсон злякав його, — розплющивши очі, він устав, озирнувся:

«Уява в мене розігрується хворобливо».

Вирішивши освіжитися, він вийшов на вулицю; здала, назустріч йому, рухалась похоронна процесія.

«Напевно, Уповаєва ховають», — подумав він, звернувшись у провулок і пішов кудись донизу, де провулок замикала горбата зелена покрівля церкви з трьома банями над нею. До неї спускалося два ряди присадкуватих, пузатих будиночків, накритих товстими шапками снігу. Самгіну здалося, що вони трохи скидаються на людей у шубах, а вікна і двері будиночків схожі на кишені. Товстий шар сірої, холодної нудьги висів над містом. Здала долинав сумний спів церковного хору.

«Яке все це знайоме, одноманітне. І — надовго. Міцно вросло в землю».

Так само байдуже подумав він про те, що, якби він вирішив узятися до літературної праці, він писав би про тихий триумф злої нудьги не гірше, ніж Чехов і, звичайно, гостріше, ніж Леонід Андреев.

За церквою, в кутку невеликої площі, над ганком одноповерхового будинку, зігнулася жовто-зелена вивіска: «Ресторан Пекін». Він зайшов до маленької, теплої кімнати, сів біля дверей, у кутку, під величезним старим фікусом; дзеркало показувало йому сімох людей, — вони сиділи за двома столами біля буфета, і до нього долинули слова:

— Ти б, Іване Васильовичу, тее, хоробріше викривав шукарів отих, бо вони, тее, обскачуть нас на виборах!

Голос був жирний, буркотливий; одночасно з ним звучав голосок тонкий і сердитий:

— Який він, у біса, есер, якщо змолоду, весь вік лимонами торгує?

— Вони тут усі пролетаріями переодягаються, — сказав третій.

Розглядаючи в дзеркалі тьмяні відбитки цих людей, Самгін побачив серед них вухату голову Івана Дронова. Він хотів устати й піти собі, але слуга приніс кофе; Самгін зігнувся над чашкою й слухав.

— Жили-жили і раптом усі виявились есерами, на тобі!

— Єзуїт був покійний Уповаєв, а добре чистив їм зуби! Пам'ятаєте, в міському саду, га?

— Ну, як же! «Чи не досить світла? Чи не пора вам, панове, погасити багаття культурних садиб? Все — ясно! Всі бачать руйнівну роботу стихійних сил жадібності, заздрості, ненависті,— роботу сил, розбуджених вами!»

— Ото яка пам'ять у тебе, Гришо!

— На добре слово...

— Але ж шахраєм був покійник!

— Всі під богом ходимо.

Компанія дружно засміялась, а Самгін під цей сміх задзвенів ложкою об блюдечко, кваплячись піти, не бажаючи зустрічі з Дроновим. Та Дронов сказав:

— Ну, мені пора до редакції,— і дрібно ступаючи коротенькими ногами він підійшов до стола Самгіна, в той час як слуга лічив здачу.

— Б-ба! Звідки?

Руки Самгіну він не подав, мабуть, тому, що був на підпитку. Спираючись обома руками на стіл, примруживши очі, він безцеремонно розглядав Кліма, дихав носом і дзвінко розпитував, розказував:

— Живеш у «Волзі»? Зайду. Там — Стрешнева, співачка — чудова! А я, брат, тут заступаю редактора в «Нашому слові». «Наш край», «Наше слово»,— все, брат, наше!

Весь у новенькому, він був схожий на прикажчика з магазину готового одягу. Потовстішав, сите обличчя в нього лисніло, маленький носик розплився по рум'яних щоках, ніздрі стали ширші.

— Приїхав агітувати, так? За есдеків?

Самгін сухо сказав, що в нього справа в суді, але Дронов усміхнувся, підморгнув і відскочив геть, повторивши:

— Зайду.

Дивлячись услід йому крізь окуляри й хворобливо кривлячись, Самгін подумав:

«Як часто бувають непотрібні й неприємні зустрічі з минулим...»

Він пішов на концерт пішки, запізнився до початку і повинен був стояти в дверях біля входу до залу. Довгий зал, стиснутий двома рядами товстих колон, був ушерть заповнений публікою, щільна маса її ніби сплєсхувалась, витягаючись до естради під натиском людей, які тісно стояли за колонами, позаду стільців і навіть на підвікон-



нях вікон, величезних, як двері. З хорів гронами звисали голови молоді, — обличчя, освітлені знизу вогнями канделябрів на колонах, були незвичайно окаті. Дуняша хиталась на естраді, наче в повітрі, — позад неї здіймався в золотій рамі цар Олександр Другий, впираючись голеним підборіддям у золоту Дуняшину голову. За роялем сидів товстий, лисуватий чоловік, повільно і скупо виганяючи з-під клавішів неголосні акорди.

У скромному, чорному платті з мереживним коміром, з червоною трояндою при поясі, маленька, наче підліток, Дуняша заповнювала зал словами, такими ж простенькими, як вона сама. Її не сильний, але прозорий голосок звучав невичерпно й створював напружену тишу. Самгін, не дослухаючись до одноманітних переливів пісні, почував у цій тиші щось приємне, пошукав — що це? І легко знайшов: кілька сотень людей мовчки й навіть, мабуть, вдячно слухають голос жінки, якою він володіє, як хоче. Він усміхнувся, скинув окуляри і, протираючи їх, подумав не без гордощів, що Дуняша — талановита. Тишу раптом розірвали й знищили дружні оплески, крики, — особливо бурхливо кричала молодь з хорів, а десь близько густоючий бас сказав, хвастаючись своєю силою:

— Спа-си-бі!

Смішно розхитуючись, Дуняша змахувала руками, кивала мідночервоною головою; строкатеньке обличчя її світилося радістю; стиснувши пальці обох рук, вона потрясла кулачком перед обличчям у себе і, поцілувавши кулачок, розвела руками, розкидала поцілунок у публіку. Цей жест викликав ще несамовитіші крики, веселий сміх у залі і на хорах. Самгін теж усміхався, поглядаючи на людей поряд себе, особливо на товстуна в мундирі міністерства шляхів, — він дивився на Дуняшу в бінокль і голосно казав, прищмокуючи:

— Яка ж мила, кошенятко! Згубно мила...

Йї довго не давали співати, потім вона щось сказала до публіки і знову напрочуд легко заспівала серед тиші. Самгін раптом відчув, що все це ображає його. Він навіть відійшов від публіки на площадку між двома мармуровими сходами, вилучив себе з цих сотень людей. Він живо згадав Дуняшу в постелі, голу, з розкошланим волоссям, з жадібно вискаленими зубами. І ось ця хтива, розбещена молодичка примушує слухати, захоплюватися собою сотні людей тільки тому, що вона вміє співати дурні пісні, має

здібність відтворювати виття баб і дівок, тугу самиць за самцями.

«Є люди, які живуть, невтомно, як жорна — зерна, перемелюючи різнорідно тяжкі враження буття, щоб відкрити в них щось чи перетворити в ніщо. Такі люди для цієї юрби ідіотів не існують. Вона — існує».

Роздумуючи, Самгін слухав вигадливу мелодію невселої пісні й дедалі більше розлючувався проти Дуняші, а коли тишу знову розірвало, він, здригнувшись, повторив:

«Ідіоти!»

В залі начебто ляскали крильми сотні курей, з хорів хтось кричав:

— Українську-у!

На сходи вибігло двоє молодих людей з кошиком квітів, назустріч їм рухалася публіка — чоловік з широкою сивою бородою, одягнений у чумарку, говорив:

— Чарівно! От це — наше! Це — Русь!

До Самгіна підійшла Марина в темночервоному платті, з строкатою шаллю на грудях:

— Ходімо вниз, там чаю можна випити, — запропонувала вона і, спускаючись сходами, голосно зітхнула:

— Як же чудово прикрашується вона піснями, і яка чистота голосу, от уже, можна сказати, — світлоносний голосок!

В неї тремтіли брови, коли вона говорила, — вона велично кивала головою у відповідь на шанобливі поклопи їй.

— Я поганий цінитель народних пісень, — сухо вимовив Самгін.

— Одна річ — пісня, друга — спів.

Іти поряд з Мариною Самгіну було ніяково, — городяни мацали його безцеремонно цікавими поглядами, поштовхували, не перепрошуючись. Внизу у великій кімнаті вони юрмилися, наче на вокзалі, щільною масою йшли до буфета; він виблискував різнобарвним склом пляшок, а серед пляшок, над маленькими дверима, між двома шафами, здіймався важкий кіот, з золотим виноградом, а в ньому — темнолика ікона; перед іконою, в кришталевій лампаді, жеврів вогник, і це надавало буфетові химерної схожості з іконостасом каплиці. А коли люди підіймали чарки — здавалося, що вони хрестяться. Десь близько стукали кулі більярда, ніби ставлячи крапки до повчальних слів бородатого чоловіка в чумарці:

— Нагадати в наші дні про старовинну, милу красу — це заслуга!

Ліворуч, за відчиненими дверима, солідні люди грали в карти на трьох столах. Можливо, вони говорили проміж себе, але гамір заглушував їх голоси, а рухи рук були такі одноманітні, начебто всі дванадцять фігур були автоматами.

Марина, вихваляючи співачку півголосом, задумливо сіла в кутку, до столика, і, спитавши чаю, торкнулась пальцями до ліктя Самгіна.

— Чого такий похмурий?

— Дивлюся, слухаю.

— Ага — оцього? Тутешній дон-Жуан...

За два кроки від Кліма, спиною до нього, стояв тонкий, стрункий чоловік у фракку і, сам собі диригуючи рукою в широкому обшлагу, звучно говорив двом товстунам:

— Так, революцію — скінчено! Але — не будемо скаржитись на неї, — пам, інтелігенції, вона дала велику користь. Вона зчистила, скинула з нас усе те зайве, книжне, що заважало нам жити, як черепашки і водорості на кілі судна заважають йому плавати...

— Відслужив і — роздягається, — тихенько усміхаючись, встала Марина.

— Тепер перед нами — жива практична справа...

— Синок повітового предводителя дворянства, — шепотіла Марина.

— Благоустрій держави...

— Мовчати! — рявкнув сиплуватий голос. Самгін, здригнувшись, підвівся, всі голови повернулись до буфета, різноголосий гомін притих, звучніше застукали кулі більярда, а коли стало зовсім тихо, хтось сказав похмуро:

— Ну, що ж? Граємо тrefу.

Біля буфета стояв поручик Трифонов, тримаючись правою рукою за ефес шаблі, а лівою схопивши за комір лисого чоловіка, який був на голову вищий за нього; він смикав лисого на себе, відштовхував його й сипів:

— Захищати таку погань, а вона...

Лисий, похитуючись, тримаючи руки по швах, мукав.

— Покличте чергового старшину! — крикнув чоловік у фракку й побіг до кімнати картярів.

— А личко яке — ух! — досить байдуже сказала Марина.

Самгін, не відриваючись, дивився на багрове, потворно розпухле обличчя й на груди поручика; дихав поручик так бурхливо й часто, що біленький хрест на грудях у нього підсакавав. Публіка швидко зникала,— широко ступаючи, підійшов до поручика чоловік у чумарці, і сховавши за спину руку з цигаркою спитав:

— Пробачте, — в чому річ?

— Забирайся геть, — стомлено сказав поручик, відіпхнувши лисого, спробував узяти чарку з підноса, перекинув її і, вдаривши кулаком по стойці, засипів.

— А ти чого, нарядився як мужик, бовдуре? — закричав він на чоловіка в чумарці. — Я мужиків — шмагаю! Розумієш? Пісеньок слухаєте, картярство, більярди, а в мене люди обморожені, чорт би вас узяв! І мені — відповідати за них.

Поручик, широко розмахнувшись рукою, вдарив себе в груди й непристойно вилаявся...

— Подзвоніть до коменданта! — крикнув бородатий чоловік і, схопивши стілець, відгородився ним від поручика, — той, смикаючи ефес шаблі, не притримував піхов лівую рукою.

— Ну — ходімо, — запропонувала Марина. Самгін заперечливо хитнув головою, але вона взяла його під руку й повела геть. З більярдної вискочив, витираючи руки хусточкою, високий, тонконогий офіцер, — він побіг до буфету, так дрібно ступаючи, що Марина зауважила:

— Біжить, а — не квапиться.

— Роблять революцію, потім горлають, негідники, — захищай! — кричав поручик; офіцер підійшов щільно до нього й грізно висякався, наче бажаючи заглушити шалений крик.

— У тебе жахливе обличчя, чого ти? — шепотіла Марина у вухо Самгіну, — він пробурмотів:

— Я в одному купе з ним їхав. Він — на втихомирення. Він — ненормальний...

— Ой, нехороший ти, нехороший, — сказала Марина, виходячи на сходи.

Дрібно дзеленчав дзвоник, хтось одчайдушно гукав:

— Панове! Починається другий відділ концерту...

На сходах Марина випустила руку Самгіна, — він зразу ж зійшов униз до гардеробної, одягся й пішов додому. Рясно падав сніг, тихенько шарудів вітер, ущільнюючи тишу.

«Чого я злякався? — міркував Самгін, повільно ступаючи.— Нехороший, сказала вона... Що це означає? Байдужа корова», — вилаяв він Марину, але зразу ж відчув, що його роздратування не стосується цієї жінки.

«Поручик п'яний або збожеволів, але він — має рацію! Можливо, що я теж закричу. Кожна розумна людина повинна кричати: «Не смійте силувати мене!»

Разом з п'яним ревом поручика в пам'яті звучали слова про старовинну, милу красу, про черепашки й водорості на кілі судна, про те, що революцію скінчено.

«Брехня! — в думках кричав Самгін. — Не скінчено. Не можна скінчити, поки не перестануть мордувати мое я...»

Він бачив грубувату наївність своїх думок, і це ще більше розстроювало, ображало його. В цьому настрої образи на себе і на людей, в настрої озлобленої журби, якої роздум не міг ні вичерпати, ні погасити, він прийшов додому, засвітив лампу, сів у кутку в крісло далі від неї й довго сидів у сутінку, готуючись до чогось. Сидів і звично згадував усе, повз що він пройшов і що, — так чи інакше, — але завжди вороже діяло його. Нагадав собі, що таких приречених на самотність людей, напевно, тисячі й тисячі і, може, він, серед них, — той, хто страждає найглибше. Час, тяжко навантажений спогадами, тягся вкрай повільно; годинник давно вже відзначив північ, і Самгін мигцем подумав:

«Прихильники милої старовини годують її в якому-небудь трактирі».

Неприємно було признатися, що він чекає Дуняшу.

«Я чекаю не її. Я — не закоханий. Не слуга».

Та коли в коридорі зашаруділо, наче вітер пролетів, і вбігла Дуняша, схопила його холодними лапками за щоки, поцілувала в лоб, — Самгін відчув маленьку радість.

— Чекаєш? — швидко шепочучи, питала вона. — Любий! Я так і думала: напевно — чекає! Швидше, — ходімо до мене. Поряд з тобою оселився якийсь огидненький і, здається, знайомий. Не спить, оце висунувся в двері, — шепотіла вона, тягнучи його за собою; він ішов і почував, що чудна, гіркувато холодна радість зростає в ньому.

— Не тупай, — попросила Дуняша в коридорі. — Вони, звичайно, повезли мене вечеряти, це вже — завжди! Дуже люб'язні, ну і взагалі... А все-таки — сволота, — сказала вона, зітхнувши, заходячи до своєї кімнати й скидаючи з

себе верхній одяг. — Я ж почуваю: для них співачка, се-стра-жалібниця, покоївка — те саме, що прислуга.

— Вчора ти говорила інакше, — нагадав Самгін.

— Хіба треба щодня казати одне й те саме? Так і собі і людям остогиднеш.

На столі кипів самовар, чаділа незграбна лампа, — Самгін діловито зменшив вогонь.

— Ох, вона така підла, — сказала Дуняша, махнувши рукою до лампи. — Ну, скажи: як я співаю? Ні, зажди, — вимию руки, — націлували, вимазали, чорти...

Зникла за ширмою й загуркотіла там залізом умивальника, сварячись:

— У, чорт...

Лампа знову чаділа. Самгін засвітив дві свічки, а лампу погасив.

— Так — затишніше, — погодилась Дуняша, виходячи з-за ширми в капотику, обшитому хутром; косу вона розплела, руде волосся багато розсипалось по спині, по плечах, обличчя її стало гострішим і набуло в очах у Клима схожості з мордочкою лисиці. Хоч Дуняша не усміхалась, але невловні мінливі очі її горіли радістю й начебто збільшились удвоє. Вона сіла на диван, притулившись головою до плеча Самгіна.

— Любий, я — рада! Така рада, що — як п'яна і аж плакати хочеться! Ой, Климе, як це чудово, коли почуваєш, що можеш добре робити своє діло! Подумай, — ну, що я таке? Хористка, мати — корівниця, батько — тесляр і раптом — можу! Якись пики, животи перед очима, а я — співаю, і ось, зараз — серце розірветься, умру! Це... чудово!

Вином від неї не тхнуло, тільки духами. Її захоплення нагадало Климові розлючення, з яким він думав про неї і про себе на концерті. Захоплення її було неприємне. А вона пересіла на коліна до нього, зняла окуляри і, кинувши їх на стіл, заглянула в очі.

— Ну, скажи: сподобалося тобі?

Простягнувши руку за окулярами, Самгін нахилився так, що вона з'їхала з його колін; тоді він устав і, ходячи по кімнаті зі склянкою вина в руці, почав говорити, ще не знаючи, що скаже.

— Я спізнився, довелося стояти біля дверей, там погано чути, а під час перерви...

Він став докладно розказувати про своє мимовільне

знайомство з поручиком, про те, як жорстоко поставився поручик до старого жандарма. Але Дуняшу жандармове нещастя не зворушило, а коли Самгін розказав, як хуліган зірвав револьвер,—він чув, що Дуняша прошепотіла:

— От молодець...

Самгін з досадою скоса глянув на неї, говорячи про бунт поручика в клубі. Дуняша слухала, трохи роззявивши по-дитячому рота, кліпаючи, і повільно гладила щоки свої волоссям, набравши його в жмені.

— Після скандалу я пішов і задумався про тебе, — півголосом говорив Самгін, дивлячись на димок цигарки, креслячи нею вісімки в повітрі.— Ти нагорі співаєш, уявляючи, що твій голос облагороджує тварюк, а тварюки, внизу...

— Чому ж офіцер — тварюка? — нахмуривши брови, здивовано спитала Дуняша. — Він просто — дурний і нерішучий. Він би пішов до революціонерів і сказав: я — з вами! От і все.

Наливши собі чарку мадери, вона сказала:

— А я — зовсім нічого не уявляю.

— Розуміється, поручик мене не цікавить, а от твоє майбутнє...

І, спинившись проти Дуняші, він став змальовувати її майбутнє.

— Голос у тебе невеликий і його ненадовго вистачить. Середовище артистів — це середовище людей, розпещених публікою, неуків, зі спрощеною мораллю, розгнузданих. Дещо від них,—наприклад, від Аліни — можливо, вже заразило й тебе.

Він бачив, що обличчя в Дуняші витягається, втрачає барви пожвавлення, стає строкатеньким, — виступило ластовиння, і вона примружила очі.

— Громадські блазні, вони живуть для забави ситих...

— Ах, боже мій! — скрикнула Дуняша, здивовано сплеснувши руками,—от не сподівалась! Ти говориш зовсім, як чоловік мій...

— Якщо він так говорив, він говорив не дурне, — сказав Самгін, відходячи від неї, а вона, почервонівши до плечей, закидаючи волосся на спину, казала далі:

— Ні — дурне! Він — пустий! В ньому все — закони, все — з книжок, а в серці — нічого, зовсім порожнє серце! Ні, зажди! — скрикнула вона, не даючи Самгіну говорити. — Він — скупий, як жебрак. Він нікого

не любить, ні людей, ні собак, ні котів, тільки телячий мозок. А я живу так: є в тебе що-небудь для радості? Віддай, поділись! Я хочу жити для радості... Я знаю, що це — умію!

Та тут у неї з очей покотилися сльози і Самгін подумав, що плакати вона — не вміє: очі розплющені і яскраво блискають, рот усміхається, вона б'є себе кулаком по колінах і вся войовничо пожвавлена. Сльози її — несправжні, непотрібні, це — не сльози болю, кривди. Вона говорила низьким голосом:

— Він — дурень. Завжди — дурень: чи стоїть, чи сидить, чи лежить. Ось отаких треба шмагати... навіть розстрілювати треба, — не чади, не смерди, дурню!

Самгін слухав і почував, що злоститься. Погасивши цигарку об шматочок лимона, він сказав крізь зуби:

— Зажди, не казись...

Вона — не ждала. Відхилившись на спинку дивана, впираючись руками в сидіння й роздивляючись Самгіна здивовано, вона говорила:

— Зовсім не розумію, як ти можеш співати по його нотах? Ти навіть і не знайомий з ним. І раптом ти, такий розумний... чорт знає що це!

Самгін знизав плечима, кажучи:

— Ти співаєш солодкі пісеньки, а ідіоти переконаються, що все гаразд.

Він розумів, що говорить погано й що слова його не доходять до неї. Йому хотілось крикнути, тупнути, взагалі — злякати цю маленьку жінку, щоб вона заплакала іншими слізьми. Вороже почуття до неї, сп'яняючи його, збуджувало хтивість, викликало мстиве бажання. Він ступав повз неї, малюючи перед собою картину цинічної розправи з нею, готуючись схопити її, м'яти, завдати їй болю, примусити плакати, стогнати; він уже не чув, що каже Дуняша, а дивився на її майже відкриті груди і знав, що ось зараз...

Та вона сама, схопивши його за руку, примусила сісти поряд себе і, міцно обнявши голову його, спитала швидким, тривожним шепотом:

— Що тобі, любий? Хто тебе скривдив? Ну, скажи мені! Боже мій, у тебе такі божевільні, такі жалюгідні очі...

Це було безглуздо, смішно й принизливо. Цього він не міг сподіватися, навіть не міг би уявити, що Дуняша



чи яка-небудь інша жінка заговорить з ним у такому то-ні. Приголомшений, начебто його вдарили по голові чимось м'яким, але важким, він спробував звільнитися з її міцних рук, але вона, опираючись, притиснула його ще дужче й гаряче шепотіла у вухо йому:

— Я знаю, що тобі важко, але ж це — ненадовго, революція — буде, буде!

— Дозволь, — пробурмотів він, збираючись сказати їй щось сердите, іронічне, убивче, але сказав тільки: — Мені — незручно.

І справді було незручно: Дуняша похитувала голову йому, твердий комір сорочки щипав шкіру на шиї, обручка Дуняшина боляче душила вухо.

— Ти — розумний, — шепотіла вона. — Я ж багато знаю про тебе, чула, як розказувала Алина Лютову, і Макаров говорив теж, і сам Лютов теж говорив добре...

Висмикнувши, нарешті, голову, пригладжуючи волосся, Клим схопився на ноги.

— Лютов не міг добре говорити про мене і взагалі про будь-кого.

Він почував, що каже — не те, поводитьсь — не так і, мабуть, смішний.

— Ні, ні, це неправда, — поквапливо й переконливо викукувала Дуняша. — Він сказав Макарову при мені: «Самгін дивиться на вулицю з горища й чекає свого дня, нагромаджує сили, а діждеться, вийде на світ, — тут усі ми й ахнемо!» Тільки вони кажуть, що ти дуже самолюбний і потайний.

Вона стояла перед ним, поклавши руки на плечі йому, — руки були важкі, а очі її блищали сліпуче.

«Щонайпошліша сцена», — запевняв себе Самгін, але слухав.

— Лютов — чудовий! Він — наче Яким Олександрович Нікітін, — знаєш, директор цирку? — який наскрізь бачить усіх артистів, звірів і людей.

Він обіймав талію жінки, але руки її ставали начебто дедалі важчими й знищували його жорстокі наміри, охолоджували мстиво збуджену хтивість. Та все-таки треба було поставити жінку на її місце.

— Ну, годі! — сказав він і, навмисно міцно, грубо схопивши її, підняв, але вона видерлася з його рук, відскочила за стіл.

— Ні, зажди! Ти думаєш, я — блаженненька, на зразок вуличної дурки? Думаєш — не знаю я людей? Учора тутешній газетяр, такий кирпатенький, жирненький кабанчик... Ну, — не варто говорити!

І, запнувши капот на грудях, вона голосно сказала:

— Ділитися треба не капотом, а радістю...

— Годі, — повторив Самгін, підходячи до неї.

— Облиш, зіпсував ти настрої мені і... втомилась я!

Зітхнувши, вона нудно глянула за плече йому, повз обличчя.

— Сподівалась, — посвяткую з тобою! А — не вишло... Ти — іди. Дуже вже я... не в настрої! І — пізно вже. Іди, будь ласка!

Самгін пішов, не сказавши їй слова, сподіваючись, що цим образить її або примусить зрозуміти, що він — образений. Він справді образився на себе за те, що зіграв у цій чудній сцені дурну роль.

«Чорт мені надав говорити з нею! Вона зовсім не для розмов. Дуже пошла жіночка», — сердито думав він, роздягаючись, і ліг у постіль з твердим наміром завтра переговорити з Мариною в справі про гроші й завтра ж вийти в Крим.

Та ранком, коли він пив чай, з'явився Дронов.

Всією істотою своєю він виявляв радість, широко усміхався, показуючи лагоджені золотом зуби, швидко перекочував кульки очей своїх по обличчю й фігурі Самгіна, совав ногами, наче муха, і потирав руки так міцно, аж рипіла шкіра. Стерте обличчя його нагадувало Климові людей з сновидіння, в яких замість обличчя — долоні.

— Постарів ти, Самгін, сивієш, і волосся рідкувате, — відзначив він, і додав з дружнім докором: — Ранувато! Хоч час такий, що й позеленіти можна.

Самгін запропонував йому чаю, але Дронов попросив вина.

— Тут є біленьке, «Грав», — дуже легке й миле! Сирку замов, а потім — кофійку візьмемо, — жваво казав він. — Ти — пробач, але я майже не спав уночі, після концерту — вечерея, а потім — драма: офіцер збожеволів, порубав шаблею поліцейського, поранив візника й нічного сторожа і взагалі — навоював!

— Весело розказуєш, — відзначив Самгін, усміхаючись; Дронов подивився на нього скоса примруженим

оком і, почихуючи голене підборіддя, сказав дуже просто:

— Я, брат, циніком стаю. Життя найуспішніше навчає цинізму.

І, потягнувши носом, він додав, теж усміхаючись:

— Тепер, коли його збовтали, воно — гнилим тхне. Не почуваш?

— Ні, — відповів Самгін, думаючи, що, коли розказати йому, як поведився, що говорив поручик у поїзді, — Дронов напише про це і все опошлить.

— Не почуваш? — повторив Дронов і, по-приятельськи замовивши слугі вино, сир, кофе, — позіхнув.

— А знаєш, — тут Лідія Варавка живе, будинок купила. Виявляється — вона замужем була, овдовіла і — можеш уявити? — святенницею стала, захоплюється релігійно-моральним відродженням народу, це — дочка циганки і Варавки! Анекдот, брат, — правда? Багата дама. Тут її обробляє купчиха Зотова, що торгує церковними речами, теж, кажуть, сектантка, але — прегарне бабище...

Самгіну неприємно було дізнатися, що Лідія живе в цьому місті, і захотілося розпитати про Марину.

— В якому розумінні — обробляє, — в сектантському?

— Чорт її знає! Ось — примусила Лідію купити в неї будинок, — неохоче, знову позіхнувши, сказав Дронов, витягнув ноги, засунув руки в кишені штанів і навально почав питати:

— Ну, що у вас там, у центрі? По газетах не збагнеш: чи то — все ще революція, чи то — вже реакція? Я, звичайно, не про те, що говорять і пишуть, а — що думають? Від того, що пишуть, тільки дурнішим стаєш. Одні командують: роздмухай вогонь, другі — гаси його! А треті пропонують гасити вогонь соломою...

— А сам ти як думаєш? — спитав Клим; він не хотів говорити про політику й намагався догадатись, чому Марина, перелічуючи знайомих, не згадала про Лідію?

— Як думаю я? — перепитав Дронов, налив вина, випив, швидко витер губи хусточкою, і всі ознаки радості зникли з його плоского обличчя; спідлоба дивлячись на Клима, він жував губами й робив рухи горлом, наче ковтав, ніби його нудило. Самгін скористувався з паузи.

— Все-таки: що ж таке — оця? Зотова?

— А... навіщо вона тобі?

Клим сказав, що приїхав він у справі свого довірителя до Зотової.

— Угу, — озвався Дронов. — Знайшов час судитися довіритель твій! Цокнемось!

Солодко примруживши очі, Дронов висмоктав вино й зітхнув:

— Зотова? Гарна, багата, кажуть — розумна і нібито недоступна для плотської жаги, в місті її шанують, а взагалі — темна баба! Чоловік у неї, кажуть, був якийсь доморослим філософом, сектантом і лихварем, розорив когось дощенту, той — застрілився. Ти про неї Лідію спитай, — сказав він, зщулюючись, наче йому стало холодно. — Вона Лідію, напевно, оббирає. Лідія ж багата — у-у! Я в неї грошей просив на видавництво, — мрія моя — книжки видавати! Погодилась, обіцяла, але ця, Зотова, як видно, заборонила їй. Ну — чорт з ними! Грошей я дістану. Ні, ти мені скажи: буде в нас конституція?

— Буде, — пообіцяв Самгін, не дивлячись на нього.

— Так...

Дронов підвівся, підігнув під себе ногу, сів на неї й кілька секунд придивлявся до обличчя Самгіна, покусуючи губи, бавлячись ланцюжком годинника; потім — спитав:

— А тобі вона — потрібна? Конституція?

— Дивне запитання.

— Ні, — серйозно?

— Крок уперед, — знехотя сказав Самгін, знизуючи плечима.

— І — далеко вперед? — настирливо добивався Дронов. Клим, наливаючи вина в склянки, відповів не зразу:

— Побачимо.

— Обережно сказано, — зітхнув Дронов. — А я, брат, щось не вірю в благополучність. Росія — країна неблаго-по-луч-на, — промовив він, нагадавши тургеневського Пігасова. — Наскрізь неблагополучна. І правлять у ній не Романови, а Карамазови. Біси правлять. «Закружляли біси різні».

«П'яніє», — відзначив Самгін.

Обличчя Дронова розпливлось, він сопів, тремтіли ніздрі, вуха налилися кров'ю й спухли.

— Томіліна пам'ятаєш? Віща людина. Приїжджав сюди читати лекцію «Ідеал, дійсність і «Біси» Достоев-

ського». Був одностайно освистаний. А в Тулі чи в Орлі його навіть бити хотіли. Ти чого кривишся?

— Голова болить.

— Бек чи мек?

— Я перестав займатися політикою.

Відповідь Самгіна чи байдужість відповіді начебто витверезили Дронова, — він вийняв золотий годинник і, дивлячись на нього, сказав дуже просто й тверезо:

— Так, ти — не з тих риб, що ловляться на блешню! Я — теж не з них. Томилін, розуміється, каталог книжок, яких ніхто не читає, і самовдоволений ідіот. Пророкує — від страху, як усі пророки. Ну й — к чорту його!

Розгойдуючи годинник на ланцюжку й задумливо дивлячись в обличчя Самгіну, він казав далі:

— Одначе — в якому струмені пливти? Ось моє запитання, одверто кажучи. Нікому, брат, не вірю я. І тобі не вірю. Політикою ти займаєшся, всі люди в окулярах займаються політикою. І, потім, ти адвокат, а кожен адвокат пнеться в Гамбетти і Жюль Фаври.

— Це дотепно, — сказав Самгін, вважаючи, що треба ж сказати що-небудь.

Дронов підвівся, подивився на свої ноги в гамашах.

— Бачу, що ти до розмови по душі не схильний, — промовив він, усміхаючись. — А в мене часу нема розтрясти тебе. Певна річ, я — розумію: конспірація! Позавчора Інокова зустрів на вулиці, гукнув навіть до нього, але він мене не впізнав начебто. Еге ж. Між нами — полковника Васильєва він уколошкав, — факт! Ну, що ж, — прощай, Климе Івановичу! Успіху! Успіхів бажаю.

Здавалося, що Дронов не пішов, а розплився в повітрі сірим, жирненьким димом.

«Маленький негідник хоче бути великим, але чогось боїться», — вирішив Самгін, штовхнувши коліном стілець, на якому сидів Дронов, і став ретельно одягатися, збираючись до Марини.

«Вона теж говорила про страх життя», — згадав він, ідучи під срібним сонцем. Місто, прикрашене за ніч снігом, було напрочуд чисте і незвичайно, ласкаво нудне.

Магазин Маринин був наповнений блиском ще сліпучішим, начебто всі церковні речі добре вичистили крейдою. Особливо різав очі Христос, щедро й весело освітлений сонцем, позолочений, кокетливо розп'ятий на хресті

з чорного мармуру. Марина продавала старикові в ко-  
жушку золоті натільні хрестики, він задумливо переси-  
пав їх із жмені в жменю, а вона говорила йому ласкаво й  
поважно:

— За речі священні багато торгуватися — недобре!

— Та зо мною ж покупець торгуватиметься? — спи-  
тав старий, похитуючи головою. — Йому теж хочеться  
священне дешевше купити...

Тим самим ласкавим тоном, яким вона говорила з по-  
купцем, Марина сказала Самгіну:

— Проходьте, будь ласка, туди!

Кімната за магазином здалася Климові давно й до  
найдрібніших деталей знайомою. Це було так дивно, що ви-  
мало пояснення, однак Самгін не знайшов його.

«Зорова пам'ять у мене не така добра», — подумав  
він.

Ліпообразний отрок щільно причинив двері з мага-  
зина, — це надало кімнаті ще неприємнішої затаєності.  
Теплий, духовитий сутінок теж був неприємний.

«Темна баба», — згадав Клим відгук Дронова й пре-  
зирливо подумав: «Як муха, на всьому залишає свій бруд-  
ний слід».

З'явилася Марина, побрязкуючи ключами; він зразу ж  
розказав їй, чого прийшов, а вона, уважно вислухавши  
його, лїниво сказала:

— Альоша Гогін, мабуть, не знає, що арешт на гроші  
був накладений мною з прохання Кутузова. Гарзд, я це  
влаштую, а ти мені допоможеш, — до свого адвоката я не  
хочу звертатися в цій справі. Ти — що ж, — в одній лі-  
нії з Степаном?

— Не зовсім, — сказав Самгін. — Помагаю, чим  
можу.

— Співчуваєш, — сказала вона, ніби написавши слово  
крупним почерком, і пояснила його сама собі: — Співчу-  
вати — значить почувати наполовину. Чайку вип'ємо?

Вона помацала бік самовара, ткнула пальцем у кнопку  
дзвінка і, коли в двері заглянув отрок, сказала:

— Підігрій, Мишко!

Потім знову звернулась до Самгіна:

— Біля якої ж правди грієшся? Марксист усе-таки?

— Економічне його вчення приймаю...

— Степан запевняє, що Маркса треба приймати ціл-  
ком або вже краще не турбувати.

Самгін, усміхаючись, спитав:

— Ти — не турбуєш?

Вона не встигла відповісти, — в магазині тривожно задеренчав дзвоник. Самгін сів у крісло зручніше, міркуючи:

«Сповідати хоче. Бабська цікавість...»

Він знову примусив себе згадати Марину наполегливою дівчиною в жовтому джерсі та її дурні слова: «Ходжу в джерсі, бо терпіти не можу проповідей Толстого». Кутузов називав її Гуляй-місто. І, проти бажання свого, Самгін мусив визнати, що в цій жінці є якась приємно пригнічуюча, тепла вага.

«Простодушність? Щирість? Цікавий тип. Дивно, що вона зберегла добрі взаємини з Кутузовим».

В магазині м'який басок закрадливо виспівував:

— Який сяючий день послав нам господь і як гармоніює природа з веселощами громадян, пожвавлених духом свободи...

Потім басок став говорити тихше, а Марина твердо сказала:

— Сто тридцять п'ять, менше — не можу.

— Городок у нас, шановна пані, маленький, парафіяни — не багаті, кругом — язичники, мордва.

— Не можу, — повторила Марина.

— Ох, які великі гроші сто карбованців!

Самгін слухав і усміхався. Красунь Миша вніс самовар, що люто кипів, і подивився на гостя сердитим поглядом чорнобрових очей, — здавалося, він хоче спитати про щось чи вилаятись, але з'явилася Марина, кажучи:

— Шалено торгуються попи! Вчетверте приходить, а сам — з далекого повіту. Скільки грошей проїсть, живучи тут.

Заварюючи чай, вона говорила далі:

— Велика в мене охота порозмовляти з тобою отак, знаєш, одверто, без крапок, дуже цього треба мені, та ось усе заважають! Ти вибери вечором, прийди до мене сюди або додому.

— З охотою, — сказав Самгін.

— От — завтра. Неділя, торгую до другої. Пам'ятаю я тебе, як людину незгідливу, а такі і є найцікавішими.

Самгін вважав за потрібне попередити, що навряд чи він здасться їй цікавим.

— Ну, як же це? — ласкаво відказала вона. — Прожила людина половину віку...

— Життя сходить, по суті, до возні людини з самою собою, — майже сердито, несподівано для себе, промовив Самгін, і це ще більше розсердило його.

— Це — правда, — легко й просто погодилася Марина, начебто вона почула звичайнісінькі слова.

«Не зрозуміла», — подумав він, хмуруючись, смикаючи борідку і задоволений тим, що вона поставилась до його мимовільного признання так просто. Але Марина вела далі:

— «Вісімдесят тисяч верстов навколо самого себе», — як сказав Гліб Іванович Успенський про Льва Толстого. А це ж, мабуть, так і встановлено назавжди, щоб земля оберталася навколо сонця, а люди — навколо духу свого.

Самгін подивився на неї запитливо, сподіваючись якоїсь каверзи; вона, присунувши йому чашку чаю, зітхнула:

— Чудова людина був Гліб Іванович! Я його бачила, коли він уже зовсім духовно зотлівав, а муж мій близько знав його, випивали разом, він йому оповідання свої прислав, потім вони розійшлися в розумі.

Вона усміхнулась, розгладжуючи долонями спідницю на колінах:

— На відбитку оповідання «Взбрело в башку» він мужеві моему написав: «Искал ты равновесия, дошел до мракобесия».

— Що означає: розійшлися в розумі? — спитав Самгін, коли вона, замовкнувши, почала пити чай.

— Ну, — в звичках думки, в напрямі її, — сказала Марина, і брови в неї здригнулись, по очах перебігла тінь. — Успенський, як ти знаєш, страсотерпець був і почував себе жертвою світу, а муж мій — гедоніст, одначе не в розумінні тільки плотської насолоди життя, а — духовних насолод.

Дивлячись у її потемнілі очі, Клим вимогливо сказав:

— Цього я не розумію...

— Так, тобі важко зрозуміти, — погодилась Марина, — Нездарма ти й з обличчя на Успенського трохи схожий.

— Я? — здивовано спитав Самгін. — І з обличчя? Чому — і? Хіба ти думаєш, що я теж — світові жертва?

— Ну, а хто — не жертва йому? — спитала Марина і раптом соковито засміялась, струснувши головою так, що



пишне каштанове волосся поворушилось, як дим. Крізь сміх вона говорила:

— Та — ти чого злякався? Ти мене дурненькою, якою в Петербурзі знав, — не згадуй, я тепер по-інакшому дурненька.

— Я — не злякався, — пробурмотів він, відсуваючись, — але погодься, що...

Марина встала, простягаючи руку:

— Значить — до завтра? До другої. Ну, — бувай здоров!

Проводжаючи його, вона, в магазині, сказала:

— Чув — офіцер людей порубав? Жах який!

— Так, — погодився Самгін.

«Справді — темна баба», — міркував він, ідучи вулицею в холодному присмерку вечора. Міркував сердито й почував, що неприязна цікавість перероджується в серйозний і тривожний інтерес до цієї жінки. Він виправдувався перед кимось:

«Всякого зацікавила б. Гедонізм. Дурниця якась. Очевидно — багато читала. Говорить у манері героїнь Лескова. Про поручика згадала після всього й байдуже. Інша б жажалася довго. І — сентиментально... Інтелігентські страхитя завжди і взагалі сентиментальні... Я, здається, не схильний жажатись. Не вмію. Це — позитивна якість чи вада?»

Не бажаючи бачити Дуняшу, він зайшов до ресторану, пообідав там, довго сидів за кофе, курих і роздивлявся, думав про Марину, але зрозумілішою для себе не уявив її. Дома він знайшов лист від Дуняші, — вона сповіщала, що їде співати на фабрику посуду, повернеться через день. В куточку листа було дуже дрібно приписано: «Поряд з тобою живе підозрілий, і до нього приходив Судаков. Пам'ятаєш Судакова?»

Самгін порвав записку на дрібненькі клаптики, спалив їх у попільниці, підійшов до стіни, прислухався, — в сусідньому номері було тихо. Судаков і «підозрілий» заважали думати про Марину, — він подзвонив, прийшов коридорний — маленький дідок, весь у білому й сивий.

«Який... нереальний», — відзначив Самгін. — Самовар і пляшечку червоного вина, будь ласка! Рядом зі мною живе хто-небудь?

— Опівдні зволили виїхати на вокзал, — ввічливо відповів дідок.

Це було приємно чути, і Самгін зразу ж повернувся до Марини.

«Дурненька — по-іншому?» Вірує в бога. І, здається, іронізує з себе. Невже — в церковного бога? По суті, вона, незважаючи на обсяг її, теж — нереальна. Незвичайна», — поступився він перед кимось, хто хотів заперечити.

Запах паленого паперу примусив його відчинити квартиру. В різних місцях міста вили й гавкали на місяць собаки. Місяць стояв над пожежною каланчею. — «Як крапка над і», — згадав Самгін вірш Мюссе, — і зразу ж цілком виразно уявив, як ця блискуча кулька кружляє, оббігаючи землю, а земля крутиться по спіралі, навколо сонця, яке навально — і теж по спіралі — падає в безмірний простір; а на землі, на найменшій точці її, в маленькому місті, де виють собаки, на порожній вулиці, в дерев'яній клітці, стоїть і дивиться в мертво обличчя місяця якийсь Клим Самгін.

Стало холодно, — здригнувшись, він зачинив квартиру. Космологічна картина зникла, а Клим Самгін залишився, і було цілком ясно, що й це теж якась нереальна людина, дуже неприємна й навіть наче зовсім чужа тій, що думала про неї, в незнайомому дерев'яному місті, під сумне злякане виття собак.

«Суть у тому, що я не можу знайти в житті точки, яка притягала б мене всього цілком».

Стало жалко себе, і тоді він подумав:

«Це — властивість людей виключно обдарованих, різноманітно талановитих».

«Але, можливо, — і властивість людей... розбитих ударами дійсності».

«Бездарних? Ні. Бездарність — це безформність, непевність. Я — досить певний».

Другий Самгін теж похмуро, але суворо і майже грубо відказав йому:

«Ти міг би не робити таких дурниць, як оця поїздка сюди. Ти виконуєш доручення групи людей, які мріють про соціальну революцію. Тобі взагалі ніяких революцій не треба, і ти не віриш у необхідність революції соціальної. Що може бути безглуздішого, смішнішого за атеїста, який ходить до церкви й причащається?»

Сварка швидко набирала лютого характеру; втрутився третій Самгін — Самгін дрібних думок.

«Про причастя говорила Дуняша...»

Самгін перший поглиблював думки.

«Причаститися — значить визнати й відчути себе часткою якогось цілого, відмовитися від себе. Можливо, що це уявляється, але навряд чи почувається. Один з самообманів, як «любов до народу», «класова солідарність».

«А — Степан Кутузов?»

«Він сам запевняв, що капіталістичне суспільство руйнує соціальний інстинкт».

«Він — робить, «той, що робить — це віруючий».

«Він робить не те, що всі, а проти всіх. Ти робиш, не віруючи. Навряд чи навіть ти шукаєш самозабуття. Під усією плутаниною твоїх міркувань приховано живе страх перед життям, дитячий страх темряви, якої ти не можеш, неспроможний освітити. Та й думки твої — не твої. Знайди, назви хоч одну, яка була б твоя, ніким до тебе не висловлена?»

Цей новий Самгін явно перемагав, і той, який бачив сам себе справжнім, реальним, уже майже не чинив опору йому, а тільки подумав стомлено:

«Захворюю чи видужую?»

Безмовна сварка тривала. Було надзвичайно тихо, і тиша ця ніби вимагала, щоб людина думала про себе. Він і думав. Пив вино, чай, курив цигарки одну за одною, ходив по кімнаті, сідав до стола, знову вставав і ходив; поступово роздягаючись, скинув піджак, жилет, розв'язав галстук, розстебнув комір сорочки, черевики скинув.

Думи одноманітно повторювались, стаючи дедалі млявішими, — вони роїлись, як мошка, вибравши для гри собі якусь порожнечу, що однак не була вільна й лежала в тісних межах. Потім Самгін погасив лампу, ліг у постіль, — тоді навколо нього стало ще більш тихо, порожньо і прикро. Прикрість розросталася, перероджуючись на інше почуття, схоже на страх перед чимось. Неприємно, хвилями, набігала дрімота, та заснути не вдавалось, заважали поштовхи зсередини, викликаючи дрож у тілі. Нескінченно довго тяглася ця спустошена, німа ніч, потім загули дзвони до ранньої обідні, — мідь дзвонів співала так голосно, що шибки у вікнах відгукувались ніючим звуком, звук цей нагадував початок зубного болю.

«Чекати до другої — сім годин», — сердито полічив Самгін. Було ще темно, коли він устав і почав умиватись, одягатися; він старався робити все не поспішаючи і ловив себе на тому, що квапиться. Це дуже дратувало. Потім

дратував чай, занадто гарячий, і була ще одна, головна причина всіх дратувань: назвати її не хотілось, та коли він обпарив собі пальці окропом, то мимоволі й озлоблено подумав:

«Поводжусь я — наче перед екзаменом. Чи — як за-коханій».

Насилу дотягнувши час до полудня, Самгін одягся й вийшов на вулицю.

Його зустрів лагідний, срібний день. В повітрі блищав сніговий пил, осідаючи памороззю на дротах телеграфу і телефону, — крізь цей пил світило мутнувате сонце. Потім випередив чоловік у новенькому світлосірому пальті, в сірому, пуховому капелюсі, надітому так глибоко, що негарно відстовбурчувались вуха.

Ішов він дуже швидко, нахиливши голову, тримаючи руки в кишенях, і його хода нагадала Самгіну, що він уже бачив цього чоловіка в коридорі гостиниці, — бачив сутулу спину його й круто стесану потилицю в чорному, гладенько наклеєному волоссі.

«Напевно, Дуняшин «підозрілий». На філера — не схожий. Так, але ж підозрілий учора виїхав...»

Чоловік дійшов до рогу, спинився і, зігнувшись, став поправляти калошу, піднявши ногу; поправив, натягнув капелюх ще більше й зник за рогом.

Порожня вулиця вивела Самгіна на головну, — обидві вони під прямим кутом виходили на площу; з площі вивалась пара сірих коней, покритих блакитною сіткою; вони блищали на сонці, наче змазані жиром, й викидали ноги так гордо, гарно, що Самгін спинився на мить, дивлячись на їх швидкий, парадний біг. На козлах їздів, витягнувши руки, величезний кучер у хутряній шапці з квадратним блакитним верхом, в санях — генерал у широчезній шинелі; голову, накриту синім кружком кашкета, він сховав у брововий комір і був схожий на дзвін, вилитий з свинцю. Позаду саней важко підстрибували на рудих конях двоє поліцейських у чорних шинелях, у білих рукавичках.

Самгін бачив, як за саннями вибухнув пучок вогню, схожий на мітлу, розірвав повітря коротким ударом грому, підкинув хмару снігу й зеленуватого диму; все навколо здригнулося, задзвеніли шибки, — Самгін похитнувся від поштовху повітрям у груди, в обличчя й міцно прилип до стіни, на розі. Він бачив, як у прозорій хмарі

диму й снігу перекидався кашкет; він першим упав на землю, а за ним падали, випереджаючи одна одну, сірі і червоні ганчірки; дві з них злетіли особливо високо і, легкі, падали страшенно повільно, наче для того, щоб назавжди залишитися в пам'яті. Бачив Самгін, як на снігу, то там, то тут, з'являлися червоні краплі,—одна з них упала близько коло нього, на верх тумби, припорошений снігом, і це було так недобре, що він ще щільніше притиснувся до стіни.

Він не помітив, звідки вискочив і, з розгону, спинився на розі чорний, тонконогий кінь,—спинив його Судаков, відкинувшись з козлів назад, туго витягнувши руки; з-за рогу вискочив чоловік у сірому пальті, стрибнув у сани,—кінь помчав повз Самгіна, і він бачив, як сірий чоловік накинув на плечі шубу, надів кошлату шапку.

Пара сірих коней бігла вже далеко, а за ними, по снігу, котився кучер; один з рудих, неприродно витягнувши шию, ішов на трьох ногах і хрипів, а замість четвертої в сніг упирався товстий струм крові; другий кінь мчав слідом за сірими, — їздець обіймав його за шию й кричав; коли кінь зачепив боком за стовп для афіш, їздець звалився з нього, а він, тулячись до стовпа, скрипучо заіржав.

Другий поліцейський, лисий, без шапки, сидів на снігу; на ногах у нього лежала боковина саней, він махав рукою без рукавички й без кисті, — з руки бризкала кров, — другою рукою закривав обличчя і кричав нелюдським голосом, схожим на бекання вівці.

Самгін, оглушений, стояв на тремтячих ногах, дуже хотів піти, але не міг, наче спина пальта примерзла до стіни й не давала змоги поворухнутися. Не міг він і заплющити очей, — все ще падав здійснений вибухом білий пил, клапті шерсті; поранений поліцейський, відкривши обличчя, тягнув на себе ведмежу запону; мигтіли люди, чомусь усе маленькі, — вони вискакували з воріт, з дверей будинків і ставали півколом; кілька чоловік стояло поряд з Самгіним, і один з них тихо сказав:

— От і в нас...

Ніхто не наважувався підійти до безформної купи сірих і червоних ганчірок,—вона сочилася кров'ю, і від крові здіймалася пара. Було страшно дивитися на це, воно не мало ніякої подоби людини, розтерзане і —ма-

леньке. Очі напружено шукали в купі ганчірок чого-небудь людського, і Самгін заплондив очі тільки тоді, коли помітив під хутром запони жовту щоку, вухо і, поряд з ним, розгорнуту долоню. Голоси людей зазвучали гучніше, двоє підійшло до поліцейського, захилилися над ним. Висока панночка з ковзанами в руці спитала Самгіна:

— Вас поранено?

Він труснув головою, відірвався від стіни й пішов; іти було важко, наче по піску, заважали люди; рядом з ним ішов чоловік з ремінцем на голові, у фартусі, і теж в окулярах, але димчастих.

— От тобі й превосходительство,— тихенько сказав він, підхопивши Самгіна під лікоть, і шепнув йому: — Зітріть кров зі щоки, бо в свідки потягнуть.

Швидко вихопивши хусточку з кишені, Самгін притулив її до правої щоки і, відчувши гостренький, колючий біль, злякано підняв комір. Біль у щоці був не сильний, але розлився по всьому тілу й ослабив Кліма. Він спинився на розі, оглядаючись: біля стовпа для афіш лежав кінь з відірваною ногою, стояв поліцейський, струшуючи рукавичкою сніг з шинелі, другого вели під руки, а посеред вулиці — поламані сани, червоно-сіра купа ганчірок, освітлена сонцем; промішня його все більше вичавлювало з неї крові, вона ніби танула; Самгіну здалося, що і небо, і сніг, і шибки у вікнах — все стало яскравішим,— сліпучим і навіть безсоромно яскравим. Він ішов обережно, як по кризі,— йому здавалося, що коли він піде швидше, то впаде. Напевно, він пройшов би повз магазин Марини, але вона стояла на панелі.

— Губернатора? — тихенько спитала вона і, схопивши Самгіна за рукав пальта, впхнула його в двері магазину.— Ой, що це, на обличчі в тебе? Кліме,— та невже ти..?

З її густого шепоту, з штовханів у спину, Самгін догадався, що вона злякалась і, здається, підозріває його. Він швидко пробурмотів кілька слів, і Марина, впхнувши його в кімнату, заговорила голосніше, діловито:

— Ану-бо, покажи! В ранці є щось... Сядь!

Відбігла в куток кімнати, питаючи:

— Бомбиста — схопили? Ні?

Потім вона облекла щоку йому одеколоном, боляче покопирсала її гострим нігтем і вже зовсім спокійно сказала:

дим?

— Залізінка увіткнулась,— дурниці! От якби в око. Ну, розкажуй!

Та говорити він не міг, у горлі ворушився гарячий сухий клубок, заважаючи дихати,— заважала й Марина, заліплюючи ранку на щоці круглим клаптиком пластиря. Самгін відіпхнув її, схопився на ноги,— йому хотілось кричати, він боявся, що зарідає, як жінка. Ходячи по кімнаті, він чув:

— Ой, як тебе вдарило! На, випий швидше... І візьми мене в руки... Добре, що бовдура Мишки нема, побіг туди, а то б... Він з фантазією. Ну, годі, Кліме, сядь!

Самгін слухняно сів, заплющив очі, відсапався й почав розказувати, судорожно сьорбаючи чай, цокотячи зубами об склянку. Розказував він поквапливо, безладно, почував, що каже зайве, і спиняв себе, спізнюючись робити це.

«Не слід було називати Судакова».

Марина слухала, трохи піднявши брови, вп'явшись у нього янтарними зіницями розширених очей, оближуючи губи кінчиком язика,— на рум'яне обличчя її, начебто зсередини, виступила холодна тінь.

— Коли хлопчина прийде — ти перестань про це,— попередила вона.

І, не одводячи очей від його обличчя, поправляючи обома руками важку масу каштанового волосся, вона казала півголосом:

— Але — який же ти розшарпаний! От — не сподівалась! Такий ти був... урівноважений. Що ж з тобою буде отак-о?

Самгін знизав плечима,— тон її був неприємний йому, а вона трохи суворо, як старша, почала допитувати його:

— З дружиною — зовсім порвав? А з Дуняшею серйозно, чи що? Як же і де думаєш жити? — Він відповідав їй коротко, одверто і, сам трохи дивуючись з цієї одвертості, поволі заспокоювався.

— Чи в своїй річці ти плаваєш? — задумливо спитала вона і зараз же усміхнулась, кажучи: — То — залишилася від нього купа ганчірок? А був великий... паскудник. Вони троє: він, повітовий предводитель дворянства та управитель уділів — дівчаток-підлітків псувати любили. Архієрей донос посилав на них до Петербурга,— в нього єпархіалочку відбили, а він для себе беріг її. Тепер вона — найдорожча розпусниця тут. Ось, прийшов, негідник!

Вона встала, вийшла до магазину, і там тяжко залунали суворі її запитання:

— Ти — що ж — бовдуре, забув, що магазин замикає треба? А тобі яке діло? Ну — не піймали, а — тобі що?

Вернувшись, вона сказала півголосом:

— Нікого не спіймали. Ти, Климе Івановичу, піді-но до себе в гостиницю, покажись там...

Самгін підвівся на ноги, здивовано спитав:

— Невже ти думаєш?..

— Нічого я не думаю, а — не хочу, щоб інші подумали! Ну-бо, зажди, я тобі виразочку припудрюю...

І, накладаючи гарячим пальцем пудру йому на щоку, вона сказала:

— Якщо скучно буде, приїжджай додому до мене години о шостій. Добре?

І — зітхнула.

— Розвалюється побутик наш згори донизу.

Помовчала, наче прислухаючись до чогось, перебираючи пальцями ланцюжок годинника на грудях, потім твердо вимовила:

— Ну — нічого! Набридне жити погано — заживемо добре! Хай бунтують, хай усі пристрасті оголюються! Знаєш, як старі казали? «Не согрішиш — не покаєшся, не покаєшся — не спасешся». В цьому, друже мій, велика мудрість криється. І — така людяність, що іншої такої, мабуть, і не знайдеш... Значить — до вечора?

Самгін пішов додому, не поспішаючи, ходою гуляючої людини, думаючи про цю жінку.

«Не може бути, щоб вона вважала мене причетним до терору. Це — або виявлення турботи про мене, або — побоювання скомпрометувати себе, — побоювання, викликане тим, що я сказав про Судакова. Але як спокійно сприйняла вона вбивство!» — з подивом подумав він, почувуючи, що спокій Марини передався і йому.

У місті було не по-святковому тихо, музика на ковзанці не грала, пішоходи траплялися рідко, значно більше — візників і «власних запряжок»; вони розвозили на всі сторони солідних і заклопотаних людей, і Самгін відзначив, що майже всі сідоки їдуть скулившись, прикривши обличчя комірами шуб і пальт, хоч було не холодно. В будинку, проти місця, де було вбито губернатора, вікно було заткнуте синьою подушкою, відбито шматок наличника, неприємно оголилося червоне м'ясо цегли, а серед вулиці



дн<sup>и</sup> яких ознак вибуху вже не було помітно, тільки шар снігу став свіжішим, білішим і здіймався горбком. Самгін подивився скося на цей горбок і пішов швидше.

У вестибюлі гостиниці його зустрів дуже домашній, заспокійливий запах яблук і сушених грибів, а хазяйка, привітна, приємна бабуся, жалібно й винувато сказала:

— Чули, яка жахлива подія? Що ж це робиться на землі? Місто в нас було таке тихе, жили ми, нікого не кривдячи...

— Так, тяжкий час,— погодився Самгін. В номері в себе він ліг на диван, закурив і знову почав думати про Марину. Почував він себе дуже химерно; здавалося, що голова заповнена теплим туманом і туман отруює тіло слабістю, наче після гарячої ванни. Марину він бачив перед собою так виразно, начебто вона сиділа в кріслі біля стола.

«Чому в неї нема дітей? Вона зовсім не схожа на жінку, що її почуття придушив розум, та й чи є такі? Не бажає псувати фігуру, пасує перед страхом болю? Говорить вона своєрідно, але це ще не означає, що вона так само й думає. Можна сказати, що вона не схожа ані на жодну з жінок, знайомих мені».

Від усього, що він думав, Марина не стала зрозумілою, а найнезрозумілішим залишалося її спокійне ставлення до терористичного акту.

Яскравого місячного вечора він ішов крутою вулицею між двома рядами одноповерхових будиночків, роз'єднаних довгими огорожами; тісні групи дерев, обтяжені снігом, ще більше роз'єднували ці будиночки, ніби сховані в снігових горбах. Будинок Зотової — теж одноповерховий, його п'ять вікон закрито віконницями, в щілини двох проходили смужки світла, лягаючи стрічками на густу тінь будинку. Ганку не було. Самгін смикнув ручку дзвінка біля воріт і здригнувся: дзвін — великий і чуткий, він дав чотири удари, занадто сильні для цієї замороженої тиші. Хвіртку відчинив широкоплечий мужик у жилетці, в чорній шапці волосся на голові; обличчя в нього густо повите широкою бородою, і від нього тхнуло димом. Мовчки оступившись, він пропустив гостя на дерев'яний поміст до двох східців ганку, схожого на шафу, приставлену до стіни будинку. Брязкаючи ланцюгом, загавкав чорний собака — завбільшки як великий баран. В передпокої, за-

харашеному скринями, Самгину помогла роздягтися окута, висока й худа жінка.

— Акуратний,— сказала Марина, виглядаючи з освітленого квадрата дверей, наче з рами.— Самовар подаси, Глафиронько.

У великій кімнаті на фарбованій підлозі навхрест лежали темні килимові доріжки, стояли кривоногі старовинні стільці, два таких самих столи, на одному з них бронзовий ведмідь тримав у лапах стрижень лампи, на другому здіймався чорний музичний ящик; коло стіни, біля дверей, притулилась фісгармонія, в кутку — строката груба з кузнецовських кахлів, поряд з грубою — білі двері; Самгін подумав, що вони мають вести в холод, на терасу, завалену снігом. Кімната, обклеєна темночервоними з золотом шпалерами, здавалася урочистою, але порожньою, стіни — голі, тільки на покутті поблискував сріблом ризи маленький образок та в простінках між вікнами неприємно стирчали трипалі лапи бронзових консолів.

— Що — нудна кімната? — спитала Марина, впливаючи з передпокою й зупиняючись на перехресті доріжок; в капоті з кашемірських шалей вона стала ще більшою, вищою й ширшою, на грудях у неї лежали дві товсті коси.— Смак мого мужа, він простір любив, а не речі,— казала вона, оглядаючи стіни.— Музику любив,— у нього таких ось музичних ящиків сім було, навіть ночами, інколи, вставав і заводив. На фісгармонії грав. А грамофонів і гармоній не терпів. «Хованщиною» дуже захоплювався, навмисно їздив до столиці, послухати.

Самгін відзначив, що говорить вона про чоловіка тоном дівчини із заможної міщанської сім'ї, начебто вона до заміжжя жила в глухому повіті, через щасливу нагоду вийшла заміж за багатого принадного купця в губернію і ось з подякою, з гордістю згадує про свою удачу. Він уважно вслухався: чи не звучить в її словах прихована іронія?

Білі двері привели в невелику кімнату з вікнами на вулицю і в сад. Тут жила жінка. В кутку, у квітах, містилося на мольберті велике дзеркало без рами,— його зверху обіймав коричневими лапами дерев'яний дракон. Біля стола — трое глибоких крісел, за дверима — широка тахта з безліччю барвистих подушок, над нею, на стіні,— дорогий шовковий килим, далі — шафа, щільно набита

книжками, поряд з нею — хороша копія з картини Нестерова «В чаклуна».

На невеличкому овальному столі жваво кипів нікельований самовар; під широким червоним абажуром лампи — фарфор посуду, скло ваз і графінів.

— Це — денна моя нора, а там — спальня, — показала рукою Марина на непомітні, вузькі двері поряд з шафою. — Купецькі мої діла проваджу в магазині, а тут живу як пані. Інтелігентно. — Вона ліниво усміхнулась і вела далі рівним голосом: — І громадську службу там-таки, в місті, виконую, а тут у мене люди бувають тільки на Новий рік, та на великдень, ну і на іменини мої, звичайно.

Самгін спитав: що називає вона громадською службою?

— А я, бачиш, віце-голова «Товариства допомоги дівчатам-сиротам», — школа в нас, нічого, вдала школа, навчаємо тонкого рукоділля, заміж видаємо дівчат, оберігаємо від спокус. В тюремному комітеті членствую, жіночий корпус весь у моїх руках. — Піднявши густі брови, вона знову і вже гостріше усміхнулась.

— Ось отакі, як ти, та Кутузов, та Альоша Гогін, руйнувати державу стараєтесь, а я — замажую щілини в ній, — виходить, що ми з тобою антагоністи і на різних шляхах.

Щоб сказати що-небудь, Самгін нагадав:

— Всі дороги до Рима ведуть. Курити можна?

— Кури. Я теж курю, коли читаю.

Помовчавши, наливаючи чаю, вона раптом спитала:

— До якого Рима?

— В майбутнє, — відповів Самгін, знизавши плечима.

— Ну, це не дуже певно! Я думала, скажеш: на кладовище. По очах ти песиміст.

Самгін чекав, коли вона почне випитувати його, а він теж питає її: чим вона живе?

«Мені — тридцять п'ять, вона — молодша за мене років на три, чотири», — підрахував він, а Марина з явним задоволенням пила дуже запашний чай, їла домашнє печиво, часто витирала яскраві губи серветкою, губи ставали начебто ще яскравішими, і дужче блищали очі.

— Не боїшся жити на окраїні сама?

— Яка ж тут окраїна? Поряд — інститут благородних дівчат, далі — на горі — військові склади, там вартові стоять. Та й я — не сама, — двірник, покоївка, кухарка.

У флігелі — сріблярі, два брати, один — жонатий, дружина й служить за покоївку в мене. А от у жіночому розумінні — сама, — несподівано й дуже просто додала Марина.

— Нудно? — спитав Самгін, не глянувши на неї.

— Ні ще. Багато хто — сватається, бо ж ми — дама з капіталом і не без інших якостей. Ось що сватаються — нудно! А взагалі — живу нічого! Читаю. Англійську мову вчу, хочеться в Англії побувати...

— Чому саме в Англії?

Вона усміхнулась, блиснули великі, густі зуби, і в очах з'явилися гумористичні іскорки.

— А бачиш, мій муж двічі був там, п'ять років з лишком прожив і дуже цікаво розказував про англійців. У мене так склалося, що це — найсмішніший, наївний і довірливий народ. Блаватській повірили і Анні Безант, а ось князь Петро Кропоткін, рюрикович, і Ніцше, Фрідріх — не здивували британців, хоч у нас Фрідріха навіть після Достоевського за пророка вважали. І вчені їхні, Крукс, приміром, Олівер Лодж — та хіба тільки ці двоє? — проживуть атеїстами років з шістдесят і — в бога повірують. Хоч тут, напевно, звичка до порядку впливає, а вже де — більше порядку, як у бога в церкві? Правда ж?

— Дивно ти жартуєш, — сказав Самгін, роздосадуваний, але й милуючись мимоволі її кокетством, начитаністю.

— Чому — дивно? — зразу ж відгукнулась вона, піднявши брови. — Та я й не жартую, це в мене стиль такий, привчилася говорити про премудрості просто, як про домашні справи. Мене дуже серйозно цікавлять люди, які шукали-шукали свободи духу і ось ніби — знайшли, а свободою виявилася безцільність, надмірна порожнеча якась. Порожнеча, і — нема в ній ніякої іншої точки опори для людини, крім її вигадки.

— Хіба ти... я думав, що ти — віруюча, — сказав Самгін, недовірливо глянувши на обличчя її, в потемнілі очі, — вона говорила далі, легко з'єднуючи слова:

— Сумно, коли людина зосереджується на плотському своєму естві і на розумі, відкидаючи чи пригнічуючи дух свій, начало всесвітнє. Арістотель у «Політиці» сказав, що людина поза суспільством — або бог або звір. Богоподібних людей — не зустрічала, а звірина серед них — дрібні

гризуни або ж борсуки, які захищають смородом життя своє і нору.

По легкості, з якою вона говорила, Самгін догадувався, що вона часто говорить такі промови, і відчув у її словах щось таке, що примусило його підозріливо насторожитися.

— Ти багато читаєш? — спитав він.

— Я багато читаю, — відповіла вона й широко усмінулась, янтарні зіниці розгорілись яскравіше. — Але я з Арістотелем, так само як і з Марксом, — не згодна: тиску суспільства на розум і буття на свідомість — не заперечую, але дух мій — не обмежений, дух — сила не земна, а — космічна, скажімо.

Говорила вона спокійно і не як проповідниця, а дружнім тоном людини, яка вважає себе досвідченішою за слухача, але не зацікавлена, щоб слухач погоджувався з нею. Риси її гарного, але трохи важкого обличчя стали тоншими, виразнішими.

— Наші Арістотелі з газет і журналів, маленькі деспоти й насильники, майже обожують суспільство, вимагаючи, щоб я беззастережно визнала його право влади над мною, — чув Самгін.

Це було давно відоме йому і могло б багато чого нагадати, та він одмахнувся від спогадів і мовчав, чекаючи, коли Марина виявить кінцевий зміст своєї мови. Рівний, соковитий її голос викликав у нього стан, подібний до легкої дрімоти, яка віщує міцний сон, приємне сновидіння, але зрідка він все-таки відчував поштовхи недовіри. І дивно було, що вона начебто спішить розказати про себе.

«Говорити вона любить і вміє», — подумав він, коли вона замовкла і, витягнувши ноги, склала руки на високих грудях. Він теж помовчав, міркуючи:

«Що ж вона сказала? По суті — нічого оригінального».

І спитав:

— Що ти розумієш під словом «дух»?

— Цього не поясниш тому, в кого він ще не ожив, — сказала вона, опустивши повіки. — А — оживе, то вже не треба буде пояснень.

Він не встиг спитати її ще про щось, — Марина знову заговорила:

— Ти знаєш, що Лідія Варавка тут живе? Ні? Вона ж, — пам'ятаєш? — у Петербурзі в тітки моєї жила,

ми з нею на доповіді філософського товариства ходили, там архіереї і попи літераторів цезарепапізму навчали,— було таке релігійно-гумористичне товариство. Там я з моїм мужем, Михайлом Степановичем, познайомилась...

Вперше вона назвала ім'я свого чоловіка і знову стала провінціальною купчихою.

— Ну — і що ж Лідія? — спитав Самгін.

— Приїхала сьогодні з Петербурга і мало не наскочила на бомбу; каже, що бачила терориста, їхав сірим конем, у шубі, в папасі. Ну, це, напевно, уява, а не терорист. Та й за часом не виходить, щоб вона могла наскочити на вибух. Губернатор — дядько мужа її. Заїжджала я до неї,— лежить, недужа, стомилася.

Марина взяла чарку портвейну, сьорбнула і, подзвонюючи по склу нігтями, вела далі:

— Непогана людина вона, але — розбита й деренчить уся. Тоскно живе і, від туги, займається релігійно-моральним вихованням народу,— гурток організувала. Обдурюють її. Йй би заміж треба. Розказала мені, в сумну годину, про роман з тобою.

— Уявляю, як вона розказала,— пробурмотів Самгін.

— Дуже добре,— ти помиляєшся,— трохи суворо відказала Марина.— Зворушливий роман, і без винних. Ніхто не винен, крім вашої молодості,— це вона добре розуміє.

— Дивно, що ні в неї, ні в тебе дітей нема,— несподівано для себе й визивно промовив Самгін.

Марина зараз-таки додала:

— І в тебе нема.

Помовчали. Потім вона спитала:

— А чи не здається тобі, Кліме Івановичу, що діти — найбільш чужі люди батькам своїм?

Про Лідію вона говорила без ознак співчуття до неї, так само байдуже промовила і фразу про дітей, а ця фраза вимагала якогось почуття: подиву, суму, іронії.

— От — сусіди мої і знайомі не кажуть мені, що я не так живу, а діти, напевно, сказали б. Ти чуєш, як у наші дні діти кричать до батьків — не так, усе — не так! А як марксистки народників закреслювали? Ну,— це політика! А декаденти? Це вже — побут, декаденти! Вони вже батькам кричать: не в таких будинках живете, не на тих стільцях сидите, книжки читаете не ті! І помітно, що в батьків-атеїстів діти — церковники...

Самгін подумав, що все це слід було б сказати з деякою задержкою чи прикрістю, тривогою, а вона сказала так, начебто знехотя дразнила когось, а сказавши — позіхнула:

— Ой, пробач!

Самгін підвівся, нервово потираючи руки, похрускуючи пальцями.

— Цікава ти людина...

— Спасибі,— сказала вона, усміхаючись.

— Але — я тебе не розумію...

— Побалакаємо більше — зрозумієш!.. До Лідії ти зайди, я сказала, що ти тут. Бувай здоров...

В пронизливо-холодному сьйві місяця, в хрусткій тиші потріскувало дерево огорож і стін, наче маленькі, тихі будиночки міцніше ставали на землі, щільніше притулялися до неї. Мороз щипав обличчя, забивав дух, примушував тіло скулюватися, вкорочуватися. Ступаючи швидко, Самгін підраховував:

«Торгує церковними речами й вільнодумствує. Хвастає начитаністю. Їсть і п'є сластолюбно. Грубувата. Бреше, що «в жіночому розумінні — сама», напевно — є коханець...»

Крім цього, він нічого не знайшов, можливо — тому, що поквалливо шукав. Та це не припинувало ні жінки, ні його почуття досади; воно зростало й підказувало: він продумав за двадцять років величезну смугу життя, пережив безліч різноманітних вражень, бачив людей і прочитав книжок, звичайно, більше, ніж вона; але він не досяг тієї впевненості міркувань, тієї внутрішньої рівноваги, які, очевидно, має ця огрядна, сита баба.

«Якщо вона читала не ті книжки, які читав я,— чим же нічого не пояснюється. Її слова про дух — якась наївна пісенітниця...»

Кінець кінцем він змушений був визнати, що Марина викликає в нього цікавість, якої не викликала ще жодна жінка, і це — цікавість, що неприємно дратує.

Другого дня він пішов до Лідії.

Вона жила на розі двох вулиць у двоповерховому будинку, ріг його був зрізаний старенькою, облупленою капличкою; в ній, перед аналоєм, хиталась черничка,— над чорною її фігуркою, наче вирізаною з дерева, блимав рудуватий вогник, схований у срібну лампаду. Каплиця тупилася до стіни будинку Лідії, в нижньому його поверсі

містився «Магазин письмового приладдя і кустарних виробів»; поряд з дверима до магазину виступали на панель три кам'яні східці, над ними — двері з мореного дуба, без ручки, без клямки, посередині дверей — мідна дощечка з чорними буквами: «Л. Т. Муромська».

Самгін подзвонив, питаючи себе:

«Навіщо це я забиваю голову дрібницями?»

Двері відчинила літня покоївка в білій наколці на голові, в накрохмаленому фартусі; обличчя в неї було жовте, довге, а губи такі тонкі, начебто рот був зашитий, та коли вона спитала: «Кого вам?» — виявилось, що рот у неї величезний і повен великих зубів.

На сходах було темнувато, покоївка з кожним кроком вгору ставала довшою, і Самгіну здалося, що він іде не вгору, а вниз.

«Як у Дар'яльській ущелині...»

Сутінь у передпокої була ще гущіша; покоївка, здійнявши з нього пальто, суворо сказала:

— Пройдіть направо.

Самгін ступив у маленьку кімнату з одним вікном; в драпрі вікна застрягло, розплилося густомалинове сонце, в кутку два золоті амури тримали кругле дзеркало, в дзеркалі невиразно відбилосся обличчя Самгіна.

«А мабуть, правда: схожий я на Гліба Успенського», — подумав він, скинув окуляри й провів долонею по обличчю. Схожість з Успенським викликала похмуру думку:

«Серед таких людей легко збожеволіти».

Ліворуч розгорнулася непомічена ним драпіровка, і безшумно вийшла жінка в чорному платті, схожому на рясу черниці, в білому мереживному комірі, в димчастих окулярах; кучерява шапка волосся на її голові була прикрита перлистою наміткою, але все-таки голова була непомірно велика, порівняно з плечима. Самгін тільки по голосу впізнав, що це — Лідія.

— Боже мій, — от несподівано! Хоч Марина сказала мені, що ти тут...

Кинувши рукавички на стілець, вона міцно стиснула руку Самгіну тонкими, гарячими пальцями.

— А я збралась на панахиду по губернатору. Та час іше є. Сядьмо. Послухай, Климе: я — нічого не розумію! Адже дано конституцію, чого ж ще треба? Ти постарів трошки: білі скроні і дуже страдницьке обличчя. Це



зрозуміло — які дні! Звичайно, він жорстоко покарав робітників, але — що ж робити, що?

Вона говорила безперервно, півголосом і в ніс, а окремі слова виривалися з її трьох золотих зубів крикливо й трохи гугняво. Самгін подумав, що говорить вона, як провінціальна актриса в ролі світської дами.

За скельцями її окулярів він не бачив очей, але вважав, що обличчя її стало більш різко циганським, шкіра — кольору паперу, що вилиняв на сонці; тонкі, наче малюнок пером, зморшки біля очей надавали їй обличчю виразу усмішливого й хитруватого; це не збігалось з її жалібними словами.

— Він був ліберал, навіть — більше, але за мученицьку смерть бог простить йому зраду ідеї монархізму.

Самгін, дістаючи цигарки, нахилився й сховав мимовільну усмішку. На підлозі — товстий килим малинового кольору, навколо — багато меблів з карельської берези, тьмяно блищить бронза, на стінах — старовинні літографії, кімнату заповнює солодкуватий, неприємний запах. Лідія — така тонка, начебто все навколо стискало її, примушуючи витягатися до стелі.

— Ти, звичайно, теж за конституцію?

Самгін ствердно кивнув головою, чекаючи, чи скоро вичерпається потік її слів.

— Я — розумію, ти — атеїст! Монархістом може бути тільки віруючий. Моральне керівництво народом — священнодійство...

Ні, вона не збиралась замовкнути. Тоді Самгін, закуривши, подивився навкруг, — де попільниця? І поклав сірник на долоню собі так, щоб Лідія бачила це. Та й на це вона не звернула уваги, далі розповідаючи про монархізм. Самгін демонстративно струсив попіл з цигарки на килим і майже сердито спитав:

— Чого ти так квапишся викласти мені твої політичні погляди?

— Потрібна ясність, Климе! — зразу ж відповіла вона і, діставши з полочки перламутрову черепашку в сріблі, поставила її на стіл: — Ось попільниця.

— Я тебе затримую?

— Ні, ні! Я тому про папахиду, що це хвилює. Там буде багато людей, які ненавиділи його. А він — такий веселий, дотепний був і такий...

Не знайшовши слова, вона лягнула пальцями, потім зняла окуляри, щоб поправити намітку на голові; темні зіниці її очей були розширені, погляд неспокійний, але це дуже молодило її. Користуючись паузою, Самгін спитав:

— Ти дуже близька з Зотою?

— Ради неї саме я вирішила жити тут, — цим усе сказано! — урочисто відповіла Лідія. — Вона й знайшла мені цей будинок, — затишний, правда ж? І все умеблювання, все таке солідне, спокійне. Я не люблю нових речей, — вони, ночами, тріщать. Я люблю тишу. Пам'ятаєш Діомидова? «Людина наближається до себе самої тільки в цілковитій тиші». Ти нічого не знаєш про Діомидова?

— Ні, — сухо відповів Самгін і, бажаючи почути ще що-небудь про Марину, знову заговорив про неї.

— Але ж ти знав її майже в той самий час, що й я, — начебто з подивом сказала Лідія, надіваючи окуляри. — На мою думку — вона не дуже змінилася відтоді.

Тон її слів здався Климові фальшивим, і сиділа вона так напружено рівно, наче готувалася сперечатись, заперечувати щось.

«Безглуздо видумала себе й натягнена на чужі думки», — вирішив Самгін, а вона, зітхнувши, сказала:

— Авжеж, вона така сама, яка була дівчиною, — розумна, щира, вся — для себе. Я кажу про внутрішню її свободу, — додала вона дуже поспішно, як видно, помітивши його скептичну усмішку; потім спитала: — Чи не хочеш забрати в мене батькові книжки? Я не знаю, що з ними робити. Вони в прекрасних оправках, віддати в міську бібліотеку — жалко і — неможливо! У нього була звичка робити нотатки на полях, а він так безжалісно думав про Росію, про релігію... і взагалі Багато написів мое почуття дочки примусило стерти гумкою...

— Он навіть як? — іронічно вигукнув Самгін.

— Ти — теж скептик, — тебе це не може бентежити, — сказала вона, а йому захотілось відповісти їй чим-небудь гострим, але, поки він шукав — чим? — вона знову заговорила:

— В Криму зустріла Любов Сомову, в дантистки, — єврейки, звісно. Вона така жалюгідна, наївхвора, мабуть, робила собі аборт.

— Її в Москві побили хулігани, — сердито сказав Самгін.

— Хіба? Ось чого вона така озлоблена на все. Вона була в мене на дачі, але ми з нею мало не посварилися.

Самгін теж відчув, що коли не піде, то — посвариться з хазяйкою. Він устав.

— Ну, тобі час на панахиду.

— Так, на жаль. Але — ти ще зайдеш?

— Якщо не поїду.

— Заходь, заходь,— сказала вона, дуже струшуючи руку його.

Він виніс на вулицю почуття гострого роздратування, яке аж здивувало його.

«Чого це я, чому? Ну — огидна, дурна, фальшива, а мені що?»

Шукаючи причини роздратування, він ішов, не поспішаючи, і примушував себе дивитися просто в очі всім зустрічним, в думках сварячись з кожним. Людей на вулицях було багато, здебільшого швидко йшли і їхали до площі, де був палац губернатора.

«Пожвавлені вбивством»,— згадав він слова Митрофанова — людини «здорового розуму»,— слова, що їх сказав сищик з приводу радості, з якою Москва зустріла смерть міністра Плеве. І знову задумався про Лідію.

«Вона не хотіла говорити про Зотову,— ясно! Чому?»

Дома, ледве він устиг роздягтися, вбігла Дуняша і, обнявши за шию, мовчки вткнулася обличчям у груди йому,— він похитнувся, поклав руку на голову, на плече їй, намагаючись обережно відштовхнути, і, усміхаючись, подумав:

«Які бабські дні!»

Але бачити Дуняшу було приємно,— він спитав майже ласкаво:

— Ну, як ти — успішно приборкувала непокірливих?

Відскочивши від нього, вона кинулась на диван, її рябеньке обличчя зразу намокло слізьми; задихаючись, схлипуючи, вона змахувала хусточкою в одній руці, другою била себе в груди й мукала, кусаючи губи.

«П'яна?» — подумав Самгін, повернувся спиною до неї й став наливати води з графина в склянку, а Дуняша заговорила приглушеним голосом, поквапливо й недоладно:

— Ти не маєш права глузувати,— тобі соромно, розумнику! Я ж — не знала...

Він подивився на неї через плече,— ні, вона твереза, вміті слізьми очі її блискають ясно, а слова звучать уже твердо.

— Та якби й знала, однаково, що я могла зробити!

— Не розумію,— сказав Самгін, подаючи їй воду.— Що трапилось?

— Вони там — чорт знає чого наробили,— заговорила Дуняша, відіпхнувши його руку.— Одному ковалеві перебили хребці, аж йому ноги відібрало, чотирьох застрелили, дев'ять поранено. А я, дурна, співаю! Я-ак вони за-свистять! — з жахом, широко розплющивши очі, сказала вона й зажмурилась, трясучи головою.— Ну, знаєш, я наче крізь землю провалилась,— нічого не розумію! Ти мав рацію тоді — сволота вони! Це ти й напроорокував мені! Солдати там, капітан якийсь. В робітничій казармі шибки повибивано, з вікон подушки стирчать... В червоних напірниках, як м'ясо. Я приїхала увечері, нічого не бачила...

Самгін кутив, кривився і раптом уявив себе тонким і довгим, наче пінка,— вона заплутано протяглася по землі, і чиясь невидима, лиха рука туго зав'язує на ній вузли.

— Ти заспокойся,— пробурмотів він, жаліючи себе, але Дуняша, обмахуючи мокрою хусточкою почервоніле обличчя, потрясаючи кулаком другої руки, говорила:

— Я йому, тій вирячкуватій тварюці — як його? — п'яна пика! «Як же ви, кажу, оголосили свободу зборів, а — розстрілюєте?» А він, сучий син, зуби скалить: «Це, каже, для того й оголошено, щоб зручно розстрілювати!» Розумієш? Стратонсв, ось як його звать. Дружина в нього — пика, корова,— грудища — о!

Дуняша показала обсяг грудищ, витягнувши руки, зробивши ними круг і ледве зімкнувши кінчики пальців.

— «Батько, каже, мій — син селянина, личкар, а вмер комерції радником, він, каже, власною рукою робітників бив, а вони його поважали». «Ах ти, думаю, мат'...» пробач, будь ласка, Кліме!

Вона знову тихенько заплакала, а Самгін з похмурим напруженням відчував, як зав'язується повий вузол вражень. З різкою реальністю поставали перед ним дім Марини і дім Лідії, вулиця в Москві, барикада, сарай, де застрелили Митрофанова,— кашкет губернатора крутився в повітрі, виблискував магазин церковних речей.

— Ну, годі ж, годі,— машинально умовляв він, хоч

Дуняша не заважала йому, та й бачив він її далеко від себе, за хмарею тютюнового диму. Почував він себе не добре, втомленим, розбитим і знову подумав:

«Можна збожеволіти...»

Дуняша урвала свої нестямні скарги, заявивши:

— Я — їсти хочу, напитися хочу!

Самгін слухняно підійшов до дзвоника і, проходячи повз Дуняшу, легенько погладив їй плече, — це знову розбуркало її гнів:

— Вони там понапивались, горлали ура, як японці, — такі, знаєш, Наполеони-переможці, а в сараї людей замкнено, двадцять сім чоловік, морозище страшний, все тріщить, а там, у сараї, поранені є. Все це розказав мені один Алинин знайомий — Іноков.

— Іноков? Чого він там? — спитав Самгін, спинившись серед кімнати.

— Не знаю. Здається, служить. Неприємний такий. Хіба ти знаєш його?

— Це — не той, — сказав Самгін.

— Він був у місті, коли губернатора вбили...

— Тихше, — попередив Самгін. — А Судакова не бачила там?

— Ні.

Самгін замовк, відзначивши, що про Інокова і Судакова питав начебто не він, а його люди ці не цікавлять.

— Чого ж ти мовчиш? — спитала Дуняша дуже вимогливо; в цю мить коридорний сказав, що «їсти подано в кімнату пані», і Самгін міг не відповідати.

— Сюди подайте! — сердито крикнула Дуняша, а коли їжу і вино принесли, вона зразу ж випила чарку горілки, оглянулась, нахмурившись, і сказала буркотливо:

— Чорт знає що! Може, краще б я які-небудь сорочки шила, савани для лікарень... Скажи, — може — краще?

— Іж, — сказав Самгін. — Скаржитись — марна річ. Все — обумовлено...

— Обумовлено, — з гримасою повторила вона. — Негарне яке слово. Схоже на обуто. Є приказка: «Федько — личаки обув, Федул — губи надув, — мені б ці личаки, та й Федькові штани, та й Федька в батраки!»

Насмішкувата приказка знову викликала в неї сльози; змахнувши їх зі щік пальцями, вона задирливо запропонувала:

— Цокнемось! І давай нап'ємось!

Самгін усміхнувся, дивлячись на неї.

— Ну? Що? — спитала вона і, махнувши па нього серветкою, майже закричала: — Та — скинь ти окуляри! Їх у тебе як на душу надіто — справді! Роздивляєшся, усміхаєшся... Гляди, щоб з тебе не усміхнулись! Ти — хоч на сьогодні спусти себе з ланцюжка. Завтра я поїду, коли ще зустрінемось, та й чи зустрінемось? У Москві в тебе дружина, там я тобі зайва.

«Їй хочеться скандалити,— подумав Самгін, скидаючи окуляри.— Не думав, що вона істеричка».

Примушуючи себе чемно усміхатися, він придивлявся до Дуняші з тривогою й бачив: щокни в неї зблідли, брови нахмурились; закусивши губу, примружившись, вона дивилася на вогонь у лампі, з очей у неї текли сльозинки. Вона судорожно подзвонювала чайною ложкою по пляшці.

«Яке зле обличчя»,— подумав Самгін, зітхнувши й наливаючи вина в склянки. Коротенькими пальцями тремтливої руки Дуняша почала розстібати кофточку, він хотів допомогти їй, але Дуняша одвела його руку.

— Мені душно.

І, заглянувши йому в обличчя, тихо сказала:

— Образив ти мене тоді, після концерту.

Самгін, відсуваючись від неї, спитав:

— Чим?

— Ні, не образив, а здивував. Раптом, такий не схожий ні на кого, заговорив, як мій чоловік!

Сказала вона це справді з подивом і, пересмикнувши плечима, паче від холоду, стиснувши кулаки, постукала ними одним об другий.

— Коли я розказала про чоловіка Зотовій, вона відразу зрозуміла його і правильно. Він, каже, революціонер від... меланхолії! — ні? Від іншого, як це? Коли ненавидять усіх?

Тепер вона стукала кулаком — і боляче — по плечу Самгіна; він підказав:

— Мізантропії?

— От! Від цього. Я розумію, коли ненавидять поліцію, попів, ну — чиновників, а він — усіх! Навіть Мотю, покоївку, ненавидів; я жила з нею, як з подругою, а він казав: «Прислуга — заважає, її треба замінити машинами». А по-моєму, заважає тільки те, чого не розумієш, а якщо зрозумієш, то не заважає.

Вона схопилась на ноги і, швидко тупаючи по кімнаті, напівсердито усміхаючись, говорила далі:

— У Моті був дружок, слюсар, учився в Шанявського, похмурий такий, грубий, дивився на мене презирливо. І раптом я зрозуміла, що він... що в нього навіть ніжна душа, а він соромиться цього. Я й кажу: «Даремно ви, Пахомов, прикидаєтесь звіром, я вас наскрізь бачу!» Він спочатку розсердився: «Ви, каже, нічого не бачите й навіть не можете бачити!» А потім признався: «Правда, серце в мене лагідне й дуже не ладнає з розумом, мене розум іншого навчає». Він справді розумний був, освічений, і ось уже він — революціонер з любові до свого брата робітника! Він бився на Каланчевській площі і в Каретному, там йому офіцер плече прострелив, Мотя сховала його в мене, а чоловік...

Спинилась, примружившись, подивилася в куток, потім, підійшовши до стола, сьорбнула вина, погладила щоки.

— Ну, хай йому чорт, чоловікові! Покуштувала і — виплонула.

Вона знову, кваплячись і безладно, далі розказувала про якогось веселого товариша слюсаревого, про революціонера, який вивіз кудись пораненого слюсаря, — Самгін слухав, насторожившись, сподіваючись нового вибуху; було цілком ясно, що вона, говорячи дедалі швидше, квапиться дійти до чогось головного, що хоче сказати. Від напруження в Самгіна аж піт виступив на скронях.

— По-моєму — людина живе, поки любить, а якщо вона людей не любить, то — навіщо вона потрібна?

Нахилившись до Самгіна, вона схопила руками голову його, і, розхитуючи її, палко сказала в обличчя йому:

— І ти всіх нишком любиш, але тобі соромно і ти прикидаєшся суворим, незадоволеним, мовчиш і всіх мовчки жалієш, — ось який ти! Ось...

Самгін сподівався не цього; вона вже вдруге начебто приголомшила, перекинула його. В очі йому дивилися дуже яскраві, гарячі очі; вона поцілувала його в лоб, далі говорячи щось, — він, обнявши її за талію, не слухав слів. Він почував, що руки його, разом з фізичним теплом її тіла, втягають ще якимсь інше тепло. Воно теж зігрівало, але й бентежило, викликаючи почуття, схоже на сором, — почуття провинності, чи що? Воно примусило його прошепотіти:

— Годі, ти помиляєшся...

— Ні, я не гірше за собаку знаю, хто — який! Я не розумна, а — знаю...

Через годину стомлений Самгін сидів у кріслі й кутив, присьорбуючи вино. Серед дурниць, яких наговорила йому Дуняша за цю годину, в пам'яті Самгіна залишилась тільки одна:

«Ось коли я стала справжньою бабою»,— сказала вона, пролежавши хвилин з п'ять в стані дрімотному чи напівнепритомному. Він теж кілька разів відчував приступи бажання сказати їй якісь незвичайні слова, але — не знайшов їх.

Тепер він подивився на її голе плече й розкидане по подушці рудувате волосся, міркуючи: як це вона примудряється причісувати гладенько таку кількість волосся? А втім, воно в неї напрочуд тонке.

«В ній справді є багато простого, бабського. Хорошого, по-дружньому бабського»,— знайшов він підхожі слова. «Завтра поїде...» — нудно подумав він, допив вино, встав і підійшов до вікна. Над містом стояли хмари кольору червоної міді, дуже нудні й важкі. Клим Самгін мусив признатися, що жодна з жінок не збуджувала в ньому такого хвилювання, як оця — руда. Було щось прикре в тому, що незазане хвилювання це збуджувала жінка, про яку він думав непохвально для неї.

«Бабські дні,— повторив він.— Смішно...»

Простогнавши, Дуняша повернулась на другий бік,— Самгін тихенько спитав:

— Може, підеш до себе?

— Я в себе,— відповіла вона крізь сон.

Самгін, усміхаючись, налив собі ще вина.

«Це — так: вона — скрізь у себе, в будь-якій постелі».

Це була теж прикра думка, але, зважуючи її, Самгін не міг вирішити: для кого з двох прикріша? Він ліг на коротенький, вузький диван; було дуже незручно, і незручність ця підсилювала його жалощі до себе.

«Вона — скрізь у себе, а я — скрізь проти себе,— так виходить. Чому? «Вісімдесят тисяч верстов навколо самого себе»? Це забавно, але неправильно. «Людина обертається навколо духу свого, як земля навколо сонця»... Якби Марина була хоч наполовину така одверта, як оця...»

Він задрімав, потім його розбудив гуркіт,— це Дуняша, взуваючи черевики, совала стільцем. Крізь повіки



він стежив, як ця жінка, зібравши свої речі до купи, затиснула їх під пахвою, погасила свічку й пішла до дверей. На секунду вона спинилася, і Самгін догадався, що вона дивиться на нього; напевно, підійде. Та вона не підійшла, а, тихо відчинивши двері, зникла.

Це було добре, бо від незручної пози в Самгіна боліли м'язи. Почекавши, коли клацнув замок в її кімнаті, він перейшов на ліжко, з насолодою витягся, засвітив свічку, глянув на годинник,— було вже близько півночі. На нічному столику лежав маленький шкіряний портфель, з нього стирчав папірець,— Самгін машинально взяв його й прочитав написане круглим і великим дитячим почерком:

«...ох, Алиночко, така вони всі сволота, і потрапила я в саму гущу, а найогидніший був один здоровий такий бовдур пахабний».

Далі Самгін не став читати, поклав лист на портфель і погасив свічку, думаючи:

«Потрапить вона в яку-небудь історію. Простодушна. Кінець кінцем — вона мила...»

Ранком, коли він умивався, Дуняша прийшла — одягнена в дорогу.

— А я вже склалася.

Обличчя в неї було замкнуте, брови нахмурені, очі потемнілі.

— Ну... якщо захочеш побачитися зі мною.— Лютови завжди знають, де я.

— Звичайно — захочу!

— Чай пити вже нема коли, проспав ти,— сказала вона, зітхнувши, покусуючи губи, а потім сердито спитала:

— Не боїшся, що заарештують тебе?

— Мене? За віщо? — здивовано спитав Самгін.

— Ну,— за віщо! Не прикидайся! По-моєму — всіх вас перестріляють.

— Ну, годі,— сказав Самгін, цілуючи їй руку, і, несподівано для себе, спитав: — Ти про себе все розказала Зотовій?

— Йй — усе розкажеш, що вона захоче знати, це такий... насос!

Підійшовши до нього, вона зняла окуляри з його носа і, заглядаючи в очі йому, буркотливо, тихо заговорила:

— Не ображайся, що — жалко мені тебе, справді ж —

не прикро це! Не знаю, як сказати! Самотній ти, правда? Дуже самотній?

Самгін розгубився,— вперше говорили йому слова з таким почуттям. Мимовільним рухом рук він міцно обняв жінку й пробурмотів:

— Ну, що ти? Навіщо?

І — замовк, не знаючи, як краще: щоб вона говорила, чи треба цілувати її — і цим примусити мовчати? А вона палко шепотіла:

— Ти — не думай, я до тебе не набиваюся за коханку на десять років, я просто так, від душі,— думаєш, я не знаю, що значить мовчати? Один мовчить — сказати нема чого, а інший — нема кому сказати.

Міцно стискаючи долонями скроні його, вона сказала ще тихше:

— І — ось що: ти з Зотовою не дуже...

«Ревнує?» — майнула у Самгіна догадка, і все стало простіше, зрозуміліше.

— Не говори занадто одверто з нею.

Він, усміхаючись, глядячи її по голові, спитав:

— Чому?

— Про неї недобре говорять тут.

— Хто?

— Багато хто.

В двері постукали, всунув голову дідок служник і сказав:

— Проводжати приїхали!

— Ну, прощай,— сказала Дуняша. Самгін відчув, що вона цілує його не так, як завжди,— ніжніше, чи що... Він сказав теж пошепки:

— Спасибі! Цього я не забуду.

Змахуючи хусточкою сльози, вона пішла. Самгін підійшов до закоптілого вікна, витер шибку й притулився до скла лобом, згадуючи: коли ще він був такий схвильований? Коли Варвара зробила аборт?

«Але тоді я боявся, а — тепер?»

Було ясно: йому жалко, що Дуняша поїхала.

«Ревнує» — це безглуздо я подумав».

Біля під'їзду гостиниці стояли дві тройки. Дуняшу вмощував у сани сивовусий військовий, юрмилося ще чоловіка з п'ять солідних людей. Під'їхала сірим рисаком Марина. Почекавши, коли тройки поїхали, Самгін теж вирішив їхати на вокзал, до речі й поснідати там.

Стоячи в буфеті біля вікна, він дивився на перон, з-за лутки. Дуняші не видно було в юрбі, що оточувала її, Самгін машинально полічив тих, що проводжали: тридцять сім душ чоловіків і жінок. Марина — найпомітніша.

«Тридцять сім,— повторив він про себе.— Слава!»

Сивий військовий спритно підкинув Дуняшу на східці вагона і разом з цим він начебто штовхнув вагон,— ті, що проводжали, ляскали в долоні, Дуняша кидала їм квіти.

Проводжаючи її очима, Самгін згадав звичайну фразу: «Прочитано ще одну сторінку книги життя». Почував він себе дуже сумно — і довелося закинути собі:

«А я все-таки трошки сентиментальний!»

Він сів пити кофе проти дзеркала і в незрозумілій глибині його бачив своє дуже виснажене, бліде обличчя, а за плечем своїм — велику, широколобу голову, в білястих пасмах волосся, схожого на жмутки прядива; голова низько нахилилася над столом, пухла, червона рука працювала виделкою в тарілці, тягнучи до рота шматки смаженого м'яса. Дуже огидна рука.

Коли в дверях буфету соковито пролунав голос Марини, кошлата голова швидко піднеслась, показавши смішне, плоске обличчя, з широким носом і незвичайними очима,— дуже великі білки й маленькі, небесно-блакитні зіниці. Власник цього обличчя поспішно підвівся, глянув у дзеркало, одною рукою спробував пригладити волосся, а серветкою в другій руці витер обличчя, як витирають його хусточкою — щоки, лоб, скроні. Потім він сів, неспокійно кліпаючи очима; брови в нього були біляві, так само як і маленькі вусики, і ця порість було майже непомітно на жовтуватій шкірі плоского, пухлого обличчя. До нього підійшла Марина,— він підвівся на ноги й незграбно штовхнув на неї стілець; вона встигла підхопити стілець, що падав, і, постукуючи долонею по спинці його, нечутно сказала щось кошлатому чоловікові; він у відповідь потрусив головою й хрипко кашлянув, а Марина підійшла до Самгіна.

— Спізнився проводити Дуняшу? — спитала вона, уважно дивлячись на нього.— Мороз, а ти все танеш. Зайди до мене, з приводу грошей.

— Коли можна?

Вона сказала, що через півгодини буде в магазині, і

пішла. Самгіну здалося, що говорила вона з ним сухо-вато, та й очі її дивилися жорстко.

В дзеркало він бачив, що кошлатий чоловік стежить за ним теж недоброзичливо і, здається, готовий підійти до нього. Все це було дуже нудно.

«Ще день, два і — поїду звідси, — вирішив він, але зразу ж уявив собі Варвару. — В Крим поїду».

Коли він увійшов до магазину Марини, гарненький Миша, низько поклонившись, показав йому мовчки на двері в кімнату. Марина сиділа на дивані, за самоваром, у руках в неї — срібне розп'яття, вона копирсала його головною шпилькою й терла клаптем замші. Налила чаю, не довідавшись, — чи хоче він, потім спитала:

— На похороні решток губернатора не був?

— Ні. Здається, кажуть: останків?

— Правда, останків! Загрозливу промову сказав щодо вас прокурор. Ти — що, співчуваєш, потай, теророві?

— Ні червоному, ні білому.

— Вчора гімназист застрелився, єдиний син багатого купця. Батько — простачок, русак, мати — німкеня, а син, кажуть, бомбист. Он як, — розказувала вона, не дивлячись на Кліма, запопадливо копирсаючи розп'яття. Він спитав:

— Що це ти робиш?

— Піп хреста продав, річ — хороша, старовинне німецьке литво. Каже: в землі знайшов. Бреше, я думаю. Мужики, напевно, в якій-небудь садибі зі стіни зняли.

— Був я в Лідії, — сказав Самгін, і, мимо його волі, слова пролунали визивно.

— Знаю. Про мене розпитував.

Самгін помітив, що вуха в неї почервоніли, і сказав лагідніше:

— Повір, що це не проста цікавість.

— Вірю. Дуже приємно, якщо не проста.

Вона замовкла. Самгін, почекавши, сказав уже зовсім примирливо:

— Ти не сердься, — сама винна! Криєшся в якусь таємничість.

— Облиш, бо дурниць наговориш, соромно буде, — попередила вона, розглядаючи хрест. — Я не серджусь, розумію: цікаво! Дівчина в театрах співати готувалась, естетикою бавилась і — раптом вискочила заміж за якогось купця, торгує церковними речами. Тут, мабуть, навіть смішне є...

— Не звичайне,— вставив Самгін, а вона казала далі ліниво й байдуже:

— Можу повірити, що ти цікавишся з потреби душі... Та все ж простіше було спитати прямо: як віруєш?

Вона випросталась, дослухаючись, і, кинувши хрест на диван, безшумно підійшла до дверей в магазин, заговорила суворо:

— Ти що робиш? Га? Замкни магазин і йди додому. Що-о?

Зникла в магазині, і, поки вона картала там ліпообразного отрока, Самгін устав, питаючи себе:

«Чого мені треба від неї?»

В кутку, на маленькій полиці стояло десятків зо два книжок в одноманітних шкіряних оправах. Він прочитав на корінцях: Бульвер Літтон «Кенельм Чіллінглі», Мюссе «Сповідь сина віку», Сенкевич «Без догмата», Бурже «Учень», Ліхтенберже «Філософія Ніцше», Чехов «Нудна історія». Самгін низав плечима: дивно!

— Книжками цікавишся? — спитала Марина, і голос її звучав явно насмішкувато: — цікаві? Все на одну тему — про нищих духом, про тих, чий «рум'янець волі зблід під гнітом роздуму», — як сказано в Шекспіра. Муж мій особливо любив Бульвера і «Нудну історію».

— А ти, здається, читаєш з питань релігії, філософії?

— Читала трошки, але — нудно це,— сказала вона, знову сідаючи на диван і, озброївшись шпилькою, додала:

— Літератори філософствують прозоріше, ніж богослови і філософи, у них думки уявлені в особах і вбогість думок — ясніше видно.

Працюючи шпилькою, вона говорила далі, легенько зітхнувши:

— Тобі охота знати, чи вірую я в бога? Вірую. Але — в того, якого в стародавні часи звали Пропатор, Проарх, Еон,— ти з гностиками обізнаний?

— Ні, — тобто...

— Не обізнаний. Ну, то ось... Вони вчили, що Еон — безпочатковий, але деякі стверджували початок його в соборності мислення про нього, в прагненні пізнати його, а з цього прагнення й виникла притаманна Еонові думка — Енноя. Це — не розум, а сила, що рухає розумом з глибини чистісінького духу, звільненого від землі і плоті...

В самоварі наче комарі гули. Марина говорила півголосом, немов для себе, не дивлячись на Самгіна, запопад-

ливо копірсаючи розп'яття; Самгін слухав, дивуючись, не вірячи, але чекаючи якихось дуже простих, серйозних слів, і думав, що її гарній, стрункій фігурі не личить скромне, темненьке плаття торговки. Вона вимовляла імена ересіархів, ортодоксів, апологетів християнства, філософів, — всі вони були мало відомі чи не відомі Самгіну, і незгоди їхні не цікавили його. Говорила вона довго, та Самгін слухав не уважно, премудрі слова її про дух пробігали повз нього, зникали разом з димом від цигарки, пам'ять сприймала лише окремі фрази.

— Душа причетна до пристрастей плоті, а дух — безпристрасний, і мета його — очищення, одухотворення душі, бо світ повний душ неодухотворених...

Сунувши розп'яття в куток дивана, витираючи пальці чайною серветкою, вона далі говорила ще повільніше, байдужіше, і ця байдужість будила в Самгіні почуття досади.

«Навіщо цій здоровій, грудистій і, звичайно, хтивій жінці саме таке словесне вбрання? — міркував Самгін. — Було б природніше й певніше, якби вона смачним голосом своїм говорила про бога церковного, бога попів, ченців, сільських баб...»

Він бачив, що розп'яття стирчить у кутку дивана вниз головою і що Марина, замовкнувши, ретельно намазує бісквіт варенням. Ці дрібниці примусили Самгіна відчувати себе розчарованим, наче Марина відібрала в нього якусь невиразну надію.

— Все це занадто премудре і... далеко від мене, — сказав він і хотів усміхнутись, та усмішка в нього не вийшла, а Марина — усміхнулась поблажливо.

— Бачу, що нудно тобі.

— І, по суті, — що ж ти сказала про себе?

— Сказала все, що слід було...

Він спитав її зневажливо й насмішкувато, бажаючи розсердити цим, а вона відповіла в тоні людини, яка не хоче сперечатись і запевняти, бо лінується. Самгін відчув, що вона вклала в свої слова більше зневаги, ніж він у своє запитання, і вона в неї — природніша. З'ївши бісквіт, вона облизнула губи, і знову заклубочився дим її мови:

— Ви, інтелігенти, в статистику увірували: лік, міра, вага! Це те саме, як поклоняться бісенятам, забувши про Сатану...

— Хто ж Сатана?

— Розум, звичайно.

— Ех, Марино, яке ж це старе, заяложене, — сказав Самгін, зітхаючи.

— Споконвічне російське, народне. А ви — що придумали? Конституцію? Чим же і як допоможе конституція смертній нудзі твоєї?

— Я про смерть не думаю.

— Нудьга і є смерть. Тому й не думаєш, що перестав жити.

Сказавши це, вона взяла розп'яття і вийшла в магазин.

«Звичайно, вона живе не цією дурницею», — сердито вирішив Самгін, провівши очима її ставну фігуру. Оглянув затишне лігво її, обковані штабами заліза двері надвір і виразно уявив, як Марина, ночуючи тут, відчиняє двері коханцеві.

«Ось це — напевно!»

Далі він вирішив, що завтра виїде до Москви і потім у Крим.

— Слухай-но, що я тобі скажу, — заговорила Марина, брязкаючи ключами, стаючи проти нього. І кожним словом дивуючи його, вона діловито запропонувала: чи не хоче він улаштуватися тут, у цьому місті? Вона певна, що йому байдуже, де жити...

— Чому ти так думаєш?

— Городок — тихий, спокійний, — казала далі вона, не відповівши йому. — Життя дешеве. Я б доручила тобі деякі мої справи в суді, підшукала б практику, влаштувала б квартиру. Ну — як?

— Пропозиція — несподівана і... треба зміркувати, — сказав Самгін, почувавши, що його подив стає схожим на боязкість.

— Зміркуй. А тепер — відпусти мене, поїду губернаторшу втішати. У нас губернаторша — сестра губернатора, він був удівець, вона крутила ним, як веретеном.

Говорячи, вона одягалась. Вийшли надвір. Марина замкнула залізні двері великим старовинним ключем і сховала його в муфту. Двір був маленький, тісний, і здивусіль на нього дивилися вікна, дивно заважаючи Самгіну.

— То — зміркуй! Поживеш тут, відпочинеш, одумашся.

Розійшлись нарізно. Самгін ішов не поспішаючи, зва-

жуючи пропозицію Марини, хоч уже визнавав, що вона не погано влаштує його.

«Поживу тихо, на самоті з самим собою...»

Але, згадавши, що єдиним його сожителем завжди був він сам, закреслив самотність.

«Дуняша приїжджатиме. Зрідка. Розпусна дитина. Прецікаві фігури створює життя. І ця Зотова з її Пропатором. Химерно закінчила вона свою лекцію. Даремно я дратувався проти неї».

Він другого ж дня сповістив її про своє вирішення.

— От і добре, — радо сказала вона. — Бери гроші, їдь, кланяйся Альоші Гогіцу.

— Ти його знаєш?

— Авжеж! Жив він тут, місяців зо два, орудував. У нас же місто есерівське, і Альошу закрювали.

— Цікава ти людина! — щиро здивувався Клим. — Як це ти об'єднуєш містику і...

— По-перше — гностицизм зовсім не містика, а по-друге — є приказка: «Великого мішка — не промінєш на глиняного горшка, хоч що поклади вміло — та й носи сміло, носи собі — носи, та не дуже труси».

— Це — цікавість Єви?

Посміюючись, Марина відповіла:

— Єва ж одним гріхом зацікавилась, а я, може, — усіма...

— Цікавістю не проживеш, — сказав Самгін, зітхнувши, а Марина спитала:

— Пробував?

І після цього вони обоє трошки посміялись.

У Москві все розігралося дуже просто. Варвара зустріла, як старого знайомого, який міг би й не приїжджати, але бачити його все-таки цікаво. За два тижні вона схудла, зблякла, під очима — тіні, очі блищать тривожно й запитливо. Чорне, без прикрас, плаття надає їй вигляду сумної вдови. Коли Самгін сказав їй, що має намір жити в провінції, вона, опустивши голову, озвалася не зразу, примусивши його подумати: «Зараз почнеться щось неприємне, фальшиве!» Та він помилився. Зітхнувши, Варвара сказала:

— Я розумію тебе. Жити разом — уже нема смислу. І взагалі я не могла б жити в провінції, я так міцно зрослася з Москвою! А тепер, коли вона пережила таку трагедію, — вона ще ближча мені.



Про прив'язаність до Москви Варвара говорила довго, лірично, книжно, — Самгін, не слухаючи її, думав:

«Була без радості любов», але я не сподівався, що «розлука буде без печалі».

І відчув, що «без печалі» все-таки трошки прикро, тим більш прикро, що Варвара почала говорити діловито й очі її дивляться спокійно.

— Думаю поїхати за кордон, пожити там до весни, полікуватися і взагалі дати собі раду. Я вірю, що Діма створить широкі можливості культурної роботи. Не підвищивши рівня культури народу, ми марно витрачатимемо інтелектуальні сили,— ось що сказав мені минулий рік, і, прощаючи йому всі страхіття, я дякую йому.

Самгін іронічно відзначив:

«Гладенько говорить. Вивчили,— дурніша стала».

Хотілося, щоб її мова, монотонна — наче осінній дощ, перестала звучати, але Варвара прикрашувалася словами ще хвилин з двадцять, і Самгін не знайшов серед них жодної думки, яка не була б знайома йому. Нарешті вона пішла, залишивши на столі носову хусточку, від якої йшов запах їдких духів, а він подався в кабінет розбирати книжки, єдине багатство своє.

Знайшов папку з колекцією нелегальних листівок, епіграм, заборонених цензурою віршів і, хмурачись, став переглядати ці папірці. Неприємно було переконатися в тому, які всі вони прісні, нікчемні й бездарні в порівнянні з тим, що друкували тепер гумористичні журнали.

«Минуле,— подумав він і, не додавши «моє», став рвати на дрібні клаптики пам'ятки дешевого вільнодумства і юнацького свого захоплення.

Царевич Миколай!  
Царювати як прийдеться,  
То вже ти не забувай —  
Поліцейський дуже б'ється!

— читав Самгін і кривився,— тепер ці речі — костюм такий зношений, що його навіть жебракові подарувати було б соромно.

«Сотні людей захоплювалися цим»,— спробував він втішити себе, рвучи папірці дедалі поквалітивіше й дрібніше, а знищивши цей зв'язок свій з минулим, ногою прирвав клаптики паперу в кошику і з задоволенням закував цигарку.

Через годину він сидів у квартирі Гогіних, проти Тетяни. Він рідко зустрічав цю дівчину, пам'ятав її веселою, з пустотливою мовою, з гострим блиском синюватих, задирливих очей. Вона була насмішкувата, не симпатична йому й ніколи не викликала бажання познайомитися з нею ближче. Тепер її очі були втомлено прикриті віями, обличчя схудло, витяглося, хворобливий рум'янець горів на щоках,— покашлюючи, вона лежала на кушетці, витягнувши ноги, вкриті картатим пледом. Здавалося, що вона постаріла років на десять. Глухуватим, безбарвним голосом сухотної вона говорила:

— Гроші — спізились. Олексія заарештовано в Ростові і з ним Любашу Сомову. Ви знали Співак? Теж заарештована, з друкарнею, не встигши її налагодити. Йї син, Аркадій, у нас.

— Ви нездужаєте? — спитав Самгін.

— Як бачите. А був такий Петро Усов, сліпий; він виступив на мітингу, і по дорозі додому його вбили, буквально розтоптали ногами. Потрібна організація бойових дружин, і — «око за око, зуб за зуб». В есерів буде розкол в питанні про терор.

Говорила вона безладно, очі в неї нестерпно блищали.

— У вас, як видно, підвищується температура.

— Це нічого, сидіть!

Самгін сказав, що він не має часу,— Тетяна, простягнувши йому руку, спитала:

— Що ви думаєте робити?

— Ще не вирішив,— сухо відповів Самгін, кваплячись піти.

«Залишилася десь поза дійсністю, живе маячним минулим»,— думав він, виходячи на вулицю. З подивом і навіть з недовірою до себе він раптом відчув, що десятком днів, прожитих поза Москвою, відсунув його далеко від цього міста і від людей, подібних до Тетяни, дуже далеко. Це було дивно й вимагало аналізу. Це ніби натякало, що при деякому напруженні волі можна вийти з порочного кола дійсності.

«З царства дрібних необхідностей у царство свободи»,— в думці усміхнувся він і згадав, що зовсім не напружував волі для такого стрибка.

Це було ще дивніше. Почуття недовіри до сталості свого настрою хвилювало.

«Все на світі поривається до більш чи менш сталої

рівноваги,— нагадав він собі. Дійсність зазнала революційного поштовху, вона захиталась, посунулася вперед і тепер...»

— Здрастуйте, товаришу Самгін!

До нього неголосно привітався й пішов у ногу, заглядаючи в обличчя йому, усміхаючись, Лаврушка, одягнений у довге й не по фігурі широке, синювате пальто, в протертій аж до лисин каракульовій шапці на голові, у валянках.

Самгін двічі зміряв його очима, і, піднявши комір свого пальта, оглянувся, прискорив ходу, а Лаврушка, ніби даючи звіт, говорив швидко, півголосом, з радістю:

— Рука — зажила, тільки плямочка залишилась, наче — віспу прищепили. Тепер — учуся. А Павло Михайлович помер.

— Хто це? — спитав Самгін.

— Та мідник! Мідника — забули?

— Ага...

— Простудився і — край!

— Ну, — на все добре! — побажав Самгін, прямуючи до візника, але спинився на мить і раптом тихенько спитав:

— А — Яків?

— Нічо-ого! — теж тихо і весь радісний відгукнувся Лаврушка.— Цілісінький. Він тепер не Яків. От — уже він, справді...

— Ну, прощавай!

Сидячи в санях візника, Самгін міркував:

«Навіщо я спитав про Якова? Дивна примха пам'яті... Розуміється,— це не може бути нічим іншим,— саме примха». І зразу ж подумав:

«Здається, я — переконую себе?»

Потім, опустивши комір пальта, суворо сказав візникові:

— Хутчій!

Захотілося сьогодні ж, зараз виїхати з Москви. Була відлига, брук порудів, у вогкуватому повітрі тхнуло кінським гноєм, будинки начебто спітніли, голоси людей звучали буркотливо, і дерло вуха скрипіння полозів по оголеному камінню. Уникаючи розмов з Варварою і зустрічей з її друзями, Самгін удень ходив по музеях, вечорами відвідував театри; нарешті — книги і речі було за-

паковано в замовлені ящики. Він майже вдячно поцілував руку Варварі, вона — одвернулася набік, притуливши хусточку до очей.

І ось, безболісно порвавши зв'язок із жінкою, закінчивши смугу життя, почувавши себе вільним, настроєний лірично лагідно, він — котрий раз? — сидить у вагоні другого класу серед давно знайомих, звичайних людей, але сьогодні в них відчувається щось нове, і вони збуджують не зовсім звичайні думки. Поряд з ним, біля вікна, читає сатиричний журнал маленький чоловічок, рожевощокий, кирпатий, з круглими і дуже голубими очима, завбільшки як гудзик жилета. Він весь, від галстука до черевиків, одягнений у нове, і коли він рухався — на ньому щось хрустіло, — мабуть, накрохмалена сорочка або підкладка синього піджака. З другого боку — товста, шерстяна жінка, в круглих окулярах, з круглою фанерною коробкою для капелюшків; в коробці вовтузились і нявкали кошенията. Навпроти — рудуватий мужчина з розкошляною борідкою на обличчі, поїденому віспою, з веселим поглядом темних очей, — очі начебто чужі на його сухому й бруднуватому обличчі; поряд з ним, очевидно, дружина його, огрядна, вагітна, в бархатній чорній кофті, з довгим золотим ланцюжком на шиї і на грудях; обличчя в неї широке, добре, очі сірі, ласкаві. В кутку дивана скулився, засунувши руки в кишені пальта, заплющивши очі, гостроносий чоловік у котиковій шапці, нічим не цікавий.

Самгін подумав, що він уже не вперше бачить таких людей, вони такі самі звичайні у вагоні, як неминуче за вікном вагона мигтіння телеграфних стовпів, небо, розліноване дротом, кружляння землі, обкутаної снігом, і на снігу, наче бородавки, сільські хати. Все було знайоме, все звичайне, і, як завжди, люди багато курили, щось жували.

«По суті, є багато підстав думати, що саме ці люди — основний матеріал історії, сировина, з якої виробляється все інше людське, культурне. Вони і — селянство. Це — демократія, справжній демос — надзвичайно живуча, невичерпна сила. Переживає всі соціальні і стихійні катастрофи й покійрно, невтомно тче павутину життя. Соціалісти недооцінюють значення демократії».

Ці нові думки склалися дуже легко і просто, як давно вже відчуті. Спокусливо легко. Але заважало думати гудіння голосів навколо. За спиною в Самгіна, в су-

сідньому приміщенні, вже почалася дорожня розмова, говорило кілька голосів водночас,— і кожний ніби намагався перепинити ехидно солодкий, верескливий голосок, який швидко вимовляв вятською говіркою:

— Ну — і що ж, чого ж сподіватися? Поділ влади — що означає? Це означає — багатовладдя. Що ж: адвокати з євреїв, майбутні владарі наші,— вони розумніші за родовите дворянство і купецтво, яке вчора в личаках ходило, а сьогодні мільйонами орудує?

Хвилини зо дві ніхто не міг заглушити голосу, він звучав, наче балабончик, потім його покрив густий і вологий бас:

— Влада, справді, ослабла, і це тому, що духовенство позбавлене свободи проповіді. Преосвященний владика Антонін правдиво і мужньо сказав: «Слова божого не чути в божевільному, інозичному хаосі гамору газетного, і це є найголовніше лихо»...

— О-ось воно! Розхитали, розхлябали Росію!

— Правда! — дуже весело вигукнув рябий чоловік, зажмуривши очі й трусячи головою, а потім розплющив очі і, так само весело дивлячись в обличчя Самгіна, сказав:

— А між іншим,— надзвичайно посміливішав народ, що думає, те й каже...

Жінка, почухуючись одною рукою під пахвою, другою дістала з кишені цукерок у барвистому папірці й подала чоловікові.

— На, посмокчи! Напевно, вже хочеться курити? Он як чадять, зовсім — трактир.

— Не трактир, а — решето, — сказав у вухо їй гостроносий чоловік.— Насипано в решето людей, і відсівається від них дурість.

Говорячи, він теж дивився на Самгіна, а сусідка його, всунувши й собі в рот цукерок, миролюбно сказала:

— Без дурості теж не проживеш...

— З цього починаємо,— підтримав її чоловік.

В сусідньому приміщенні голоси лунали дедалі гучніше, поквалітивше, наче бажаючи потрапити в ритм брязканню й гуркоту поїзда. Самгіна зацікавив гостроносий: жовтувате обличчя вкрито дрібними зморшками, наче сіткою тонких ниток,— дуже рухливе обличчя, то — жовчне й насмішкувате, то — похмуре. Рот — кривий, сухі губи напівроззявлені з правого боку, наче в них стирчить неви-

дима цигарка. З кошавих орбіт, з-під темних брів відлюдькувано поблискують синюваті очі.

«Людині з таким обличчям слід було б мовчати»,— вирішив Самгін. Та людина ця не вмiла чи не хотiла мовчати. Вона непрохано й визивно відгукувалась на всяку мову в гамiрному вагоні. Її безбарвний, сухуватий голос, ехидно-солоденький голосок в сусiдньому приміщенні і бас перемагали всі інші голоси. Хтось у коридорі сказав:

— Життя — коротке, не встигнеш дому збудувати, а вже труна потрібна!

Гостроносий зразу ж відгукнувся:

— Вам би, купець, не про труни думати, а — про торговельний договiр з Нiмеччиною, прикрий і втратний для нас, ось вам — труна!

За спиною в Кліма бас ображено прогук:

— А мислителі в нас — як ото одна панночка: їй, під час церковної процесії, на ногу наступили, то вона — в істерику: ах, яке неподобство! Так само ото й прославлений письменник Андреев, Леонід: народ російський до Тихого океану поривається вилізти, а письменник цей кричить на всю громаду чесну,— ах, офіцерові ноги відірвало!..

Гостроносий устав і, через голову Самгіна, крикнув:

— За «Червоний сміх» великі гроші дають. Андреев навіть і священика атеїстом змалював...

Локомотив свиснув, спіткнувся і, струснувши вагонами, похитнув людей, зашипів, спинившись, у густій хмарі снігу, а голос гостроногого заторохтів чутніше. Скинувши шапку, чоловік цей затиснув її під пахвою, мабуть, для того, щоб не махати лівою рукою, і, розмахуючи правою, сипав слова, наче цвяхи в дерев'яний ящик:

— Там, у столицях, письменники, босяки, вихідці з нетрів, алкоголіки, сифілітики і взагалі всяка... інтелігент-ність, накип, пліснява — свободи собі бажає, конституції добилась, долю нашу вирішуватиме, а ми тут словами граємось, приказки складаємо, чайок п'ємо — отак-так! Адже, як кажуть,— звернувся він до жінки з кошенятами,— слухати любо, як говорять! Про все говорять, а — нічого не можуть!

Вирвавши шапку з-під пахви, промовець надів її на кулак і вдарив себе в груди кулаком.

— Я об'їхав всю Росію, і навколо, і вздовж, і впопе-

рек, і навхрест не один раз, за кордоном бував у багатьох країнах...

Локомотив знову свиснув, смикнув вагон, потяг його далі, крізь сніг, але гуркіт поїзда став начебто слабкішим, глухішим, а гостроносій — переміг: люди мовчки дивилися на нього поверх спинок диванів, стояли в коридорі, чадячи цигарками. Самгін бачив, як сітка зморщок, розширюючись і скорочуючись, змінює гостроносе обличчя, як ворухиться на маленькій, круглій голові сивувата, жорстка щетина, рухаються брови. Шкіра обличчя в нього не червоніла, але лоб і скроні рясно вкрилися потом, чоловік стирив його шапкою й говорив, говорив.

— Все обмовили, все огудили! Письменники Росію, як ворота дьогтем, вимазали...

— Н-нак-клеп! — заїкаючись, крикнув маленький читач сатиричних журналів.

Промовець махнув в його бік волохатим кулаком.

— Свобода думки! — Ти, дияволе, думай, але — мовчи, не спокушай...

— Правда! — крикнули з коридора, та хтось засміявся, хтось свиснув, а маленький кирпатий, прикривши обличчя журналом, обурено вимовив:

— Я-ак-ка ду-урниця!

— Чесно каже, — сказав Самгін у рябий. — Поводься — як самовар: всередині — кипи, а назовні окропом — не бризкай! От я — бризкав...

— В божевільню й потрапив, на три місяці, — додала його дружина, ласкаво поклавши в простягнену долоню ще цукерок, а промовець говорив далі з великим запалом, дедалі частіше втираючи шапкою пітне, але не червоніюче обличчя:

— Народ свободи не вимагає, народ у нас — мужик, йому одної свободи треба: шерстю обростати...

— Що-об стриг-гли? — спитав читач гумористичних журналів, — тоді гостроносій, нахилившись до нього, закричав розлючено й верескливо:

— Авжеж, для цього самого! З вас, з отаких, хіба багато держава настриже? Ви тільки об'їдаєте, обливаєте її. Скільки коштує вивчити вас грамоти? По десять років учитесь, на казенні гроші бунти заводите, губернаторів, міністрів стріляєте...

— Знайшов кого пожаліти, — голосно сказали в коридорі, і знов хтось свиснув.

— Я — не жалію, я — про марність кажу! В нас — діло є, нам треба виправити конфуз японської війни, а ми — що робимо?

Самгін подумав про те, що два роки тому ці люди ще не сміли говорити так одверто й на такі теми. Він відзначив, що говорять багато пошлостей, але це можна пояснити формою, а не змістом.

«Звичайно, і зміст... потворний, але тут важно, що люди почали думати політично, розширився інтерес до життя. Воно, свого часу, корегує помилки...»

Паровоз знову і вже одчайдушно засвистів і наче наштовхнувся на щось, — завищали тормози, загриміли тарілки буферів, люди, що стояли на ногах, похитнулись, хапаючи одно одного, жінка, підскочивши на дивані, вперлась руками в коліна Самгіну, крикнувши:

— Ой, що це?

— Машиніст — п'яний, — похмуро пояснив гостроносий, знімаючи з полицки корзину.

Невидимі ткачі за вікном щонайгустішу, білу запону, наче бажаючи приховати цеп солдатів на пероні станції.

— Зустрічають когось, — сказав гостроносий; кондуктор, ідучи слідом за ним, поправив:

— Нікого не зустрічають, заарештованих садовити-мемо...

Жінка, заспокоєно зітхнувши, усміхнулась:

— А багнети, як гребінець! Вичісують солдатика бунтарську вошку, вичісують, слава тобі господи!

Перехрестилась і запропонувала чоловікові:

— Ходімо, тут буфет є!

Мовчазна жінка з кошенятами, тяжко зітхнувши, встала й теж пішла.

— Ж-жахливі люди, — прошипів заїка; йому, як видно, теж хотілось говорити, він неспокійно совався на дивані і, згорнувши журнали в трубку, розмахував нею перед собою, — губи його були надуті, голубі оченята блищали ображено.

— Від т'яких х'очеться в монастир піти, — поскаржився він.

Самгін кивнув головою, співчуваючи заїці, який з таким зусиллям вимовляв слова, а той, розпустивши рожеві губи, з усмішкою додав:

— Або, як борсук, жити в норі самотньо...



З-за спинки дивана піднялось вусате, неголене обличчя й сказало крізь вуса:

— З борсуком у норі часто лисиця живе.

Сказало докірливо і — зникло, а заїка лякливо скулився.

Поїзд стояв утомно довго; з вокзалу прийшли рябий і дружина його, — в неї відрізали годинник; вона роздратовано пирхала, виколупуючи пальцем скупі сльози з почервонілих очей.

— Годинничок був старенький, ціна йому невелика, та — бабуся це подарувала мені, коли я ще нареченою була.

Потім виявилось, що в другому кінці вагона пропав чемодан і кларнет у футлярі; тоді за спиною в Самгіна, триумфуючи, загув бас:

— Повірте слову: балакун цей — звичайний злодій, і тут у нього були помічники; він зуби нам замовляв, а ті — орудували.

— Спосібець відомий, — весело погодився рябий і цим розлютив басовитого чоловіка.

— Самі подумайте: чому чоловік той, ні з того ні з цього, вивертав себе навиворіт?

— Але ж ви, батюшко, теж говорили!

— Я — особа духовна!

В приміщення, де сидів Самгін, важко втиснувся огрядний чоловік з важким, чорним чемоданом в одній руці, в'язкою книжок у другій і двома в'язками на грудях, в ремінцях, перекинутих за шию. Покректуючи, він висадив чемодан на сітку, поклав туди дві в'язки, а третя розсипалась, і дві книжки в оправах впали на коліна маленькому заїці.

— О-обережніше! — крикнув він, струснувши книжки на підлогу, тулячись у куток.

Новий пасажир, високо підвівши сиві кушуваті брови, подивився кілька секунд на заїку й спитав химерно дзвінким голосом, підкреслюючи о:

— Навіщо ж на підлогу кидаєте? Ану-бо, підійміть!

— Я в-вам не слуга...

— Це — неправильно: людина людині завжди слуга, так чи інакше. Підійміть-но!

Заїка ще щільніше втиснувся в куток, але власник книжок поклав руку на плече йому, сказавши втретє дуже спокійно:

— Підійміть.

У сусідніх приміщеннях всі повставали, мовчки дивлячись поверх спинки диванів, сподіваючись скандалу.

— Ск'оряюсь насильству,— сказав заїка, збліднувши, кліпаючи, нахилився і, піднявши книжки, кинув їх на диван.

— Ото ж бо,— задоволено сказав сивобородий, вмошуючись поряд з ним.— Хіба можна книжки ногами топтати? Тим більше, що це — «Система логіки» Мілля, видання Вольфа, шістдесят п'ятого року. Не читали, мабуть, а — топчете!

У нього було кругле обличчя в сивій, коротко підстриженій щетині, на верхній губі щетина — довша, ніж на підборідді та щоках, губи товсті й такі самі товсті вуха, відстовбурчені теплим кашкетом. Під густими бровами — мутнуватосірі очі. Він уважно заглянув в обличчя Самгіну, оглянув рябого, його дружину, витяг з кишені товстого пальта згорток паперу, розгорнув, обмацав, нахмурившись, пальцями бутерброд і сказав:

— Дурень! Я просив — з шинкою, а він з ковбасою дав.

Товстими пальцями зібгав хліб разом з папером і кинув зібгане в сітку.

Люди все ще мовчали, розглядаючи його. Перший втомився чекати рябий.

— Торгуєте книжками?

— Купую.

— Читати?

— Дах покривати.

Рябий, почервонівши, усміхнувся.

— Одначе й книжками торгують!

— Хіба?

— І як огрубів народ,— зітхнувши, сказала жінка.— А раніше як чемно говорили...

Не дивлячись на неї, книжник дістав з-за пазухи дерев'яну коробку й став крутити цигарку. Нудьгуючи, люди розглядали його дедалі недобррозичливіше, а рябий задирливо сказав:

— Махорки тут курити не можна!

— Хто заборонив? — спитав книжник.— Ніжних тютюнів не курю, а дим — є дим! Махорчаний — здоровіший, нікотину менше в ньому... Отак...

— Ви однак не лікар,— чіплявся рябий. Дружина дала йому цукерок, сказавши:

— Кинь, не сперечайся! На, смочки хутчій!

По нахмурених обличчях людей — Самгін упевнено чекав скандалу. Маленький заїка їдко усміхався, мружив оченята і, явно готуючись устрянуги в словесний бій, ворухив губами. Книжник, затінивши обличчя своє зеленуватим димом, відповів рябому:

— Правда, я не лікар для людей, я — для худоби, ветеринар я.

— Воно й видно, що для худоби, — прозвучав бас над головою в Самгіна, і стало дуже тихо, а через кілька секунд ветеринар сказав, гучно зітхнувши:

— Вогненною мітлою підмели мужики повіт...

Він сказав це так звучно і впевнено, начебто цілком твердо знав, що всі ці люди чекають від нього саме повісті про мужиків.

— Від садиби Соймонових залишилися головешки та попіл, та зруйновані печі, а — чудова була садиба й господарство дуже культурне.

Говорив він беззлобно, задумливо, і дзвінкий голос його встановлював тишу.

— Та культура ця, недоступна мужикові, тільки озлобляла його, звичайно, хоч мужик тут — добрий, розумний мужик, я його наскрізь знаю, вісім років працював тут. Мужик, він — такий: що розумніший, то зліший! Це — правило життя його.

— Шмагають мало, — неголосно нагадав хтось.

— Шмагати треба не його, а — вас, громадянине, — спокійно відповів ветеринар, не глянувши на того, хто сказав, та й ні на кого не дивлячись. — Взагалі доведено селянство до такого розлючення, що не дивно буде, якщо виникне в нас селянська війна, як було в Германії.

— Ні, вже це, що ж уже! — швидко й пронизливо закричав рябий. — Даруйте, — навіщо ж дратувати людей — і непокоїти? І — все неправдиво, бо — не може бути цього! Для війни потрібні рушниці, а на селі рушниць — нема!

— Черевом навалиться мужик, як Митька — в Олексія Толстого, — сказав ветеринар, широко усміхаючись і явно радий можливості посперечатися.

— Творам Толстого ніхто не вірить, це ж не Брюсів календар, а романи, авжеж, — присвистуючи, говорив рябий, і обличчя його густо вкривалося дрібними багровими плямами.

— Я не про Льва Толстого...

— Нам однаково! І дозвольте сказати, що ніякої селянської війни в Германії не було, та й бути не може, німці — люди вишколені, ми їх — знаємо, а війну цю ви самі придумали, щоб бентежити людей, щоб застрахати нас, людей некнижних...

Він уже почав істерично скрикувати, притиснув кулаки до грудей і все нахилився вперед, ніби готуючись ударити головою в живіт ветеринара, а той, задерши голову, вигнувши щетинистий кадик, — реготав, круглий рот його викидав оглушливе, дзвінке:

— О-хо-о-хо-о-о!

— Та перестань ти, господи боже мій! — тривожно умовляла жінка, штовхаючи чоловіка кулаком у плече і в бік. — Одчепіться ви від нього, пане, чого це ви дражните! — закричала й вона, звертаючись до ветеринара, який, не перестаючи реготати, витирав сльози на очах.

Самгін вийшов у коридор, його проводила скарга жінки:

— А ви, панове, нацькували півнів та й милуетесь, — як вам не соромно!

В коридорі теж сперечалися, хтось говорив:

— Наше покоління вірувало в ідею прогресу... А матеріалісти обтяли її, звели до ідеї прогресу технічного.

Самгін постояв біля дверей на площадку, послухав мову на тему про руйнування фабрикию патріархального побуту села, потім зловісне чиесь нагадування про трійку Гоголя й вийшов на площадку в холодний скрип і скрегіт поїзда. Далеко над сніговим пустирем розгорялася неприємно оранжова зоря, і поїзд завертав до неї. Вагонні розмови стомили його, засмітили настрої, зіпсували щось. У нього склалося таке враження, начебто поїзд повертає його далеко в минуле, до суперсчок батька, Варавки і сусорої Марії Романівни.

«Жахливі нерви в мене...»

Потім він несподівано подумав, що кожен з людей у вагоні, в поїзді, в світі замкнений в клітку господарських, по суті — тваринних інтересів; кожному з них крізь грати клітки світ видно правильно розлінійованим, і коли яка-небудь сила зовні погне пруття клітки, — світ сприймається спотвореним. І звідси драма. Та це була чужа думка: «Чижі в клітках», — пригадалися слова Марини, стало неприємно, що про клітки видумав не сам він.

Світанок, швидко змінюючи барви свої, тепер забарвив небо в тон старої, дешевенької олеографії, сніг ніби припав попелом і вже не блищав.

«А я ж можу скінчити самогубством»,— раптом догадався Клим, але це вийшло так, наче хтось чужий підказав йому.

«Марина, звичайно, теж у клітці,— поквапливо подумав він.— Теж обмежена. А я — не обмежений...»

Та він не знав, питає чи запевняє. Було дуже холодно, а вертатися до димного вагона, де всі сперечаються,— не хотілось. На станції він попросив кондуктора влаштувати його в першому класі. Там він приліг на диван і, щоб не думати, став добирати вірші в ритм до ударів коліс на стиках рейок; це вдалося йому не зразу, але все-таки він досить швидко знайшов:

Коняна — скакуво — насипить

В палаю — чухату — зайде...

«І може бути — дружиною протопопа Аввакума»,— подумав він, закурюючи цигарку.

Місто Марини теж зустріло його відлигою, в повітрі розлило було якусь сироватку, з дахів ліниво падали великі краплі; кожна з них, здавалося, хоче потрапити на мокрий дріт телеграфу, і це дратувало, як дратує запонка або гудзик, що не бажає застібнутися. Він сидів біля вікна в тому самому пошленькому номері гостиниці, стежив, як крізь мутне повітря падають скляні краплі, і згадував зустріч з Мариною. Було в цій зустрічі щось надто діловите і прикре.

— Вернувся? — спитала вона начебто з подивом і зразу ж хазяйновито заговорила про те, що йому зараз-таки треба підшукати квартиру і що вона знає одну, здається, досить зручну для нього.

— Близько другої години я заїду за тобою, подивимось, добре?

Взагалі вона зустріла його так діловито, як хазяйка службовця, і до кімнати за магазином не покликкала.

Зараз уже пів на третю, а її все ще нема. Та якраз у цю хвилину слуга, прочинивши двері, сказав:

— Вас Марина Петрівна Зотова просять на візника. Самгін відзначив, що вона не попросила пробачення за спізнення.

— Зовсім скінчив з Москвою?

— Так.

— От і чудесно.

Їхали в тумані обережно й повільно, спинились біля одноповерхового будинку на чотири вікна з парадними дверима; під новеньким бляшаним дашком, в медальйонах між вікнами, виліплено було гіпсових птахів, химерних на вигляд, і весь фасад прикрашено недоладним ліпленням, гірляндами квітів. Проїшли у двір; там до будинку прилягав дерев'яний флігель на трое вікон з горіщем; в глибині двору, заваленого кучугурами снігу, здіймалися засніжені дерева саду. Двері флігеля відчинила маленька бабуся в окулярах, в коричневому платті.

— Здрастуй, Феліціато Назарівно! Ось — пожилыця привезла. Де Валентин? — голосно закричала Марина; стара мовчки й таємничо показала сірим пальцем догори.

— Поклич. Глуха,— півголосом пояснила Марина, вводячи Самгіна до невеликої, дуже світлої кімнати. Таких кімнат було три, і Марина сказала, що одна з них — приймальня, друга — кабінет, за ним — спальня.

— Вікнами в сад, як бачиш. Тут жив доктор, тепер житиме адвокат.

«Вже вирішила»,— подумав Самгін. Йому не подобався вигляд будинку, не подобалися занадто світлі кімнати, обурювала Марина. І вже зовсім погано відчув він себе, коли прибіг, нахиливши голову, наче бик, огрядний чоловік у теплому піджаку, підперезаному широким паском, у валянках, обліплений з голови до ніг пір'ям і сінною потерухою. Він схопив за руки Марину, всунув в її долоні кошлату голову і, цілуючи долоні їй, замукав.

— Безбедов, Валентин Васильович,— назвала Марина, дуже легко відіпхнувши його. Безбедов випростався, і Самгін побачив перед собою широколобе обличчя, неприємно оголені білки очей і маленькі, дуже блакитні крижинки зіниць. Марина поважно говорила, що Безбедов може дати меблі, харчуватися теж можна в нього,— він візьме недорого.

— Даром! — сказав Безбедов голосом людини, хворої на ларингіт.— Хочете — даром?

— Навіщо ж? — сухо спитав Самгін, а той, блиснувши зіницями, широко розвів руками й відповів:

— Так. Заради своєрідності.

— Не дурій, Валентине,— суворо порадила Марина й через кілька хвилин сказала Безбедову:

— Я пришлю завтра до тебе Мишутку, і ти з ним улаштуй все,— двох днів досить? — Безбедов знову піймав її руку, поцілував і прохрипів:

— Можу завтра до вечора...

Руку Самгіну він стиснув так міцно, що Клим з болю аж тупнув ногою. Марина повезла його до себе в магазин,— там, як завжди, кипів самовар і, як завжди, було затишно, наче в постелі перед міцним, але легким сном.

— Валентин — збентежив тебе? — спитала вона, усміхаючись.— Він дивачить грошки, але тобі не заважатиме. У нього є пристрасть маленька — голуби. Через голубів він дружину прогавив,— пішла з пожильцем, доктором. Трошки — нещасний, трошки хизується цим,— в його колі жінки рідко покидають чоловіків, і скандал дуже підкреслює людину.

Помовчавши, вона попросила його завтра ж прийняти справи від її адвоката, а потім наблизилась щільно, нахилилася, стиснула обличчя йому теплими долонями і, заглядаючи в очі, спитала тихо, дуже ласкаво, але владно:

— Ну,— що? Чого хмуришся? Болить? Кричи,— легше буде!

Звільняти обличчя з міцних її долонь не хотілось, хоч було незручно сидіти, вигнувши шию, і незвичайно бентежив блиск її очей. Жодна з жінок не поводитися з ним так, і він не пам'ятав, чи дивилася на нього коли-небудь Варвара таким хвилюючим поглядом. Вона одвела руки від обличчя його, сіла поруч і, поправивши зачіску свою, повторила:

— Ну, говори! Адже — хочеш розказати себе,— чого ж мовчиш?

Він зовсім не хотів «розказувати себе», він навіть подумав, що й при бажанні, мабуть, не зумів би зробити цього так, щоб жінка зрозуміла все те, що було неясне йому. І, прикриваючи своє хвилювання іронічною усмішкою, спитав:

— Ти бажаєш, щоб я висповідався? Чудне бажання. Навіщо тобі потрібно це?

Він знизав плечима, а Марина, поклавши руку на плече йому, сказала, тихенько зітхнувши:

— Не хочеш — не треба. Але ми, баби, інколи допомагаємо скинути ношу з плечей...

— Щоб покласти іншу,— вставив він, а Марина, заглядаючи в очі йому, усміхаючись, озвалася:

— Я заміж за тебе — не збираюсь, в коханки — не набиваюся.

Чарівно звучав її лагідний, глибокий голос, хороша була усмішка гарного обличчя, і тепло світилися золотисті очі.

— Говорити про себе — трудно,— попередив Самгін.

— А — про що говоримо? — спитала вона.— Адже й про погоду говорячи — про себе говоримо.

— Ти занадто спрощено дивишся...

— Хіба?

Самгін скося глянув в обличчя їй і обережно почав:

— Говорити можна тільки про факти, епізоди, але вони — ще не я,— почав він тихо й обережно.— Життя — нескінченний ряд безглузвих, пошлих, а взагалі все-таки драматичних епізодів,— вони вдираються силоміць, хвилюють, обтяжують пам'ять непотрібним вантажем, і людина, завалена, пригнічена ними, перестає почувати себе, своє істотне, сприймає життя, як біль...

Марина мовчки погладила його плече, але він уже не дивився на неї, говорячи:

— Я думаю, що так відчуває себе більшість інтелігентів, я, розуміється, визнаю себе типовим інтелігентом, але — не здатним до насильства над собою. Я не можу примусити себе вірити в рятівність соціалізму та... в інше. Людина без честолобства, я шаную свою внутрішню свободу...

Він помовчав кілька секунд, зважуючи слова «внутрішня свобода», встав і, ходячи по кімнаті з кутка в кут, говорив далі поквапливіше:

— Тому я — чужий серед людей, які включають себе в партії, групи,— взагалі — включають, замикають...

Він чув, що говорить незвичайно й навіть неприємно легко, наче згадує не раз прочитану і вже набридлу книжку.

— Кінець кінцем — все зводиться до тієї чи іншої системи фраз, та факти не вкладаються ні в одну з них. І — що можна сказати про себе, крім: «Я бачив те, бачив оце?»

Спинившись серед кімнати, дивлячись у дим своєї цигарки, він пропустив перед собою ряд епізодів: загибель Бориса Варавки, замах Макарова на самогубство...



мужиків, що підіймали дзвона «всією громадою», інших, які зірвали замок з хлібного магазину, 9 Січня, московські барикади,— все, що він пережив, аж до вбивства губернатора. І раптом він відчув: є щось утішливе в тому, що пам'ять вкладає всі ці факти в нікчемну одиницю часу,— втішливе й навіть начебто іронічне. Мимовільним рухом він вийняв годинник, але, не глянувши на циферблат, знову сховав його. І, помітивши, що Марина дивиться на нього вимогливо вичікуючим поглядом, казав далі механічно, неохоче:

— До людей типу Кутузова я ставлюся з пошаною... як, наприклад, до хірургів. Але в мене кістки не поламані й нема ніяких злоякісних пухлин...

Він знову ходив у лагідному теплому присмерку і, згадавши нічний кошмар, розподіляв пережите між своїми двійниками,— вони ніби знову обступили його. Один з них спостерігав, як драгун старається вдарити шаблею Туробоева, але зовсім інший чоловік був коханцем Никонової; третій, зовсім не схожий на перших двох, уважно й з приємністю слухав промови історика Козлова. Було й ще багато двійників, і всі вони, в цей час,— однаково чужі Климові Самгину. Їх можна назвати насильниками.

«Кошмар,— думав він, дивлячись на Марину поверх окулярів.— Чому я так одверто говорю з нею? Я не розумію її, почуваю в ній щось неприємне. Чому ж?» — Він замовк, а Марина, схрестивши руки на високих грудях, сказала неголосно:

— Про Степана ти неправильно міркуєш, я його знаю краще, ніж ти. І не тому, що жила з ним, а...

Та вона не договорила фрази, мабуть, не знайшла точного слова, і новим тоном сказала:

— А ти, здається, зачитався, запліснявів у думках...

— Читаю я не багато.

— Застоявся на одному місці. Треба пересунутися в інший куток...

— Чому — в куток?

— Пожити з простими людьми.

— Ти — про робітників, селян?

Не звернувши на його запитання уваги, вона спитала:

— З дружиною — зовсім розквитався?

— Так.

— Ну, от і добре! Значить, на час вільний.

«Говорить вона зі мною, як... старша сестра».

Облизуючи губи кінчиком язика, примруживши очі, Марина дивилася в стелю; він нахилився до неї, бажаючи спитати про Кутузова, але вона струснулась, заговоривши:

— То завтра ж давай візьмемося до справ! Піди до мого повіреного, побалакай з ним, я його попередила...

Вона сказала це лагідно, але так, що Самгін зрозумів: треба йти. І пішов, мовчки потиснувши міцну, дуже теплу руку.

«Хитра баба. Викрити її не легко. А — треба викривати?» — спитав він.

Ставлення до цієї жінки не визначалось. Дратувала неприємна її самовпевненість і владність, дратувало й те, що вона примусила висловитись. Останнє було особливо досадне. Самгін знав, що він ніколи ще і ні з ким не говорив так, як з нею.

Другого дня, ранком, він сидів у великому світлому кабінеті, обставленому чорними меблями; у величезних шафах ошатно блищало золото на спинках книжок, між Климом і хазяїном кабінету — стіл на товстих і пузатих ніжках, як ніжки роля. Хазяїн — чорнобровий, лисий, його кругле, жовтувате обличчя надуте, як бичачий міхур для навчання плавати, воно закінчується гостренькою чорною, напівсивою борідкою, — в синюватих білках пронизливо блищать чорненькі зіниці. Голосок у нього дзвінкий, упертий, слова він вимовляє не по-російськи чітко й ставить дуже щільно слово до слова.

— Моя довірителька, — шанобливо каже він, не називаючи довірительку на ім'я. — Беручи на увагу... Виходячи з цього факту... На підставі викладеного... — Він ніби навмисно говорить фразами апеляційної скарги, його шанобливість супроводжується легкою судорогою товстих губ і гостренькою усмішкою пронизливих очей. Коротким жестом лівої руки він наче відштовхує від себе щось. Його кривляння примусило Самгіна відчути, що чоловік цей скривджений Мариною і, здається, ненавидить її, але — побоюється. Ставлення до неї він переносив і на нього, Самгіна.

— Кол-лега, — говорив він, наче ставлячи кому між двома л.

— Далі: справа по позову родича купця Потапова, засудженого на поселення за належність до секти хлистів. Майно засудженого конфісковано частково на користь казни. Право на нього моєї шановної довірительки не

досить обгрунтоване, але вона обіцяла подати ще один документ. Тут, мені здається, довірителька зацікавлена не в майні, а, так би мовити, гуманітарно, і, якщо не помиляюсь, мета її — добитися перегляду справи. А втім, ви самі побачите...

Про гуманітарну зацікавленість Марини він сказав з явним жалем, а взагалі його характеристики судових справ Марини набирали дедалі єхиднішого характеру, і Самгін уже почував, що колега Фольц знайомить його не з справами, а хоче познайомити з шановною довірителькою. В чорному кабінеті неприємно тхнуло, збуджуючи бажання чхати; за вікнами шумів, завивав вітер, носились хмари снігу. Просидівши години зо дві, Самгін майже з насолодою поринув у білу хуртовину на вулиці, — його пхало, похитувало, чорні постаті виривалися з білого вихору, насакаючи на нього, випереджаючи; він ішов і почував: так, починається нова смуга життя. З Мариною треба бути обережним. І необхідно взяти себе в руки. «Поставити себе в центр кола непохитних висновків», — згадав він фразу Брагіна й обурився з засміченості своєї пам'яті.

Через кілька днів він, у супроводі Безбедова, ходив по кімнатах своєї квартири. Кімнати обставлено старими й солідними меблями, купленими, мабуть, у панській садибі. Валентин Безбедов, вводячи Кліма у володіння цим майном, зневажливо просипів:

— Якщо — мало, підіть у сарай, там до чорта всякого мотлоху! Книжкова шафа є, клавесини. Квітів хочете? В мене у флігелі їх безліч, землю тхне, як на кладовищі.

Він курив німецьку фарфорову люльку, дим ішов з ніздрів його широкого носа, з рота, люлька висіла на грудях між лацканами модного товстого піджака, і звідти теж ішов дим. Але схожий був Безбедов не на німця, а на раптово розбагатілого російського биндюжника, який ще не звик ходити в модних костюмах. Кошлатий, з червоним опухлим обличчям, він ходив поряд з Климом, безцеремонно заглядаючи в обличчя йому оголеними очима, — огидно рипіли в нього черевики, він кашляв, шипів, димів, штовхав Самгіна ліктем і раптом спитав:

— Читали анекдот?

— Який?

— У царя була депутація вірнопідданих робітників з Іваново-Вознесенська, він їм сказав буквально так: «Са-

модержавство мое залишиться таким, яким воно було в старі часи». Що він — з глузду з'їхав?

— Так, дивно,— озвався Самгін.

Безбедов міцно стиснув йому лікоть.

— Ну, влаштуйтеся!

І пішов собі, з димом, з рипом, але, зачинивши двері, зразу ж знову відчинив їх і просипів:

— До Москви їде цар!

Відмахуючись від густого диму, Самгін спитав себе: «Невже й ця тварина цікавиться політикою?»

Як усі незвичайні люди, Безбедов викликав у Самгіна цікавість,— у даному разі цікавість підсилювалася ще якимось непевним, але неприємним почуттям. Обідав Самгін у флігелі в Безбедова, в кімнаті, цілком заставленій різними рослинами й полицями з книжками, майже самими перекладами з інших мов: 144 томи пантелеєвського видання іншомовних авторів, Майн-Рід, Брем, Густав Емар, Купер, Діккенс і «Всесвітня географія» Е. Реклю,— більшість книжок без оправ, пошарпані, стирчать на полицях абияк.

«Бібліотека гімназиста»,— в думках визначив Самгін. Безбедов не забарився підтвердити це.

— З часів гімназії назбирав,— сказав він, недружелюбно дивлячись на книжки.— Дурниці все. Через них і гімназії не скінчив.

Все навколо нього було неохайне — таке, як і сам він, завжди забруднений пташиним послідом, з пухом у кудлатій голові й на одежі. Їв багато, поквапливо, кривився, наче їжа була занадто солона, кисла чи гірка, хоч глуха Феліціата готувала дуже смачно. Наївшись, Безбедов дивився в рот Самгіну і сповіщав про якісь химерні новини,— здавалося, що він видумував їх.

— Петербурзький вікарій Сергій правив панахиду по лейтенанту Шмідту, студенти духовної академії примусили: прав! І — правив.

— Звідки вам відомо це?

— Муромська, Лідія Тимофіївна, сказала. Вона — все знає, в неї зв'язки в Петербурзі.

Підібравши нижню губу, він запитливо, ніби чекаючи чогось, помовчав, потім сказав тоном винуватого:

— Я лісами її управляю. Знайомі з нею?

— Так.

— Нудна. Нічого, що я так кажу?

— Будь ласка.

— Не жінка,— а обов'язкова постанова міської управи. Ви не помічаєте, що люди стають дедалі нуднішими?

— Людина — взагалі істота невесела,— філософськи сказав Самгін,— Безбедов визнав, що це:

— Правильно!

Від його політичних новин і дрібних міських пліток Самгін утрачав апетит. Та дуже скоро він переконався, що ця людина говорить про політику з чемності, вважаючи за свій обов'язок розважати нахлібника. Якось за вечерею він похмуро сказав:

— В Москві революціонери на банк напали, хапнули грошей близько мільйона.— І, відсапуючись, сказав з явною досадою, хрипко:

— Надто вже набридло! Всі про політику говорять, як про млишці на масляну.

Самгін глянув на нього недовірливо й побачив, що він, ображено надувши губи, набиває в люльку тютюну. Після двох, трьох таких скарг Самгін вирішив, що домохазяїн — дурний і сам знає це, але нітрохи не збентежений своєю дурістю, а навіть ніби хвастається нею.

«Дурень,— по-російськи, широко; через дурість трохи нав'язливий, але не нахаба й добродушний»,— визначив Самгін і майже щодня переконувався, що визначив правильно.

Якось за обідом Безбедов наковтався смачної їжі, випив кілька чарок горілки, настояної на ягодах ялівцю, почервонів, задимів німецькою люлькою й раптово, з озлобленням, скрикнув:

— Ідіотський час, чорт би його забрав! — Ляпнувши себе долонями по вухах, він потрусив кошлатою головою. Самгін спокійно чекав політичної новини, але Безбедов обурено заговорив:

— Березень уже, а — що робиться, га?

— Ви про що?

— Та — про погоду! У мене голуби ожиріли,— тоскно хрипів він, показуючи в стелю пальцем морквяного кольору.— Найкращий табун у місті, два рази премійований, москвичам носа втер. Тут є такий падлюка, Блинов, трактирник, ворог мій, підстрелив у мене Херувима, найкращого турмана на всю Росію,— дріб той він, убивця, дістане в пику собі...

Самгін бачив, що обличчя хазяїна налилося кров'ю, білки викотились, червоні пальці люто мнуть серветку, і йому подумалося, що все це може скінчитися випадком п'яного буйства, навіть паралічем. Прикидаючись зацікавленим, він спитав:

— Це дуже захоплююча розвага?

Безбедов поперхнувся якоюсь лайкою, тремтячою рукою налив квасу, випив склянку двома ковтками і — видихнув разом з струмком повітря:

— Не зрозумієте — яка!

Він схопився з-за стола, наче збираючись іти кудись, спинився біля вікна в квітах, витер серветкою піт з обличчя, шпурнув її на підлогу і, широко розмахнувши руками, просипів:

— Надзвичайно!

Змахуючи розпростертими руками, наче крильми, заплющивши очі, мотаючи головою, він забурмотів:

— Розумієте: небеса! Глибина, блакитна чистота, ясність! І — сонце! І от я, — ну, що ж таке я? Нікчема, бовдур! І от — випускаю голубів. Летять, колами, все вище, вище, білі в блакиті. І жалюгідна душа моя летить за ними — розумієте? Душа! А вони — там, ледве бачу. Тут — напруження... Ніби непритомність. І — страх: а що, як не вернуться? Та — розумієте — хочеться, щоб не вернулися, розумієте?

Велике, м'яке тіло Безбедова тряслося, паче він сміявся беззвучно, обличчя обм'якло, розплилося, тануло потом, а в напівп'яних його очах Самгін справді бачив страх і радість. Відзначаючи в Безбедові смішне й дурне, він відчув до нього симпатію. Втомившись розмахувати руками, задихаючись, Безбедов засипів, повалився на стілець і, наливаючи квасу мимо склянки, бурмотів:

— Великий момент! І — чесна справа, нікому не заважає, ні від кого не залежить, — к чорту всі дурниці! Будь ласка — випиймо!

Цокаючись з ним чарками, Самгін подумав:

«Випадок, коли дурість підноситься до поезії».

Безбедов вилив горілку з чарки в склянку з квасом і говорив далі. Він ще більше розхристався, скинув піджак, розстебнув комір блакитної сатинової сорочки, обмахувався серветкою, і сіруваті жмутки волосся на голові в нього кумедно ворушилися. Було приємно, що Безбедова так легко зрозуміти, що він не вимагає настороженості

щодо нього, весь — як є і не розпитує ні про що, як це робить його надмірно цікава тітонька, яку він, здається, не дуже любить. Того вечора Самгін, ідучи спати, потиснув руку Безбедову особливо міцно й навіть подумав, що він поводився з ним стриманіше, ніж слід було. Треба було сказати йому що-небудь, висловити співчуття. Звичайно, не для того, щоб заохочувати його балаканину. Самотній і, як видно, нещасний хлопець. Балаканина його ні до чого не зобов'язує.

Та Безбедов не потребував співчуття й заохочування, майже щовечора він охоче, невтомно розказував про місто, про себе. Самгін слухав і чекав, коли він почне говорити про Марину. Часто Самгін вважав його розповіді надмірно, неохайно одвертими, і його дуже дивувало, що, хоч Безбедов не щадив себе, все ж у словах його не можна було почути жодної ноти жалю з приводу невідлого життя. Розказуючи, він не сповідався, а говорив про себе, як про сусіда, який трохи набрид йому, але, при всіх його вадах,— людина не погана. Якось, сумного, вітряного й дощового вечора, Безбедов заговорив про свою дружину.

— Через голубів утратив,— говорив він, спершись ліктями на стіл, запустивши пальці в розкошлане волосся, від чого голова стала потворно великою, а обличчя — меншим.— Хороша жінка, треба сказати, але, знаєте, в неї — оті громадські інстинкти та все таке, а мене це не сп'яняє...

«Громадські інстинкти» він вимовив гугняво, в ніс і скрививши обличчя, потім, опустивши руки на потилицю, спитав з обуренням:

— Якого дідька дбатиму я про те, щоб дурні жили розумніше чи якось там краще? А розумні й без мене проживуть. Ви, звичайно, іншої думки, а по-моєму — дурням і так добре. На цьому я з нею й не поладнав. Тут же й голуби. Ще з курми вона, може, і помирилася б, а — голуби! Це вже їй прикро. Взагалі вона почувала себе обдуреною. Їй, здається, не я сподобався, а моє ім'я — Валентин; вона, мабуть, уявила собі, що за ім'ям криється щось незвичайне. Гімназистка, романів начиталась, віршів,— книгоїдство і... все таке!

Самгін слухав і усміхався. Йому подобалося, що Валентин говорить безжурно, ніби згадуючи далеке минуле, хоч дружина покинула його восени минулого року.

— Може, вона й не покинула б, якби я догадався зацікавити її чим-небудь живим — курми, коровами, собаками, абощо! — сказав Безбедов, потім говорив далі напористо: — Ось же я знайшов себе в голубиній охоті, знайшов ту пісню, яку судилося мені співати. Суть життя саме в такій пісні — щоб проспівати її від душі. Пушкін, Чайковський, Міклуха-Маклай — всі жили, щоб витрачати себе на улюблене діло, — правда?

Самгін згідливо кивнув головою й став слухати хрипкі слова уважніше, počуваючи в оповіданні Безбедова нові ноти.

— Вас захоплює адвокатура, іншого — гра в карти, мене — голуби! Напевно, я на даху і вмру, задихнуся від насолоди і — геп з даху на землю, — сказав Безбедов і засміявся вологим, неприємно киплячим сміхом. — В дитинстві в мене задатки були, — казав далі він, витрушуючи попіл з люльки в чайну склянку, дарма що на столі стояла попільниця. — Правильно кажучи — ніяких задатків у мене не було, а це мати і хрещений говорили: «Валентине, в тебе є задатки!» Звичайно, це зобов'язувало мене показувати які-небудь фокуси. Чекають чогось незвичайного, ну і виггадаєш, збрешеш що-небудь, — що ж робити? Треба виправдати довіру.

Він підморгнув Самгину й примусив його подумати:

«Я ніколи не вигадував».

— Звичка брехати й тепер є в мене, видумаю що-небудь мало ймовірне і, по секрету, розкажу; досить тільки одному розказати, а вже далі брехня сама піде! Чим неймовірніше, тим легше вірять.

Він усміхнувся і, щільно заплющивши очі, помовчав, подумав, зітхнув.

— Хоч неймовірне стає звичайним у наші дні. Прибріхую я не для того, щоб забавляти себе чи людей, а — так, чорт знає для чого! Нудно — на землі, коли найкраще переживаєш на даху. В гімназії мене так само вважали хлопчиськом із здібностями, — хрещений розмалював мене. Щоб виправдати сподівання — хуліганів. З п'ятого класу вигнали. Став ходити в неймовірних костюмах, якісь блазенські капелюхи носив. Панночкам — подобалося. Уявив, що чудово можу грати на більярді, — грав годин по п'ять, розуміється — бездарно. Взагалі я — людина зовсім бездарна.

Сказавши останні слова з явним задоволенням, Безбедов зітхнув, і обличчя його зникло в хмарі тютюно-



вого диму. Самгін теж кутив і мовчав, думаючи, що він, здається, поквапився визнати в цій людині щось симпатичне.

«Дуже схоже, що він тільки грає роль простака, а я — помилився».

Свідомість помилки виникла зараз-таки після того, як Безбедов сказав про здібності і фокуси. Взагалі в словах Безбедова непомітно з'явилося щось неприємне. Особливо бентежило Самгіна те, що він подумав про себе:

«Я — не вигадував».

Думка про можливість якої-небудь схожості з цією людиною була образлива. Самгін підозріливо подивився крізь скельця окулярів на плоске, одутле обличчя з фарфоровими білками і блакитними бусинками зіниць, на в'ялу, важку нижню губу й білясті волоски на верхній — під широким посом. Найдурніше обличчя.

Несамовито випускаючи дим, Безбедов спитав:

— А що — хіба у вас нема апетиту до панночок? Тут, недалеко, дві сестрички живуть, дуже милосердні й веселі, — чи не хочете?

Самгін сухо відмовився, але подумав, що слід було б глянути, який цей товстун серед жінок. Потім, сьорбаючи кисленьке червоне вино, він сказав:

— Розуміється, я не вірю вам, коли ви запевняєте, що — у вас нема ціяких талантів...

— Свята істина! — скрикнув Безбедов, піднявши руки на рівень обличчя, наче захищаючись, готуючись відштовхнути від себе щось. — Я — людина без коштів, бідна людина, нічим не можу допомогти, нікому й нічому! — Ці слова він прокричав, явно балаганячи, по-клоунському зробивши жалюгідну гримасу скупого крамаря.

Самгін наполегливо вів далі:

— Але дуже дивно чути, що ви кажете це начебто з задоволенням...

— Атож — звичайно ж, із задоволенням! — скрикнув Безбедов, безглуздо розмахуючи руками. — Як би це сказати вам? Ох, чорт...

Вирячивши очі, потираючи долонею шершавого лоба, він кілька секунд дивився в обличчя Самгіну, і Самгін бачив, як його товсті губи, пітні щоки розпливаються, тануть у переможній усмішці.

— Я — глухонімий! — сказав він тверезо й голосно. — Глухонімого проповідувати не примусиш! Розумієте?

— Ви признаєтесь у симуляції,— сердито зауважив Самгін.

— Чому — симуляція? Ні, це — моє переконання. Ви певні, що потрібна конституція, революція і взагалі — метушня, а я — нічого цього — не хочу! Не хочу! Але й проповідувати, чому не хочу,— теж не стану, не хочу! І не заперечуватиму, що революція корисна, навіть необхідна робітникам, чи що, там! Необхідна? Ну, і катайте, робіть революцію, а мені її не треба, я голубів ганятиму. Глухонімий! — І з розмаху ляпнувши долонею в широкі жирні груди свої, він переможно зареготав силлим, киплячим сміхом.

«Тварюка»,— в думках вилаяв його Самгін, швидко й сердито перебираючи в пам'яті всі заперечення, які можна б протиставити Безбедову. Та було цілком ясно, що заперечення марні, будь-яке з них Безбедов відштовхне: «Не хочу»,— скаже він.

Можливо, що він має силу не хотіти. Та все ж Самгін пробурчав:

— Анархізм. Це — старе.

— Як світ,— погодився Безбедов, усміхаючись.— Як цивілізація,— додав він, підморгнувши фарфоровим оком.— Адже цивілізація й породжує анархістів. Вожді цивілізації — чи як їх там? — дивляться на людей, як на отару баранів, а я — баран для себе й не хочу бути зарізаним для цивілізації, засмаженим під соусом якої-небудь філософії.

Послухавши хвилини зо дві давно відомі, плоскі фрази, Самгін мимоволі сказав слова, яких не хотів би говорити вголос:

— Найсильніше, що ви можете сказати й сказали, це — не хочу!

— Звичайно,— погодився Безбедов, потираючи червоні, товсті долоні.— Тисячі — думають, один — говорить,— додав він, вискаливши зуби, і знову пробурмотів щось про панночок. Самгін послухав його ще з хвилину й пішов, почувуючи себе отруєним.

У кабінеті він засвітив лампу, надів туфлі й сів до стола, наміряючись працювати, але, глянувши на синю обкладинку «Справи М. П. Зотової з селянами села Пожога», запліщив очі й довго сидів, наче поринаючи в п'ятому, бачачи в ній жирне тіло з розкошляною сірою

головою з фарфоровими очима, чуючи сиплий, киплячий сміх.

«Огидна bestія...»

Потім, закурюючи, вийшов у сусідню, неосвітлену кімнату і, походжаючи в сутині повз двоє мутносірих вікон, став обдумувати. Безперечно, що в мові Безбедова є щось від Марини. Вона — теж поза «метушнею» павіть і тоді, коли фізично перебуває серед людей, охоплених вихором цієї «метушні». Самгін відтворив у пам'яті картину зборів гуртка людей, «шукачів града», — його запросила на збори цього гуртка Лідія Варавка.

До приміщення під вівіскою «Магазин мод» входять, обережно й мовчки, різноманітно одягнені, але однаково смирні люди, скидають верхній одяг, складаючи його на прилавках, засовуючи на порожні полицки; потім вони, «низкою» ідучи одно за одним, спускаються чотирма східцями у велику, вузьку й довгу кімнату, з двома вікнами в її задній стіні, з голими стінами, з піччю й плитою в кутку, біля входу: очевидно — це була майстерня. В кімнаті — похмуро, від стін тхне клейстером і вогкістю. На чорних і жовтих віденських стільцях нерухомо й мовчки сидять люди, десятків зо три-чотири чоловіків і жінок, обличчя їх стерті сутінню. Деякі позгиналися, спираючись ліктями на коліна, а один так нахилився вперед, що незрозуміло було: чому він не падає? Здається, що багато без голів. Попереду, в простінку між вікнами, за столом, накритим зеленою клейонкою, — Лідія, тонка, плоска, в білому платті, в намітці на кучерявій голові і в синіх окулярах. Перед нею — лампа під білим абажуром, дві стеаринові свічки, товста книжка в жовтій оправі; обличчя Лідії — зеленувате, на ньому відбивається колір клейонок, в скельцях окулярів тремтять вогні свічок; Лідія здається видуманою на страх людям. В її фігурі є щось театральне, відразливе. Поглядаючи в книжку, нахилиючи й підкидаючи голову, вона гугняво, в ніс читає:

— «Говорящого в душі, — не засуджуйте, бо не плоть проповідує, а дух, а засуджувати дух — смертний гріх. Усякий гріх проститься, а цей — ніколи».

Відокремивши від книжки довгий аркушик, вона підносить його до лампи й ворушить губами мовчки. В кутку, недалеко від неї, сидить Марина, схрестивши руки на грудях, закинувши голову; яскраве обличчя її дуже вигідно підкреслене попелястосірим тлом стіни.

— Почни, сестро Софіє, во ім'я отця і сина і святого духа,— каже Лідія, згортаючи папір у трубку.

Поряд з Мариною — Кормиліцин, письменник у питаннях сектантства, чоловік з великою сивуватою бородою на м'якому обличчі жінки,— обличчя його завжди виявляє тугу самотньої, нещасної вдови; схожість з жінкою збільшують його випнуті груди.

Самгін нерідко зустрічався з ним у Москві і навіть, свого часу, заздрихав йому, знаючи, що Кормиліцин досяг тієї мети, яка вабила і його, Самгіна: письменник теж зібрав велику колекцію нелегальних віршів, листівок, статей, заборонених цензурою; він славився тим, що перший узнавав анекдоти з життя міністрів, єпископів, губернаторів, письменників і взагалі уперто, як судовий слідчий, збирав усе, що змальовувало людей пошлыми, дурними, жорстокими, злочинними. Слухаючи його анекдоти, Самгін бувало почував, що людина ця пишається своїми знаннями, як пишався б учений дослідник, але розказує завжди з тривогою, з явним бажанням звільнитися від неї, прищепивши її слухачам. До стола Лідії підійшла літня жінка в чорному платті, з маленькою головою й гостроносим обличчям, взяла в руки жовту біблію й несподівано густим, похмурим голосом виголосила:

— Пророка Ісайї, глава двадцять четверта!

Розгорнувши важку книгу, вона встромила в неї гострого носа; зашелестіли сторінки, «шукачі града» заворушились, почулося рипіння стільців, човгання ніг, обережний кашель,— жінка, змахнувши головою в чорній хустці, урочисто і мстиво прочитала:

— «Се господь розсіпле всевіт і спустошить його, відкриє лице його й розкидає тих, що живуть у ньому».

Біля плити, в кутку, хтось глухо заричав.

— «Тліном зотліє земля і розкраданням розкрадена буде земля»,— з великою силою і дедалі мстивіше читала жінка.

— «Заплаче земля»...

Шум біля печі зростає; Марина, нахилившись до Лідії, щось сказала їй, тоді Лідія, постукуючи ключем по столу, суворо крикнула:

— Тихше!

Крізь ряди стільців ішов чоловік і голосно, наполегливо говорив:

— Та я ж нічого не розумію! Спочатку — розсипле, потім — лице відкриє... І все це, пробачте! — відомо; земля вже плаче через руйнування засобів господарства...

Чоловік був невеличкий, тоненький, у чумарці і яскраво наваксованих чоботях, над його низьким лобом стирчала шітка чорного, коротко постриженого волосся, на круглому голеному обличчі стовбурчилися вуса — занадто великі для його обличчя, говорив він дзвінко й вередливо.

— І ніяк не можна зрозуміти, хто допускає розкрадання праці і навіщо цар відмовляється правити народом...

Неприродно зігнутий чоловік випрямився, встав і, простягнувши довгу руку, схопив чорненького за плече, — той гнівно скрикнув:

— Чого ви хапаєтесь!

— Тут зібралися люди...

— Так — я бачу, що люди...

— Порозмовляти не про те, про що говориш ти, брате...

— Як же не про те?

Хтось засміявся, люди сердито бурчали. Лідія струшувала слабкозвучним дзвоником; чоловік, який зупинив чорненького капризуна, глянув у куток, на Марину, — вона сиділа все так само нерухомо.

«Ідол», — подумав Самгін.

В передньому ряду підвелась жінка й веселим голосом крикнула:

— Це Лукін, писар з поліції, — прикидається, вуса наліпліні...

— Виведіть його! — істерично заверещала Лідія.

Самгіну здалося, що очі в Марини сміються. Він помітив, що багато чоловіків і жінок дивляться на неї, не одриваючись, покійрно, навіть начебто з захопленням. Чоловіків могла спокушати її величава краса, а жінок чим приваблювала вона? Невже вона проповідує тут? Самгін нетерпляче чекав. Запах вогкості ставав теплішим, густішим. Той, хто вивів писаря, вернувся, підійшов до стола й зігнувся над ним, кажучи щось Лідії; вона ствердно кивала головою, і здавалося, що від окулярів її відскакують сині вогні...

— Добре, брате Захарію, — сказала вона. Захарій розігнувся, був він високий, вузькоплечий, трохи сутулий, обличчя нерухоме, дуже бліде — в густій, чорній бороді.

— Брате Василю,— покликала Лідія.

Із сутіні вискочив, побіг до стола лисий чоловічок, з рудуватою ріденькою борідкою,— він тяг за руку жінку в картатій спідниці, червоній кофті, в строкатій хустці на плечах.

— Іди, їди,— не бійся! — говорив він, смикаючи за руку жінку, хоч вона йшла так само швидко, як і він.— Ось, брати-сестри, ось — новенька! — кидав він направо й наліво шиплячі, гарячі слова.— Мучениця плоті, ох яка! Ось — вона розкаже страхіття, до чого доводить нас плоть, іграшка дияволова....

Довівши жінку до стола, він посварився на неї пальцем:

— Ти — чесно, Таїсіє, все кажи, як було, не соромся, тут люди богові служити хочуть, перед богом — сорому нема!

Він відскочив набік, личко в нього тривожно й радісно тремтіло, він розмахував руками, притупував, наче збираючись танцювати, поли його сюртука тремтіли, як крила гусака, і поквапливо тріщав сухий голосок:

— Тут, брати-сестри, виявиться таке...

І, не знайшовши слова для визначення, він крикнув:

— Ну, починай, розкажуй, говори — Таїсіє...

Жінка стояла, спираючись одною рукою на стіл, погладжуючи другою підборіддя, горло, смикаючи коротеньку, товсту косу, обличчя в неї — смугляве, пухленьке, дівоче, очі круглі, котячі; різко окреслені губи. Вона повернулася спиною до Лідії і, закинувши руки за спину, сперлася ними на край стола,— здавалось, що вона падає; груди й живіт у неї стирчали опукло, визивно, і Самгін відзначив, що в цій позі є щось неприродне, незручне й навмисне.

— Батько мій лоцманом був на Волзі! — крикнула вона, і різкий крик цей, мабуть, збентежив її — вона заплющила очі й стала говорити швидко, нерозбірливо.

— Нічого не чути,— суворо сказала гостроноса сестра Софія, а метушливий брат Василь гірко скрикнув:

— Ех, Таїсіє, псуєш справу! Псуєш!

Кормиліцин устав і обережно поставив стілець попереду Таїсії,— вона обхопила обома руками спинку стільця і, кивнувши головою, перекинула косу за плече.

— На дванадцятому році віддала мене мачуха в монастир, рукоділля навчатися і грамоти,— сказала вона

повільно і голосно.— Після того, п'яного життя добре здалося мені в монастирі, там я й жила п'ять років.

Смугляве обличчя її стало нерухомим, ворушилися тільки по-дитячому пухлі губи гарного рота. Говорила вона сердито, ламким голосом, з несподіваними викриками. Пальці її судорожно перебігали по дузі спинки стільця, тіло випрямилось, наче вона росла.

— Жених був непоказний, рудуватий, нахабний такий... Капосник! — раптом вигукнула вона.

— О-ось, ось воно! — з явним захопленням і солодко вигукнув брат Василь.

Всі інші сиділи смирно, мовчки,— Самгину здавалося вже, що й від сусідів його тхне липкою вогкістю. Та дратівна нудьга, яку він відчував до розповіді Таїсії, зникла. Він визнав, що фігура цієї жінки нагадує Дуняшу: така сама міцна, виразна, такий самий маленький, гарний рот. Подивившись на Марину, він побачив, що письменник шепче щось їй, а вона сидить усе так само велично.

«Справжній ідол»,— знову подумав він, досадуючи, що не може виявити ставлення Марини до всього, що відбувається тут.

— Скоро після вінця він і почав умовляти мене: «Якщо хазяїн попросить, не відмовляй йому, я не ображусь, а життю нашому користь буде»,— розказувала Таїсія, не скаржачись, а ніби глузуючи.— А вони — обидва чіплялись — і хазяїн і зять його. Ну, що ж? — крикнула вона, махнувши головою, котячі очі її спалахнули люттю.— З хазяїном я валялася з чоловікового наказу, а з зятем його — щоб помститися чоловікові...

— Еге-е! — насмішкувато пролунало з сутіні, люди забурчали, заворушилися. Лідія підвелась, змахнувши рукою з ключем, чорнобородий Захарій пішов на голос і зашипів; тут Самгину здалося, що Марина усміхається. Та обережний гамірець потонув у швидкому потоці крикливої й уже майже істеричної мови Таїсії.

— З ним, з зятем, і заскочила мене дружина його, хазяїнова донька, в саду, в альтанці. Самі ж, дияволи, позбавили мене сорому й самі умовились покарати мене соромом.

Вона задихнулася, замовкла, соваючи стільцем, постукуючи ніжками його по підлозі, очі в неї фосфорично блищали, разів зо два вона роззявляла рота, але, як видно,

неспроможна була сказати слова, сіпала головою, задираючи її так високо, наче невидима рука біла в підборіддя їй. Потім, заспокоївшись, вона говорила далі охриплим голосом, зі свистом, наче кризь зуби.

— В-вивезли в ліс, роздягли догола, прив'язали руки, ноги до берези, біля мурашиної купи, вимазали все тіло патокою, сіли самі, всі троє — чоловік та хазяїн з зятем, напроти, горілочку п'ють, тютюнець покурюють, глузують з моєї голизни, ох, недолюдки! А мене оси, бджілки жалять, мурахи, мухи лоскочуть, кров мою п'ють, сльози п'ють. А мурахи — ви подумайте! — вони ж бо і в ніздрі і скрізь лізуть, а я й ніг міцно стулити не можу, прив'язано ноги так, що не стулиш, — ось бо що!

Близько коло Кліма хтось сказав півголосом:

— Ой, безсоромна...

Самгін бачив, що пальці в Таїсії побіліли, знекровились, а обличчя неприродно витяглось. В кімнаті було дуже тихо, наче всі поснули, і не хотілося дивитись ні на кого, крім цієї жінки, хоч слухати її розповідь було гидко, свистячі слова збуджували почуття гидливості.

— Спочатку я мовчки плакала, не хотілося мені лиходіїв тішити, а як почала вся ця мошка по обличчю, по очах лазити... очей жалко стало, осліплять мене, думаю, навіки осліплять! Тоді — закричала я несамовитим голосом, на всіх людей, на господа бога і ангелів-хранителів, — кричу, а мене кусають, нутрощі печуть — лоскочуть, сльози мої п'ють... сльози п'ють. Не з болю кричала, не з сорому, — який сором перед ними? Регочуть вони. Через кривду кричу: як можна людину мучити? Загнали самі ж, куди не можна, та й мучать... Так закричала, що не знаю, як і жива залишилась. Ну, тут і чоловічок мій закричав, од'язувати мене кинувся, п'яний. А я — як у хмарі вогненній...

Таїсія похитнулась, чорнобородий вчасно підтримав її, посадив на стілець. Вона втерла рота косою своєю і, гучно, глибоко зітхнувши, відмахнулася рукою від чорнобородого.

— Побили вони його, — сказала вона, погладивши щокі долонями, і, дивлячись на долоні, судорожно усміхалась. — Над ранок він каже мені: «Прости, сволота вони, а не простиш — на тій самій березі повішуйся». — «Ні, кажу, дерева того не паскудь, не смій, Іудо, я на тому дереві мук зазнала. І нікому, ні тобі, ні всім людям, ні



богові ніколи кривди своєї не прощу». Ох, не прощу, ні! Сімнадцять місяців тримав він мене, все умовляв, пити почав, потім — застудився взимку...

І, полегшено зітхнувши, вона сказала голосно, твердо:  
— Здох.

Люди не ворушилися, мовчали. Тиша тривала, мабуть, кілька секунд, стаючи з кожною секундою начебто тяжчою, густішою.

Потім схопився брат Василь і, розмахуючи руками, заторохтів:

— Чули, брати-сестри? Вона — не каялась, вона — повчала! Всі ми тут обпалені чорним вогнем плоті, подихом диявола, всі намучені...

Встала Лідія і, постукавши ключем, сердито нахмуривши брови, різким голосом сказала:

— Заждіть, брате Василю! Сестри і брати, — нещасна жінка ця випадково серед нас, брат Василь не попередив, про що вона говоритиме...

Таїсія теж устала, але похитнулася, знову опустила ся на стілець, а з нього м'яко повалилася на підлогу. Два три голоси негучно охнули, багато «шукачів града» попідводилося з стільців, Захарій зігнувся під прямим кутом, легко, як подушку, взяв Таїсію на руки, поніс до дверей; його зустрів вигук:

— Сьорбнула жінка гарячого до сліз, — і зразу ж похмуро відгукнувся хтось:

— А — хай не пустує, не підкоряється бісам!

До Лідії підходили чоловіки і жінки, низько кланялись їй, цілували руку; вона півголосом щось казала їм, смикаючи плечима, щоки і вуха в неї дуже почервоніли. Марина, стоячи в кутку, слухала Кормиліцина; переступаючи з ноги на ногу, він бавився портсигаром; Самгін, підходячи, почув його лагідні нерішучі слова:

— В аграрних заколотах сектантство майже не бере участі.

— Цього я не знаю, — сказала Марина. — Курити хочете? Тепер — можна, я думаю. Знайомі?

— Зустрічались, — нагадав Самгін. Літератор глянув в обличчя йому, потім — на ноги й погодився:

— Авжеж, як же! — Потім, запалюючи цигарку сірником і, як видно, побоюючись підпалити бороду собі, сказав:

— Я розумію так, що це — одної лінії з хлистами.

— Хлистів — попи видумали, такої секти нема, — бай-  
дуже сказала Марина і, ласкаво, співчутливо усміхаю-  
чись, спитала Лідію: — Не вдалося в тебе сьогодні?

— Отой... Терентьев! — гнівно прошепотіла Лідія,  
проковтнувши якесь слово. — І завжди, завжди він при-  
думає що-небудь несподіване й брудне.

— Негідник, — лагідно сказала Марина і так само ла-  
гідно, ласкаво додала:

— Мерзотник.

— Але — яка жахлива жінка!

— Несимпатична, — погодилась Марина, демонстра-  
тивно відмахуючись від диму цигарки, — літератор попро-  
сив пробачити й сховав цигарку за спину собі.

Лідія, зітхнувши, зауважила:

— Розказала вона добре.

— Про страхіття завжди добре розказують, — лі-  
ниво промовила Марина, обнявши її за плечі, ведучи до  
дверей.

— Це — дуже вірно! — погодився Кормиліцин і ви-  
словив жаль, що художня література не торкається сек-  
тантського руху, обминає його.

— Не зовсім обминула, деякі — торкаються, — сказала  
Марина, вимовивши слово «торкаються» з явною іронією,  
а Самгін подумав, що все, що вона каже, розраховано  
нею до дрібниць, зважено. Кормиліцину вона показує, що  
на зборах убогих людей вона така сама гостя, як і він.  
Коли письменник і Лідія одягалися в магазині, вона ска-  
зала Самгін, що доведе його додому, потім пошепо-  
тілася про щось з Захарієм, який послужливо зігнувся  
перед нею.

На вулиці вона сказала кучерові:

— Ідь за мною.

«Слід було сказати: за нами», — відзначив Самгін.

Пішли пішки. Марина говорила:

— Не люблю я цього писака. Всюди сунеться, все  
знає, а — неук. Статейки пише мертвою мовою. Довірли-  
вий був муж мій, через гарячність душі знайомився з  
усякими... Ну, що ж ти скажеш про «шукачів града»?

Самгін сказав, що він нічого не зрозумів.

— Авжеж, мутнувато! Читають і слухають пророків,  
які страшніші. Чухаються. Душі почухують. У багатьох  
душа живе під пахвами. — І, усміхнувшись, вона цинічно  
додала, штовхнувши Кліма ліктем:

— А в жінок — значно нижче.

Він сказав, нахмурившись, що дедалі більше не розуміє її.

— Лідію зрозумів? — спитала вона.

— Звичайно — ні. Важко зрозуміти, як це дочка прожектера і циганки, дружина дегенерата з дворян може перетворитися в ханжу, на англійський лад?

— Он як ти сердито, — сказала Марина веселим голосом. — Чи такі ще метаморфози бувають, любий друже! Он Лев Тихомиров завзято сприяв убивству татуся, а потім покаявся перед сином, що це — через помилку молодості зроблено, і синок золоту чорнильницю подарував йому. Це мені Лідія розказала.

Провівши Кліма до його квартири, вона зайшла до Безбедова пити чай. Племінник упадав коло неї з бурхливим і шанобливим захопленням слуги, закоханого в хазяйку, щасливого тим, що вона навідала його. В цьому щасливому захопленні Самгін почував щось фальшиве, а Марина добродушно висміювала племінника, і було дуже дивно, що вона, така розумна, не помічає його нещирості.

Побажавши глянути, як Самгін улаштувався, вона обійшла кімнати й сказала:

— Ну, що ж? Усе — є, тільки жінки бракує. Валентин — не турбує?

— Нітрохи.

— Ото ж бо. А якщо турбує — скажи, я його втихомирю. Нудьгуєш?

Дбайливі й ласкаві запитання її приємно зворушили Самгіна; він сказав, що хоч і не нудьгує, але ще не вжився в нову обстановку.

— Ну, звичайно, — сказала Марина, кивнувши головою. — Довго жив в обстановці, де до всього звик і вже не помічав речей, а тепер усі речі стали помітні, лізуть у вічі, допитуються: як ти поставиш нас?

— Це треба зрозуміти алегорично? — спитав він, усміхаючись.

— Як хочеш, — відповіла вона, теж з усмішкою.

Її спокійне обличчя, впевнена мова легко випихала й відділяла все, що Самгін бачив і чув годину тому.

— Скрізь, друже мій, темнувато й тісно, — сказала вона, зітхнувши, але зразу ж додала:

— Тільки всередині себе ясно і вільно.

Тут Самгін поскаржився: життя занадто багате на епізоди, на зразок розповіді Таїсії про те, як її мордували; кожен з них вдирається в душу, в пам'ять, збуджує...

— Питання, на які в нас нема інших відповідей, крім книжних,— зневажливо закінчила Марина його фразу.— А ти — відмовся від питань, замовч питання,— порадила вона, усміхаючись, примруживши очі.— Ваш брат, інтелігент, звик прикрашатися питаннями для кокетства один перед одним, ви ж бо граєте на складність: хто за кого складніший? І заплутуєте один одного. Питання ж розв'язуються не розумом, а волею... Ось французи вчаться в повітрі літати, це — добре! Та це — воля вирішує, а розум тільки допомагає. І по землі вільно ходити теж тільки воля навчить.— Вона тихенько засміялась, кажучи:— Я б от питання про цю великомученицю просто розв'язала: заслала б її в монастир далі від людей і де статут суворіший.

— Суворо, але справедливо,— погодився Самгін і, згадавши мстивий голос сестри Софії, спитав: хто вона?

— Дочка заводчика штучних мінеральних напоїв. Притягалася до суду в справі темній: підозрівали, що вона отруїла чоловіка і свекра. Щось із рік сиділа в тюрмі, але — виправдали,— отруювачем виявився брат її чоловіка, пияк.

Сидячи за робочим столом Самгіна, вона стала розказувати ще чиюсь історію — теж темну; Самгін, милуючись нею, слухав не уважно й був дуже неприємно здивований, коли вона, встаючи, хазяйновито сказала:

— Строк виплати кінчається в червні, значить, до того часу ти купиш ці векселі від імені Лідії Муромської. Так? Ну, а тепер попрощаємось, завтра я виїжджаю тижня на півтора.

Коли він нахилився поцілувати її руку, Марина поцілувала його в лоб, а потім, поляпавши його по плечу, сказала, як дружина чоловікові:

— Не нудьгуй!

Губи в неї були якісь особливо ласкаво гарячі, і дотик їх шкіра на лобі відчувала довго.

Згадуючи все це, Самгін повільно ходив по кімнаті й несамовито курив. У вікна яскраво світив місяць, на вулиці тануло, по дротах телеграфу перебігали, на рівній відстані одна від одної, великі, золотисті краплі і, дійшовши до якоїсь непомітної точки, зривались, падали.

Самгін довго, безтямно стежив за ними, налічив сорок сім крапель і докорив комусь:

«Усе на тому самому місці».

Пішов до спальні, роздягся, ліг, забувши погасити лампу, і, напівлежачи, як хворий, пильно дивлячись на золоте лезо вогню, подумав, що Марина — має рацію, коли вона каже про розгнузданість розуму.

«Вихована літераторами, публіцистами, «особа, що критично мислить», вже зіграла свою роль, перезріла, віджила. Її думка все окислює, вкриваючи одноманітною іржею критицизму. З фактів цілком конкретних вона робить не прямі висновки, а утопічні, як, наприклад, гіпотеза соціальної, тобто — по суті, соціалістичної революції в Росії, країні напівдиких людей, які є, наприклад, опі «шукачі града». Але, назвавши людей напівдикими, він закинув собі:

«Я ставлюсь до людей занадто вимогливо й не історично. Недостача історичності суджень — загальний порок інтелігенції. Вона говорить і пише про історію, не почувачи її».

Потім він подумав, що неправильно ставиться до Дунаші, недооцінює її простоти. Погано, що і з жінкою він не може забутись, втратити здатність стежити за нею і за собою. Хтось із французьких письменників гірко скаржився на надмірність професіонального аналізу... Хто? І, не згадавши імені письменника, Самгін заснув.

Марина не поверталася тижнів зо три,— в магазині торгував чорнобородий Захарій, людина мовчазна, з нерухомим, матовоблідим обличчям, темні очі його дивилися сумно, на запитання він відповідав коротко й тихо; густе, важке волосся пронизане нитками передчасної сивини. Самгін помітив, що цей Захарій дуже схожий на передоягненого монаха і занадто млявий, недокрівний для того, щоб служити за коханця Марині.

«Саме — служити. Чоловік теж, напевно, служив їй».

Тут у нього майнула думка, що, може, Марина примусить і його служити їй не тільки як юриста, але він зразу ж відкинув цю думку, не уявляючи себе коханцем Марини. Збуджуючи в нього цікавість мужчини, вже досить охолодженого віком і досвідом, вона не будила сексуальних емоцій. Не почував він і міцної симпатії до неї, але майже після кожної зустрічі відзначав, що вона дедалі глибше цікавить його і що є в ній дивна сила; при-

тягаючи і відштовхуючи, сила ця викликає в нього невідра-  
зні надії на якесь незвичайне відкриття.

Та кінець кінцем він був задоволений тим, що зустрівся з цією жінкою і що вона трохи відвертає його від мороки з самим собою, задоволений був, що влаштувався досить зручно, незалежно й може відпочити від пережитого. І дедалі частіше йому здавалося, що, в цій тихій смузї життя він якраз напередодні якогось важливого відкриття, що має вилікувати його від внутрішнього безладдя й допоможе закріпитись на чомусь міцному.

Коли приїхала Марина, Самгін зустрів її з радістю, що здивувала його.

Вона, як видно, дуже стомилась, під очима в неї лягли тіні, зробивши очі глибшими та ще кращими. Ясно було, що її щось хвилює,— в соковитому голосі з'явилася нова й різка нота, гостріше й насмішкуватіше усміхалися очі.

— Ну, які ж новини розказати? — казала вона, усміхаючись, облизуючи губи кінчиком язика.— З газет ти знаєш, що перемагають кадетики, значить — радуйся і веселися! В Державній думі засядуть колеги твої, адвокати. У Твері теж губернатора вколошкали,— читав? Чула, що є розпорядження: селянських депутатів до царя не пускати. Дурново навчає губернаторів, щоб не дуже розстрілювали. Що іще? Бачила одного єпископа, він недавно розмовляв з царем, каже, що цар — найспокійніша людина в Росії. Казав це єпископ з зітханням, з сумом...

На хвилину вона задумалась, нахмурившись, потім спитала:

— Дай-но цигарку.

І, закуривши, але відмахуючись від диму хусточкою, примружившись, заговорила знову:

— Старообрядці дуже заворушилися. Схоже на те, що в нас буде дві церкви: одна — гавкає, друга — підгавкує! Бездарні ми люди щодо релігійного мислення, і церква в нас безталанна...

Самгін обережно зауважив:

— Не розумію, чому тебе, таку здорову, гарну, цікавлять ці питання.

— А ти — що ж, думаєш, що релігія — справа су-  
хотних? Погано думаєш. Саме здорова плоть вимагає свя-  
тості. Греки чудово розуміли це.

Втопивши цигарку в полоскальниці, вона вела далі, хмурилась:

— На мій погляд, релігія — бабське діло. Богородицею всіх релігій — жінка була. Авжеж. А потім трапилось якось так, що майже всі релігії визнали жінку джерелом гріха, зганыбили, принизили її, а православ'я навіть народження дітей оцінює, як справу блудну, і на півтора місяці викидає породіллю з церкви. Ти коли-небудь думав — чому це?

— Ні,— відповів Самгін і почав розказувати про Макарова. Марина, сьорбнувши мадери, довго полоскала нею рота, потім, виплунувши вино в полоскальницю, попросила пробачення:

— Пробач, другий день залізний присмак якийсь у роті.

Втерла губи хусточкою й зневажливо відмахнулася нею, кажучи:

— Фемінізм, суфражизм — все це, любий мій, вигадки убогих духом.

Самгін знову замовк, а вона заговорила про свої справи в суді, про попереднього повіреного свого:

— Дурень набитий, а хоче бути шахраєм. Ліберал, а — чого добиваються ліберали? Права бути консерваторами. Думають, що цього не помітно в них! А доб'ються ж свого,— як думаєш?

— Можливо, — погодився Самгін.

Марина засміялась. Кожного разу, розмовляючи з нею, він відчував заздрість до її вміння розпоряджатися словами, формувати думки, але після розмови завжди почував, що Марина не стала зрозумілішою і центральна її думка все-таки невловна.

Розмовам її про релігію він не надавав значення, вважаючи це «системою фраз»; прикрашаючись цими фразами, Марина приховує в їх незвичайності щось значніше, справжню свою зброю самозахисту; в силу цієї зброї вона вірить, і цією вірою пояснюється її спокійне ставлення до дійсності, владне — до людей. Але — яка ж це зброя?

З судових її справ він бачив, що чоловік її був розумним і жорстоким користоловцем; скуповував і перепродував землі, ліси, будинки, давав гроші під заставу садиб, чимало його операцій мали характер явно лихварський.

«Гедоніст!» — усміхався Самгін, читаючи справи.

Марину не тільки не бентежила ця діяльність, але вона успішно продовжувала її.

«На якого біса їй потрібні гроші? — думав Самгін. — Досить багата — живе скромно. На філантропію витрачає не так уже й багато...»

На руках у нього була справа про стягнення по заставній з земського начальника, садибу якого селяни розгромили й спалили. Марина сказала:

— Платити він — не має чим, він картяр, гультьяй; одержав у Петербурзі якусь субсидію, але вже розтринькав її. Земля залишиться за мною, ті самі селяни й куплять її.

Постукуючи пальцем по плечу Самгіна, Марина засміялась:

— От бачиш: мужик з паном сваряться, а купчиха виграє! І завжди так було.

Самгін не помітив цинізму в цих її словах, і це дуже здивувало його.

Про те, що «купець виграє», вона говорила часто і завжди — жартівливо, наче піддражнюючи Кліма.

— А воно ж, якщо в Думу купці та попи сядуть, — вам, інтелігентам, не минути лиха.

— Є робітники, — нагадав він.

— А чи є? Будуть. Та до цього — далеко!

Він помітив, що, повернувшись з поїздки, Марина почала ставитися до нього ласкавіше, більш по-дружньому, без тієї іронії, яка нерідко зачіпала його самолюбство. І це нове її ставлення підсилювало непевні надії його, цікавість до неї.

Через кілька днів він мав їхати в одно з міст на Волзі затверджувати Марину в правах на майно, відписане їй за заповітом якоюсь старою дівою.

— До речі, Кліме Івановичу, — сказала вона. — Років з десять тому було засуджено купця Потапова за належність до секти якоїсь. На суді читано було листи Клавдії Звягіної, була така в Пензі, вона померла років за два до цього процесу. І рукопис якогось Якова Тобольського. То ти — «не в службу, а в дружбу» — дістань мені документи ці. Вони, звичайно, в архіві, і тобі треба звернутися до реєстратора Серафима Пономарьова, подякувати йому; даси карбованців з півсотні, можна й більше. Документами цими я дуже цікавлюсь, збираю де-що, коли-небудь покажу тобі. У мене є листи Володимира Соловйова, оптинського старця одного, Зюдергейма, про «бігунів» є де-що; це ще муж почав збирати. Дуже цікаве



все. Ти Серафимові тому скажи, що для вченої праці документи потрібні.

Як завжди, її смачний голос і мова про незнайоме йому примусили Самгіна піддатися чарам жінки, і він не подумав про значення цього прохання, висловленого тоном людини, яка говорить про забавне, про примху свою. Тільки на місці, в незнайомому і неприємному купецькому місті, збираючись у суд, Самгін збагнув, що погодився взяти участь у крадіжці документів. Це обурило його.

«Одначе, хай йому чорт! Яка необачність».

Але, перебуваючи в брудненькій, напівтемній кімнаті реєстратури, він побачив перед собою рожевошокого маленького дідка, дідок весело усміхався, ходив навшпиньки й симпатично говорив лагідним тенорком. Самгін не міг би пояснити, що саме примусило його випробувати стійкість дідка. За порадою Марини, він сказав, що вивчає сектантство. Дідок виявився не важким, — уважно вислухавши ділову пропозицію, він сказав люб'язно:

— Звичайно, можна, бо документи не грошові. І якщо попи не скористувалися ними, можу пошукати. Звичайно документи такого роду відсилають до найсвятішого правительствующого синоду, в бібліотеку оного.

А через два дні, показуючи Самгіну пакет листів і зошит в шкіряній оправі, він сказав, нахабнувато дивлячись в обличчя Самгіну:

— Заголовочок твору спокусливий який, дивіться-но: «Іакова» — не просто — Якова, а Іакова, он як! «Іакова Тобольського міркування про дух, про плоть і Діавола» — Ді-авола, а не Диявола! Цікаво, мабуть!

І, поклавши зошит на стіл, притиснувши його рожевою, пухлою ручкою, твердо зажадав:

— Додайте двадцять п'ять.

Самгін додав і тут-таки вирішив влаштувати Марині маленьку сцену, щоб у майбутньому забезпечити себе від доручень такого роду. Але потім він розсудливо подумав:

«Чи дає мені цей випадок право думати, що такі доручення можуть повторюватись?»

Дорогою, у вагоні, він дістав зошит і, на його синюватих сторінках, прочитав руді, як іржа, слова:

«І лжемисліє, яко би злюбивши людину господь бог злюбив також і народження, і плоть її, господь наш есть дух і не містить любові до плоті, а відкидає плоть. Які

можемо навести докази цього? Перший: плоть наша брудна і капосна, зазнає хвороб, смерті і тліну...»

Перегорнувши кілька сторінок, написаних круглим, нудним почерком, він помітив очима фразу, виділену з суцільних рядків: «Значить: дух треба ставити на перше місце, поперед батька і сина, бо батько і син духом породжені, а не дух батьком».

«Яка дурниця, — подумав Самгін і сховав зошит у портфель. — Не може бути, щоб це серйозно цікавило Марину. А юридичний зміст цієї операції для неї просто незрозумілий».

У місті, під'їжджаючи до будинку Безбедова, він побачив серед вулиці кумедну групу: поліцейський, з розносною книжкою під пахвою, стара жінка в картатій спідниці і з палицею в руках, бородатий чернець з карнавкою на грудях, трое обірваних хлопчаків і педагог у білому кітелі — мовчки дивилися на дах флігеля; там, біля димаря, здіймався, хитаючись, Безбедов у синій блузі, без пояса, в смугастих штанах, — босі ступні його ніг помавпячому міцно прилипли до тесу покрівлі. Розмахуючи довгою, гнучкою мітлою з брудних ганчірок, він свистів, гарчав, кашляв, а над його розкошляною головою в блакитному, ласкаво мутному повітрі літав табун голубів, начебто сніжнобілі квіти тріпотіли, падаючи на дах.

— Зледащили до біса, — ожиріли! — загорлав Безбедов, коли Самгін зайшов у двір. — Ну, — я їх — підбадьору! Я — підійму! От побачите! Усміхнеться...

Самгін, махнувши до нього капелюхом, подумав:

«А — правильно кажуть: страшенно смішний».

Перед вечірнім чаєм Безбедов пішов на річку, викупався і, сидячи за столом з мокрим волоссям, наче в зім'ятій старій шапці, кашляючи, пітніючи, втираючи обличчя чайною серветкою, бурмотів:

— Муромська приїхала. Розказує, нібито цар зібрався до Лондона тікати, кадетів злякався, а кадети лівих бояться і взагалі чорт знає, що буде!

Він закашлявся бухаючими звуками, обличчя й шия в нього здулися від натиску крові, білки очей, почервонівши, виричались, відстовбурчені вуха тремтіли. Ніколи ще Самгін не бачив його таким моторошно збудженим.

— А новий міністр, Столипін, каже, — боягуз і дурень. Слухаючи не уважно, Самгін спитав:

— Кому каже?

— Нікому не каже, — сердито відповів Безбедов. — Це — не він каже, а — Муромська. Істеричка, чорт її... Куряву здіймає, як вітер.

Відкашлявся, плюнув у хусточку і поклав її на стіл, але зараз же гидливо, одним пальцем, скинув на підлогу і, знову судорожно витираючи лоба, скроні серветкою, забурмотів роздратовано:

— Кричить: продавайте ліс, виїжджаю за кордон! Якому чортові я продам, коли ніхто нічого не знає, ліси мужики палять, всі — полякались... А я — Блинова боюсь, він тут затіває щось проти мене, може, хоче голубник підпалити. Цими днями в манежі був мітинг «Союзу руського народу», він там горлав: «Годі!» Аж кров з носа потекла в ідіота...

Закуривши люльку, він трошки заспокоївся й широко вискалив нерівні, великі зуби.

— Кричав: «Фінляндія хоче відокремитись, шведи оголошують нам війну», — взагалі: кипить юшка!

Було ясно, що він квапиться викинути з пам'яті новини, які обтяжують її. Самгін усміхнувся.

— Так, смішно, — сказав Безбедов. — Цар Думу відкривав у мантиї, в короні, а там усі — у фраках. У фраках чи в сюртуках, — не знаєте?

— Не знаю.

— Прекумедно! Чорт, до чого дожили, га? Ніби Англія. Він — у мантиї, а вони — у фраках! Людина у фракку нагадує стрижа. Їх би в каптани які-небудь повдягати. Добре одягнена людина менше на дурня схожа.

Самгін, поправивши окуляри, глянув на нього; такі афоризми в устах у Безбедова викликали сумнів у дурості цієї людини й підсилювали неприязнь до нього. Новини Безбедова він слухав механічно, як шум вітру, про них не думалось, як не думається про картини одного й того ж художника, коли їх багато і вони стомлюють одноманітністю барв, техніки. Він відзначив, що анекдотичні новини ці не викликають бажання оцінити їх зміст. Це було трохи дивно, але він зразу ж знайшов пояснення:

«Безбедов говорить з височини свого голубника, тоном людини, яка змушена говорити про дурниці, нецікаві для неї. Тисячі людей псують собі життя і кар'єру на цих питаннях, а він, бовдур...»

Самгін розсердився й пішов. Марини в місті не було, вона приїхала через вісім днів, і Самгіна неприємно здиву-

вало те, що він полічив дні. Коли він передав їй пакет листів і зошит «Міркувань», вона, недбало кинувши їх на диван, сказала дуже байдужим тоном:

— Спасибі.

Це переконало Самгіна, що купчиха справді не розуміє юридичного змісту вчинку, який він зробив на її бажання. Пояснити їй цей зміст він не встиг, — Марина, сидячи в позі втомленої, закинувши руки за шия, теж почала розказувати новини.

— Ну, батечку, Петербург зовсім очманів. Водила мене Лідія по різних політичних салонах...

— Ви були там разом?

— Атож.

Самгін відзначив, що Безбедов не сказав йому про це.

Вона, моргаючи бровами, з усмішечкою в очах, розказала, що цар капризує: приймаючи голову Думи — поводився непристойно, дізнавшись, що матроси вбили якогось адмірала, — тупотів ногами і кричав, що ліберали не сміють вимагати амністії для політичних, якщо вони не можуть припинити вбивств; що келецький губернатор застрелив свою коханку і це минулося йому безкарно. Столипіним незадоволені за те, що він не наважується прикрити Думу, на мітингах ліві б'ють кадетів, — ті, від образи, повертають направо.

— Бачила знаменитого адвоката, того, що вірші пише, він — високої думки про Столипіна, дуже обстоює його, каже, що, мовляв, Столипін навмисно цькує конституціоналістів лівими, хоче налякати їх, запхнути направо якнайглибше. Адвокат — мужчина приемний, чемний, як перукар, тільки занадто вже звик карних злочинців захищати.

Розказувала вона майже те саме, що й її племінник. Тон її розповідей Самгін визначив, як тон людини, що, побувавши в чужій країні, оцінює життя іноземців з височини якогось голубника.

— Ти говориш, наче про дитячі пустощі, — зауважив він; Марина усміхнулася:

— Хіба? Як стара? Учителька стара? Прохолоджую твоє полум'яне серце революціонера? Дай цигарку.

Подаючи їй портсигар, Самгін помітив, що рука в нього тремтить. В ньому розросталось обурення проти цієї незрозуміло замаскованої жінки. Зараз він скаже їй дещо з приводу ідіотських «Міркувань» і цієї операції

з документами. Та Марина випередила його намір. Закуривши, видуваючи в стелю струмінь диму і стежачи за ним, вона заговорила, півголосом, повільно:

— Даремно ти, Климе Івановичу, їжака переді мною вдаєш, — голочки твої не страшні, не колють. І даремно ти розпалюєш вогонь розуму в серці твоєму, — серце в тебе не горить, а — сохне. Зашарпав ти себе — аналізами, чи що, не знаю вже чим! Та ось що я знаю: особа Дмитра Писарева, що критично мислить, давно вже зайва в житті, вийшла з моди, — критика виродилася в нав'язливу звичку розуму та й — годі.

Так вона говорила хвилини зо дві, зо три. Самгін слухав терпляче, майже всі думки її були вже відомі йому, та цього разу вони звучали густіше й лагідніше, ніж раніш, більш по-дружньому. В повільному потоці її мови він шукав яких-небудь зайвих слів, дуже хотів знайти їх, не знаходив і бачив, що вона своїми словами формує деякі його думки. Він подумав, що сам не міг би висловити їх так просто й вагомо.

«Справді, — коли вона говорить, вона здається старшою за свої літа», — подумав він, стежачи за блиском її рудих очей; прикривши очі віями, Марина розглядала долоню своєї правої руки. Самгін почував, що вона обеззброює його, а вона, склавши руки на грудях, витягнувши ноги, глибоко зітхнула, кажучи:

— Утомилась я й говорю, може, грубо, недоладно, але я говорю з добрим почуттям до тебе. Тебе — не першого такого бачу я, багато таких людей зустрічала. Муж мій дуже схилився перед людьми, які прагнуть перетворити життя, я теж не байдужа до них. Я — баба, — пам'ятаєш, я сказала: богородиця всіх релігій? Мені віруючі приємні, навіть якщо в них релігія без бога.

Самгін почував себе в потоці дрібних думок, вони проносились, як порошок вітер по кімнаті, в якій відчинено вікна і двері. Він подумав, що обличчя в Марини мало рухливе, яскраві губи її усміхаються завжди поблажливо й глузливо; головне в цьому обличчі — гра брів, вона підводить і опускає їх, то — обидві зразу, то — саму праву, і тоді ліве око в неї блищить хитро. Те, що каже Марина, не таке заразливе, як мотив: чому вона так каже?

— Любий друже, — революціонер — світоненависник, але не мізантроп, людей він любить, для них і живе, — чув Самгін.

— Це — романтизм, — сказав він.

— Чи так?

— Романтизм. І ти — нездатна до нього.

Вона здивовано спитала:

— Хіба я назвала себе революціонеркою?

— Я теж не рекомендувався тобі революціонером, — необдумано сказав Самгін і відчув, що червоніє.

— Правда, — погодилась вона. — Не називав, але... Ти не ображайся на мене: по-моєму, більшість інтелігентів — тимчасово зобов'язані революціонери, — до конституції, до республіки. Не образишся?

— Ні, — сказав Самгін, розуміючи, що каже неправду, — думки в нього були ображені й тікали геть від її слів, але він почував, що роздратування проти неї зникає й заперечувати проти її слів — не хочеться, мабуть, тому, що слухати її — цікавіше, ніж сперечатися з нею. Він згадав, що Варвара, а за нею Макаров говорили щось споріднене з думками Зотової про «тимчасово зобов'язаних революціонерів». Ось що було неприємно, це ніби прищувало значення слів Марини.

— Чому ти говориш зі мною на цю тему і так... дивно говориш? Чому підозріваєш мене в нещирості? — спитав він.

— Не зрозумів, — сказала вона, зітхнувши. — Хочеться мені, щоб перестрибнув ти через голову свою. Тобі, Климе Івановичу, треба погрітися біля іншого вогню, ось що я кажу.

— Мені треба відпочити, — сказав він

— Це саме і я кажу. А що заважає? — спитала вона, ставши перед ним і причепурюючи зачіску, — гладенька, гнучка, наче велика риба.

Самгін ледве стримався, щоб не сказати:

«Ти заважаєш!»

Пішов він у настрої, не зовсім зрозумілому йому: ця розмова схвилювала його значно більше, ніж усі інші розмови з Мариною; сьогодні вона дала йому право вважати себе скривдженим нею, але кривди він не почував.

«Розумна, — думав він, ідучи затіненим боком вулиці, поглядаючи на сонячний, де сяяли й жмурилися шибки у вікнах якихось щасливих домів.— Розумна й прониклива. Сперечатися з нею? Марна річ. І про що? Серце — термін фізіологічний, проста мова приписує

Йому різні якості трагічного й ліричного характеру,— вона, напевно, безсердечна в цьому розумінні».

Поперед нього, з-під гори, здіймалися молоді зелені верхівки лип, серед них невдало ховалась золота, але полисіла голова дзвіниці жіночого монастиря; далі все обривалося в блакитну яму,— по зеленому її дну, від міста, в далечинь, до темних лісів, тяглася синювата річка. Все було дуже лагідне, тихе, повите вечірнім сумом.

«По суті, вона не сказала мені нічого прикрого. І я зовсім не такий, яким вона бачить мене».

Думки ці не охоплювали основного враження розмови. Самгін і не спішив визначити це враження,— нехай воно само зміцніє, оформиться. З палісадника гарного одноповерхового будинку вийшла товста, поважна дама, а за нею — високий юнак, весь у новому, від папами на голові до рудих американських черевиків, тримаючи під пахвою паличку і натягаючи на праву руку жовту рукавичку; він був трошки смішний, але — щасливий і, як видно, зняковілий від щастя. Самгін згадав себе, коли він, скинувши сюртук гімназиста, одягся в новенький світлосірий костюм, — було незручно, а добре.

«Я настроююсь лірично», — відзначив він і усміхнувся.

У дворі його зустрів Безбедов з мисливською двостволкою в руках, ошелешено подивився на нього й захрипів:

— Смієтесь? Вам — добре, а мене ось допіру Муромська заганяла в союз Михайла Архангела, — Росію рятувати, — к чорту! Михайло Архангел цей — патрон поліції, — ви знаєте? А мене поліція раз у раз штрафує — за голубів, санітарію і взагалі.

Він стукав прикладом рушниці по східцю ганку, не пропускаючи Самгіна в дім, струшуючи головою, скожою на мітлу, і сипів:

— Якби не тітка — плюнув би я в долоню цій чортовій ляльці з її політикою, союзами, архангелами...

Він був такий, як завжди, але не збуджував у Самгіна неприязні.

— На кого це ви озброїлись?

— Пацюк. А може — тхір, — сказав Безбедов, прямуючи на горище.

В кімнатах Кліма зустріла холоднувава тиша, яка ніби чекала його. Навіть мух не було.

«Це — тому, що я тут не їм», — збагнув він. Постояв

посеред приймальні, подивився, як сонячна стрічка освітлює запорошені його черевики, і вирішив:

«Треба поговорити з Безбедовим про Марину, неодмінно».

Обережно, не роблячи різких рухів, Самгін вийняв портсигар, цигарку,— сірників у кишені не знайшлося, сірники лежали на столі. Тоді він, сховавши портсигар, кинув цигарку на стіл і засунув руки в кишені. Стояти посеред кімнати було безглуздо, та рухатися не хотілось,— він стояв і прислухався до незвичного відчуття сумної, але приємної легкості.

«Чи почував я себе коли-небудь так дивно? Начебто — ні».

Потім він згадав, що щось приблизно схоже він відчував, програвши на суді неприємну цивільну справу, доручену йому патроном. Нічого більш схожого — не знайшлося. Він підійшов до стола, взяв цигарку й ліг на диван, чекаючи, коли стара Феліціата покличе пити чай.

Тижнів зо два він прожив у незвичному стані благодушного спокою, і хвилинами це не тільки дивувало його, а й навіть навівало тривожну думку: десь збираються неприємності. За ранковим чаєм недбало переглядав дві місцеві газети,— одна з них щодня істерично кричала про засилля інородців, безумство лівих партій і запрошувала Росію «повернутися до національної правди», друга, посилаючись на статті першої, умовляла «берегти Думу — храм вільного, розумного слова» й доводила, що «ліві» в Думі говорять нерозумно. Кінець кінцем обидві газети викликали в Самгіна однакове враження: дуже тьмянний і нудний відгомін преси столиць; живучи наслідувальним життям, обидві вони не хвилюють сталого життя благополучного міста. А таких міст — багато, більше як півсотні. По неділях у ліберальній газеті друкувалися «Враження провінціала», підписані Ідрон. Самгін вірив очам Івана Дронова й читав його жваві фейлетони так само уважно, як вислухував на суді зізнання свідків, не зацікавлених у процесі нічим, крім бажання підкреслити свій розум, свою спостережливність. Дронов однаково іронічно ставився до правих і лівих і підкреслював «реалізм» політики конституціоналістів-демократів.

«Дронов не може не почувати, де сила»,— подумав він, усміхаючись.



А взагалі Самгін непомітно для себе став сприймати факти політичного життя дуже дивно: йому здавалося, що все, про що тривожно пишуть газети, відбувалося вже в минулому. Він не намагався пояснити собі, чого це так? Марина похитнула цей його настрій. Якось, після ділової розмови, вона сказала:

— Слухай-но, відлюдність твою помічено, і, мабуть, це шкодить тобі. Вважають тебе за отакого, знаєш, таємничого діяча, який — не то що ховається, а — вичікує моменту. Ходить чутка, що за тобою є деякі подвиги, начебто керував ти московським повстанням і далі чимось керуєш.

Це було несподівано й неприємно. Самгін, усміхаючись, сказав:

— Так створюють героїв!

А вона, бавлячись рукавичками, казала далі:

— Ти б мізантропію свою розбавив чим-небудь, Тимоне Афінський! Гляди,— жандарми чудово пам'ятають минуле, а — як вони втихомирять, коли не викорінять? Слід було б тобі частіше виходити на люди.

Говорила вона жартівливо. Самгін спитав:

— Тебе це непокоїть? Скомпрометую?

Вона здивовано підвела брови:

— Мене? Хіба я за настрої мого повіреного відповідаю? Я кажу в твоїх інтересах. І — ось що,— сказала вона, натягаючи рукавичку на пальці лівої руки,— ти візьми-но собі Мишку, він тобі й кімнати прибере, і книжки доглядатиме,— не схочеш обідати з Валентином — обід подасть. Та примусив би його й папери переписувати, — почерк у нього — добрий. А хлопчисько він — скромний, мрійник тільки.

Велично випливла з кімнати, і на дворі зазвучав її соковитий голос:

— Валентинс! Звелів би двір підмести, що за неподобство! Муромська скаржиться на тебе: очей не показуєш. Що-о? Скажіть, будь ласка! Ні, ти вже, прошу, без примх. Авжеж!.. Своім розумом? Ти? Ох, не жартуй!..

Пішла, дуже стукнувши хвірткою.

«Племінника — не любить,— відзначив Самгін.— А втім, він племінник її чоловіка». І, подумавши, Самгін сказав собі:

«А воно ж ніхто, ніколи не ставився до тебе, друже мій, так дбайливо, га?»

І він простив Марині те, що вона нагадала йому про минуле. Завдяки її дбанню в нього починалась практика, він уже мав кілька цивільних позовів і платну оборону в справі про підпал. Але через кілька днів минуле знову й дуже безцеремонно нагадало про себе. Пізно увечері до нього з'явилися люди, яких він зустрів дуже чемно, гадаючи, що це — клієнти: росла, червонощока жінка, з темними очима на грубуватому обличчі, одягнена просто й солідно, а з нею — літній, лисуватий чоловік, з рештками чорних, жорстких кучерів на гострому черепі, похмурий, у димчастих окулярах, в зім'ятому й брудному пальті з парусини. Самгін подумав:

«Хазяйка і службовець. Напевно — карна справа».

Та жінка, підсівши до стола, дістала з кишені спідниці коробку цигарок і сказала півголосом:

— Моє прізвище — Муравйова, інакше — Паша. Тетяна Гогіна сповістила мене, що, в разі потреби, я можу звернутися до вас.

Самгін збирався запалити сірника, але не запалив, а, клацнувши нігтем по коробці, подав коробку жінці, питаючи:

— Чим можу прислужитись?

Темні очі жінки дивилися просто на нього, — її супутник сів на стілець біля стіни, в сутіні, і там нерозбірливо пробурчав щось.

«Здається, я його колись бачив», — подумав Самгін.

Не кваплячись, Муравйова закурила цигарку від свого сірника й сказала, що меншовики, наступної неділі, влаштовують у ремісницькій управі доповідь про поточний момент.

— У нас нема кому виступити проти них; товариш, який міг би зробити це досить солідно, — захворів.

Говорила вона вимогливо, високим надірваним голосом, прямий погляд її був неприємний. Самгін сказав:

— Особа, названа вами, нічого не сповіщала мені про Муравйову, і взагалі я з тією особою не листуюсь.

— Дивно, — сказала жінка, знизуючи плечима, а супутник її похмуро буркнув:

— Ходімо до того.

— На мітингах я ніколи не виступав, — додав Самгін, почувуючи приємність казати правду.

— Не треба, ходімо до того, — повторив мужчина,

встаючи. Самгіну знову здалося, що він десь бачив його, чув цей похмурий, важкий голос. Жінка теж устала і, сунувши цигарку в попільницю, сказала голосно:

— От і спробували б.

Встаючи, вона зачепила стіл, задеренчав абажур на лампі. Самгін притримав його долонею, а жінка недбало сказала:

— Пробачте,— і пішла, не попросившись.

«З сірниками в мене вийшло неввічливо,— думав Самгін.— Чоловіка цього я зустрічав».

Зіткнувши, він витрусив недокурок цигарки в кошик для паперів. Днів через два він вийшов «на люди»,— сидів у залі клубу, де співала Дуняша, і слухав доповідь місцевого адвоката Декаполитова, голови «Гуртка заохочення кустарних ремесел». На естраді, заступаючи черговий портрет царя Олександра Другого, самотньо стояв широкоплечий, але плоский, костистий чоловік з довгими руками, сивоволосий, але чорнобровий, підстрижений їжачком, з товстими вусами під горбатим носом і з гострою французькою борідкою. Він здавався загримованим під когось, відзначеного історією, а брови навмисно пофарбував чорною фарбою, ніби для того, щоб люди не думали, начебто він дорожить своєю схожістю з історичною людиною. Розмовляв він приємним, гнучким баритоном, кидаючи в сутінь скупі освітленого залу неквапливі, нудні слова:

— Ситуація даних днів вимагає, щоб особа категорично визначила: чого вона хоче?

— Щоб Столипіна послали до бісової матері,— пробурчав сусідові товстий чоловік поперед Самгіна,— сусід дрімотно відповів:

— Відрубі — влучний хід.

В залі розкидано сиділо у всіх рядах стільців чоловіка з шістдесят.

Літній дощ шумно хлюпав у шибки вікон, тріщав і гуркотів грім, блискавки освітлювали скляний пил дощу; серед пилу підстрибувала покрівля з двома гончарними димарями,— димарі були схожі на підняті до неба руки без кистей. Неприємно тепла задуха заповнювала зал, за спиною в Самгіна у когось бурчало в животі, сусід з лівого боку, після кожного удару грому, хрестився й шепотів Самгіну, торкаючи його ліктем:

— Пардон...

— Перед нами розгорнуто програми кількох політичних партій,— розказував промовець.

Самгін довго шукав: на кого промовець схожий? І, не знайшовши нікого, подумав, що якби приїхала Дуняша, він зустрів би її з радістю.

Навскіс від нього, попереду, сидів колишній Маринин повірений і, втішно усміхаючись, шепотів щось до свого сусіда — товстого, бородатого, з жирною шиєю.

— Є думка, що політика і мораль — не сполучні,— говорив промовець, діставши хусточку з кишені й махнувши нею,— та це абсолютно невірно, це — думка фейлетоністів, політика будується на нормах права...

Удар грому похитнув його, він відступив на крок убік, витираючи скроні хусточкою, кліпаючи,— зал заповнився гудінням, нюючим тремтінням шибок у вікнах, а Маринин повірений, підскачавши на стільці, досить виразно пробурмотів:

— Це — не привід для касації...

Знову заговорив промовець, але вже швидше, розсердившись на когось. Самгін почув дивну фразу:

— Не всякий юнак, закінчивши гімназію, йде до університету, не всі мандрівники по Африці пориваються до центра її...

— Правда,— сказав хтось позаду в Самгіна й глухо засміявся.

Самгін не міг зосередити уваги на промовцеві, промова його здавалася давно відомою. І він був дуже задоволений, коли Декаполитов, нахилившись уперед, сказав:

— Ми, нарешті, дійшли до меж можливого й повинні спинитися, щоб, закріпившись на зайнятих позиціях, здійснити можливе, реалізувати його, а там історія покаже, куди і як нам іти далі. Я — скінчив.

В першому ряду підвівся головатий лисий чоловік і прокричав:

— Перерва — чверть години! Прошу бажаючих записатися на дебати.

І так само крикливо сказав до когось:

— Що ж це ви, батеньку, стіл перед естрадою поставили? На естраду його треба було поставити, на естраду...

Самгін пішов у буфет, слухаючи, що говорять солідні, поважні громадяни, неквапливо спускаючись мармуровими сходами.

— Декаполитов тверезо міркував...

— Еге ж! На них мужичок впливає, як нашатир на п'яного.

— Самі ж розхитували, а тепер, як захиталося все...

— Ой, мамо! Жени кицьку з хати, бо вона мене дряпає...

Знайомі адвокати віталися з Климом сухо, потискували руку йому мовчки й поквапливо; колишній Маринин повірений, дрібно ступаючи коротенькими ногами, підбіг до нього й спитав:

— Ну,— як? Що скажете?

Але зразу ж сам сказав:

— Який чудовий дощ! — і відкотився до маленького, вусатого чоловіка, сердито кажучи:

— Послухайте, пане Онуфрієнко, ось уже минуло два тижні...

— Ну, і минуло, а — що?

Не побажавши залишитися на дебати по доповіді, Самгін пішов додому. На вулиці було напрочуд добре, запашно, в небі, густосиньому, танув срібний місяць, на бруку блищали калюжі, з темної зелені дерев падали блакитні краплі води, в домах відчинялися вікна. По другий бік вузької вулиці йшло двоє, і один з них говорив:

— Занепокоїлися старенькі...

З відчиненого вікна в тишу вулиці масляно витік гарний голос:

Хотів би в єдине я слово  
Вмістити всю душу свою...

— Реакція! — крикнув у вікно один з двох, і, сміючись, вони пішли швидше.

«Дуже провінціальний жарт»,— подумав Самгін, з насолодою вдихаючи свіже повітря, пахощі квітів.

Через кілька днів уряд розігнав Думу, а кадети випустили прокламацію, умовляючи селян не давати рекрутів, не платити податків. Безбедов, розмахуючи газетою, захрипів:

— Якого дідька? Конституція, то — конституція, а то ніби на триногий стілець посадовили. Ідіоти! Тепер — знову чекай загального страйку...

— А як реагує місто? — спитав Самгін.

— Ну, що ж — місто? Баранів — багато, а цалів — нема, ну, баранам і нема за ким іти.

Самгін був певен, що настроєм Безбедова живуть сотні тисяч людей — розумніших за цього голуб'ятника, і нав-

мисно, з антипатії до нього, для того, щоб ще раз переко-  
нати в його дурості, став розпитувати його: що ж він  
думає? Але Безбедов побагровів, обличчя в нього спухло,  
білі очі люто вирячилися; струшуючи головою, розтираючи  
долонею горло, він спитав:

— Екзаменуєте мене, чи що? Я ж не ідіот, все-таки?  
Дума — гірчичник на шию, її діло — відтягати приплив  
крові до мозку, для цього її й приліплено в божевільне  
наше життя! А кадети грають на бунт. Податків не пла-  
тити! Що ж, мені сірників не купувати, іскрами з очей во-  
гонь запалювати, чи що?

Стукнувши кулаком по столу, він загорлав:

— Я плачу податки, щоб мені забезпечили спокій-  
не життя,— так чи ні? Повинна влада охороняти моє  
життя?

Він хитався на стільці, розсував руками посуд на столі,  
стілець рипів, посуд дзвенів. Самгін уперше бачив його в  
припадку такої люті й не вірив, що цю лють викликано  
тільки розгоном Думи.

— Лівою рукою дуже не вдариш! А — вже як собі хо-  
чете — а вдарити слід! Я не хочу, щоб мені який-небудь  
швець черево розпорів. І щоб будинок підпалили — не ба-  
жаю! Он учора слобідська майстрівщина якогось нібито  
агента охорони вколошкала й хатину його спалила. Це не  
означає, що я — за чорну сотню, самодержавство і, вза-  
галі, за дурниці. Та коли ви взялися управляти державою,  
то управляйте, чорт би вас забрав! Я маю право вима-  
гати спокою...

Вважаючи нездатність до сильних вибухів почуттів ос-  
новною позитивною якістю інтелігента, Самгін все-таки  
почував, що його антипатія до Безбедова розпалюється  
в ненависть до нього, в гостре бажання вдарити його чим-  
небудь по багровому, спітнілому обличчю, по несамовито  
вирячених очах, нагримати на Безбедова грубими сло-  
вами. Виконати все це заважало Самгіну почуття подиву  
перед тим, що таке принизливе, дике бажання могло ви-  
никнути в нього. А Безбедов невичерпно бушував, хрипів,  
задихаючись:

— І не виховуйте з мене анархіста,— анархізм вихо-  
вється саме безсиллям влади, авжеж! Тільки гімназисти  
вірять, що виховують — ідеї. Дурниця! Церква дві тисячі  
років повчає: «возлюбіте одне одного», «да єдиномислієм  
ісповіми» — як там вона співає? К чорту — єдиномисліє,

коли в мене будинок — на один поверх, а в сусіда — на три! — несподівано закінчив він.

— Вам не можна хвилюватися так,— сказав Самгін, через силу усміхаючись, і пішов собі в сад, у куток, затішений мурованою, сліпою стіною сусіднього будинку. Там, біля стола, вкопаного в землю, здіймалось напівкругле сидіння, вкрите дерном,— весь куток саду був вогукуватий, сумний, темний. Закурюючи цигарку, Самгін побачив, що руки в нього тремтять.

«До якої ж міри цей ідіот огрубляє думку й почуття»,— подумав він і згадав, що людей такого типу він бачив не мало. Наприклад: Тагільський, Стратонов, Ряхін. Та — ніхто з них не збуджував такої антипатії, як цей.

Сьогодні Безбедов навіть викликав почуття тривоги, гнітюче почуття. Через кілька хвилин Самгін догадався, що думати про Безбедова — справа принизлива. Вона веде до думок химерних, зовсім недозволених. Почуття власної гідності рішуче протестує проти цих думок.

Марина поставилася до заклику партії кадетів іропічно.

— Це вони вже занадто,— сказала вона, змахнувши війями й бровами.— Це — зопалу. «Своєю порожньою ложкою в чужу миску з кашею». Це треба було зробити тоді, коли цар заявив, що поміщицьких земель не зачепить. Тоді, може, селянство змахнуло б руками...

І, махаючи в обличчя собі мереживною хусточкою, вона сказала задумливо:

— Лідію кадети так налякали, що вона навіть ліс хотіла продати, а вчора вже радилася зі мною, чи не купити їй Отрадне в Турчанінових? Нудно дамі. Отрадне — хороший маєток! У мене — заставна на нього... Старий Турчанінов умер у Ніщі, спадкоємець його десь заблудив...— Зітхнула і, замовкнувши, склала губи так, наче збиралася свиснути. Потім, стверджуючи якесь вирішення, сказала:

— Так.

В життя Самгіна тихо увійшов Миша. Він показав себе послужливим лакеєм, папери переписував не швидко, але чітко, без помилок, був мовчазний і дивився в обличчя Самгіну гарними очима дівчини покірно, навіть начебто з замилюванням. Чистенький, гладенько причесаний, він сидів за маленьким столом в кутку приймальні, біля вікна у двір, і, трохи піднявши праве плече, засівав папір акурат-

ними, круглими буквами. Попросив дозволу читати книжки і, діставши його, тихо сказав:

— Уклінно дякую!

За книжками він став ще непомітнішим. Ніколи не питав ні про що, що не стосувалося його обов'язків, і лише на другий чи на третій день після того, як улаштувався в кутку, несміливо спитав:

— Кліме Івановичу — дозвольте довідатись: революція скінчилася?

Запитання було таке несподіване, що Самгін, здивовано глянувши на юнака, повторив останнє слово:

— Скінчилася.

Але потім спитав:

— Чому тебе цікавить це?

— Так... просто, — не зразу відповів Миша і, опустивши голову, додав тихше, виправдуючись: — Усі цікавляться.

Самгін подумав, що хлопець дурний, і забув про цей випадок, занадто нікчемний для того, щоб пам'ятати про нього. Дійсність наполегливо виховувала звичку забувати про факти, незрівнянно важливіші. Ланками нескінченного ланцюга ідучи одна за одною, події дедалі дужче штовхали час уперед, і він, наче з гори котився, переживався швидко, непомітно.

Газети майже щодня сповіщали про експропріації, арешти, військово-польові суди, про повішених «нальотчиків». Уряд припиняв видання сатиричних журналів, закривав газети; організації монархістів починали орудувати дедалі більш терористично, реакція, набуваючи характеру мстивого, сліпого шаленства, викликала не менш шалений, але вже явно спадаючий опір їй. Усе це Самгін бачив, розумів, і — в ті часи, коли він чув, читав про це, — це пригнічувало його. Та він непомітно упевнив себе, що події вже втратили свій революційний зміст і створюються силою інерції. Вони набули характеру «сухої грози», — блискавок і грому дуже багато, а дощу — нема. У той же час, спостерігаючи життя міста, він упевнявся, що процес «заспокоєння», як туман, здійснюється знизу, від землі, і що туман цей стає дедалі густішим, щільнішим. Особливо легко забувалося про дійсність під час розмов з Мариною. Коли він спитав її, що вона думає з приводу експропріацій? — вона відповіла, розглядаючи нігті свої:



— Не розумію. Можливо, це — ознака, що вже «скінчено бій» і почали орудувати мародери, а можливо, що революція ще не витратила всіх сил своїх. Тобі — краще знати,— закінчила вона, усміхаючись.

— Ти начебто жалієш про те, що скінчено бій? — спитав Самгін; вона не відповіла, заговоривши про інше:

— Слухай-но, з'явився молодий Турчанінов, треба його затвердити в правах спадщини на Отрадне і ввести у володіння,— почуваш? Я поклопочуся, щоб у суді ворушилися швидко. Лідія, здається, вирішила купити маєток.

Посміюючись, зстригаючи задирку на мизинці, вона говорила трошки в ніс, наслідуючи Лідію:

— У неї — нова ідея: треба, бачиш, відновлювати культурні господарства, фермерів треба розплоджувати,— в згоді з політикою Столипіна.

Постукавши по лобу пальцем, як це роблять, коли хочуть без слів сказати, що людина — дурна, Марина вела далі своїм голосом, соковито й ліново:

— Жінки, каже, повинні брати участь у житті країни, як хазяйки, а не як революціонерки. Російські жінки повинні бути особливо консервативними, бо в Росії чоловічина — фантазер, мрійник.

Це було дома в Марини, в її маленькій, затишній кімнаті. Двері на терасу — відчинено, теплий вітер тихенько перебирав листя на деревах у саду; дрібні білі хмарки паслися в небі, погладжуючи місяць, нікель самовара на столі здавався блакитним, сірі метелики тріпотіли й гинули над вогнем, шелестіли на рожевому абажурі лампи. Марина — в широчезному білому капоті,— в широких його рукавах виблискують голі, дужі руки. Коли він прийшов — вона попросила прощення:

— Пробач, що я так, по-домашньому,— жарко мені! Товста трошки...— Вона провела руками по грудях, по стегнах, і цей жест, одверто кокетливий, гордий, примусив Самгіна сказати з мимовільним захопленням:

— Яка ж ти гарна!

— Хіба? Гляди, не закохайся!

— А — не можна?

— Можна, та — не треба,— сказала вона напрочуд просто, і цим викликала в нього ліричний настрій,— з цим настроєм він і слухав її.

— Недавно я кажу їй: «Чого ти, Лідіє, сохнеш? Виходила б заміж, ось — за Самгіна вийшла б». — «Я, каже,

можу вийти тільки за дворянина, а підхожого — нема». Підхожий — це такий, бачиш, який не забув історичної ролі дворянства і вірний тріаді: православ'я, самодержавство, народність. Ну, я їй сказала: «Люба, адже отакому близько ста років!» Розсердилась.

Самгін у хотілося спитати її багато про що, але він спитав:

— Що таке Безбедов?

Вибираючи печиво з вази, вона глянула на нього, трошки примружившись, і повільно, неохоче відповіла:

— Сам бачиш: громаді служити — не хоче, собі — не вміє. — І зразу ж повела далі, але вже поспішно, ніби бажаючи згладити ці слова:

— Смішний. Видумав, що голуби його — найкращі в місті; бреше, що якісь премії дістав за них, а премії дістав трактирник Блинов. Старі знавці кажуть, що голуб'ятник з нього поганий і птахів тільки псує. Вважає себе вільною людиною. Воно, мабуть, так і є, якщо розуміти волю, як безцільність. Взагалі ж він — не дурний. Але я думаю, що скінчить погано...

Слухаючи плавну мову її, Самгін звично почував заздрість, — добре говорить вона — просто, яскраво. А в нього слова — сірі й неспокійні, як ось оці метелики над лампою. А вона знову говорила про Лідію, але вже дріб'язково, причіпливо — про те, як невміло одягається Лідія, як погано розуміє прочитані книжки, невміло керує гуртком «шукачів града». І раптом сказала:

— Люди інтелігентного чину поділяються на два типи: одні — хитаються, наче маятники, інші — кружляють, як стрілки циферблата, нібито показуючи ранок, полудень, вечір, північ. А час же не в їхній волі! Силою уяви можна змінити уявлення про світ, а суті — не змінити...

Зв'язку між цими словами і тим, що вона говорила про Лідію, Самгін не збагнув, але слова ці ніби поставили перед дверима, яких він не вмів відчинити, і ось — вони самі відчиняються. Він мовчав, чекаючи, що зараз Марина заговорить про себе, про свою віру, світовідчування.

— Робітники хочуть узяти фабрики, селяни — землю, інтелігентам хочеться влади, — говорила вона, перебираючи пальцями мереживо на грудях. — Все це, звичайно, і потрібне, і буде, але ж таких, як ти, — чи задовольнить це?

Самгін промовчав, розглядаючи на світло вино в старовинній кришталевій чарці, — вино золотисте, як її очі.

В запитанні Марини він почув щось небезпечно для себе, задумався: що? І раптом зрозумів, що коли він сьогодні, тут заговорить про себе,— він скаже щось схоже на слова, сказані нею про Безбедова. Це дуже неприємно здивувало його, і, присьорбуючи вино, він повторив про себе: «Громаді служити — не хоче, собі — не вміє», «воля — безцільність». Поправивши окуляри, він уважно, недовірливо подивився на неї, але вона все розправляла мережива, і обличчя в неї було спокійне, очі задумливо дивилися на мигтіння метеликів,— потім вона стала відганяти їх, махаючи чайною серветкою.

— Скільки їх налетіло, а якщо двері зачинити — душно буде!

Ліричний настрій Самгіна було зруйновано. Чекати — нема чого, про себе ця жінка нічого не скаже. Він устав. Коли вона, прощаючись, простягнула йому руку, капот на грудях розхристався, майнув рожевуватий, прозорий шовк сорочки і якимось дивно, войовниче напружені груди.

— Ой,— сказала вона, загортаючи капот,— тут Самгін побачив до коліща її ногу, в білій панчосі. Це залишилося в пам'яті, не хвилюючи, навіть примусило подумати неприязно:

«Наче кам'яна. Напевно, і на тіло скупа так само, як на гроші».

Але щодо нього вона не скупилася на гроші. Якимось сидячи в нього й побачивши паки книжок, принесені з пошти, вона сказала:

— А багато ти на книжки витрачаєш! — І по-дружньому спитала: — Чи не збільшити оклад тобі?

Він відмовився, а вона все-таки збільшила оклад удвоє. Тепер, згадавши це, він згадав, що відмовитися примусило його збентеження, не гідне дорослої людини: виписував і читав він переважно белетристику російську і переклади з іноземних мов; чомусь не хотілося, щоб Марина знала це. Але серйозні книжки стомлювали його, численна політична література і преса дратували. Про ліберальну пресу Марина сказала:

— Кричить, як істеричка, що її покинув коханець, а коханець той давно вже набрид їй!

Через дві доби Самгін сидів у саду, зваживши на прохання Безбедова подивитися на нових голубів. Безбедов стирчав на даху, тримаючись одною рукою за димар, балансуючи мітлою в другій; безглузда постать його в непід-

перезаній блузі й широких штанах була схожа на пляшку, заткнуту круглою затичкою у формі голови. В мутному, гарячому повітрі, невисоко й ліниво, літало штук з десять голубів. Безбедов гарчав і свистів. Та ось він нахилився вниз, ніби готуючись сплигнути з даху, похмуро спитав: — Мене? — і крикнув: — Климе Івановичу, до вас прийшли!

Прийшла Марина і з нею — невисокий, але сутулуватий чоловік у білому костюмі, з паличкою під пахвою, в сіруватих рукавичках, у панамі, зсунутій на потилицю. Обличчя — смугляве, дрібні риси його — приємні; горбатий ніс, білява, гостренька борідка і закручені вусики нагадали Самгіну одного з «трьох мушкетерів».

— Знайомтесь, — сказала Марина. — Турчанінов — Самгін.

Турчанінов неухважно подав Самгіну довгу кисть холодної руки, мигцем глянув на нього ясноглубими очима й півголосом, здивовано спитав:

— Що робить та людина на даху?

Марина, пояснивши рід заняття Безбедова, гукнула:

— Валентине, скажи, щоб дали чаю!

В приймальній у Самгіна Марина сказала, що ось Всеволод Павлович пропонує взяти на себе його справу щодо затвердження в правах спадщини.

— Так, будь ласка, я вас дуже прошу, — занадто голосно сказав Турчанінов, і в нього почервоніли маленькі вуха без мочок, щільно притиснуті до черепа. — Я втратив правильне ставлення до простору, — зніяковіло сказав він, звертаючись до Марини. — Тут усе здається дуже далеким, і хочеться говорити голосно. Мене не було тут вісім років.

Підтягнувши фланельові штани, він сховав ноги під стіл і сказав, усміхаючись приємною усмішкою:

— Я щасливий, що знову тут.

Марина сказала:

— Добре б побувати в Парижі!

— Це — дуже просто, — сказав Турчанінов. — Це, справді, краще місто в світі, а Франція — це і є Париж.

Все, що говорив Турчанінов, він говорив цілком серйозно, дуже мило і тим тоном, яким говорять молоді вчителі, вперше розмовляючи з учнями старших класів. Між іншим, він повідомив, що в Парижі найкращі кравці і найвеселіші театри.

— Я бачив у Берліні театр Станіславського. Дуже оригінально! Та, знаєте, це занадто серйозно для театру і вже не так — театр, як...— Піднявши плечі, він розвів руками і — знайшов слово:

— «Армія порятунку». Знаєте: генерал Бутс і старі діви співають псалми, закликаючи каятися в гріхах... Я кажу — не так? — знову звернувся він до Марини; вона відповіла жваво й добродушно:

— О, ні, ні! Це дуже цікаво.

Самгін не вірив її добродушності й ласкаво заохочуючій усмішці, а Турчанінов говорив далі, все більше захоплюючись і наче скаржачись, не сильним тьмяним те- норком:

— І — ці босяки, вагабонд!<sup>1</sup> Звичайно, я — демократ,— у Франції всі демократи,— а тут я почуваю себе народником, хоч моя мати французенка. Але — чому босяки? Я думаю, що це навіть шкідливо. Мистецтво повинно бути... естетичне. Станіславський в брудному лахмітті, якийсь дивак дядя Ваня стріляє в спину професорові — за віщо? Цього не можна зрозуміти! І — не влучає за два кроки! Сумний пияк декламує Беранже, це — страшенно старе, Беранже! У Франції його забули. Взагалі французи ніколи не зрозуміють цього. Вони знають, що все вже сказане, і справа тільки в тому, щоб гарно повторити знайоме. Форма! — вигукнув він, піднявши руку, показуючи пальцем у стелю й заглядаючи в обличчя Марини.— Думки — пардон! — як жінки, вони не дуже різноманітні, і таємниця їх чарівності в тому, як вони одягнені...

Він замовк, зітхнувши полегшено, видимо, задоволений тим, що висловив усе, що обтяжувало його.

Миша покликав до чаю, Марина і парижанин пішли, Самгін залишився й кілька хвилин ходив по кімнаті, струшуючи легкі слова парижанина. Коли він пройшов до Безбедова,— Марина розливала чай, а Турчанінов казав Валентиніві:

— Союз Москви і Парижа — величезна заслуга Олександра Третього перед світом, у Франції це розуміють краще, ніж у нас.

— Нам розуміти нема коли, ми все революції робимо,— відгукнувся Безбедов, хитаючи головою; білі очі його масно блищали, лисніло волосся, чимось змазане, на

---

<sup>1</sup> Бродяги! (франц.).—Ред.

ньому була сорочка з м'яким коміром, з підборіддя на картатий галстук капав піт.

— Революція — велике минуле французів, — сказав Турчанинов і облизнув свої блідорожеві губи анемічної дівчини.

Марина сказала Самгіну, що післязавтра, ранком, вирішено влаштувати прогулянку до Отрадного, — поїде вона, Лідія, Всеволод Павлович, запрошують і його. Самгін мовчки поклонився. Вона встала, Турчанинов теж хотів піти, але Валентин з несподіваною гарячністю почав умовляти його:

— Місто — пусте, дивитися в ньому нема чого, а ви б розказали мені про Париж, — залишіться! Вина вип'ємо...

Турчанинов поцілував руку Марині й залишився, а вона, вийшовши на ганок, сказала Самгіну, що проваджав її:

— Кумедний який хлопчина! Ти послухай, чого він Валентинові наговорить, тоді розкажеш мені, сміятимемось. Ну, до побачення, похмура людино! Ху, ху, спека яка!..

Вона пішла. Самгін постояв на ганку, послухав; з відчиненого вікна долинав покvapливий тенорок гостя, але слова звучали невиразно. Іти до Безбедова не хотілось, не йти — було б нечемно, він закурив і увійшов. На нього не звернули уваги. Турчанинов сидів спиною до дверей, Безбедов — боком. Спершись ліктями на стіл, запустивши пальці одної руки в кошлату гриву свою, другою рукою він підкладав у рот винні ягоди, повільно жував їх, запиваючи ковтками мадери, і дивився на Турчанинова з масляною усмішкою на червоному обличчі, а той, нахилившись до нього, тримаючи склянку в руці, говорив:

— Язичницька простота! Я сиджу в ресторані, з газетою в руках, проти мене за другим столом — дуже мильська дівчина. Раптом вона каже мені: «Ви, здається, не стільки читаете, як милуетесь моїми панталонами», — вона сиділа, поклавши ногу на ногу...

— Чорт, — пробурмотів Безбедов. — Це називається: не кажучи зайвого!

— О ні, ви — помиляєтесь! — весело вигукнув Турчанинов. — Це була не дівчина для розваги, а студентка Сорбонни, дочка дуже статечних буржуа, — я потім познайомився з її братом, офіцером.

Безбедов тихенько й здивовано свиснув. Він хитався на стільці, гримасував, хрипів і пітнів. Було ясно, що йому

важко підтримувати розмову, що він «не має запитань», дуже збентежений цим і їсть ягоди для того, щоб не говорити. А Турчанінов захоплено розказував:

— Ідуть бульваром мужчина і дама, мужчина заходить у пісуар, і це нітрохи не бентежить даму, вона стоїть і чекає.

Безбедов пирхнув.

— Так, по-російськи — це смішно і трошки — свинство, а в них — тільки природно. Взагалі, французам зовсім не властиве лицемірство.

Знадвору у вікно падало проміння призахідного сонця, і все на столі було наче вкрите червонуватим пилом, а зелень рослин на трельяжі неприємно почорніла. В кришталевій вазі по домашньому печиву лазили мухи.

— Еге ж, живуть люди, — сипло зітхнув Безбедов. — А в нас ось то — війна, то — революція.

— Це жахливо! — співчутливо відгукнувся парижанин. — І все тому, що невістачає грошей. А мадам Муромська каже, що ліберали — проти позики у Франції. Але, послухайте, хіба це політика? Люди хочуть бути злидарями... У Франції революцію робили багаті буржуа, проти дворян, які вже розорились, але тримали короля в своїх руках, тоді як у вас, тобто в нас, дуже важко зрозуміти — хто робить революцію?

Безбедов змахнув головою й зареготав, ляпаючи по колінах долонями, схропуючи:

— Саме — так — хто?

Турчанінов почекав, коли Валентин висміявся, і сказав начебто вже ображено:

— Моя думка: революції завжди робляться багатими...

— Ясно! — скрикнув Безбедов.

Самгін непомітно вийшов з кімнати, розлючено думаючи:

«Ця жирна свиня — прикидається! Він прекрасно бачить, що юнакові приємно повчати його. Він не тільки сам карикатурний, але робить карикатурним і того, хто стає поряд з ним».

Після того, що сказала про Безбедова Марина, Самгін відчув, що його антипатія до Безбедова стала гострішою, але не відштовхувала його від голуб'ятника, а начебто притягала до нього. Це було й неприємно, і незрозуміло.

Через день, ранком, він погойдувався в плетеній брич-

ці дорогою до Отрадного. Ще роса блищала на траві, але було вже душно; з-під ніг пари товстих, перістих коней злітала тепла, їдка курява, міцний дух конячого поту змішувався з п'янким запахом сіна й отруював важкою дрімотою. Обабіч міжселищної дороги, на полях, на городах, ворушилися чоловіки і жінки; вдалині, в мареві, колихалося наївне мереживо Монастирського гаю. Бричка була незручна, на твердих ресорах, Самгіна неприємно струшувало, він не виспався й був незадоволений тим, що довелося їхати самому, — його місце в колясці Марини зайняв Безбедов. За кучера сидів на козлах бородатий, страховидний Маринин двірник і майже безперервно розмовляв з кіньми, — голос у нього був горловий, у словах звучало щось схоже на холодний, сухий свист осіннього вітру. І до того ж — неприродно червоне обличчя, наче з лоба, зі щік здерто шкіру. Густа темна борода здається наліпленою. Ще в місті, сідаючи в бричку, Самгін подумав:

«Яке люте обличчя».

А виїхавши за місто — спитав:

— Ви звідки родом?

— З Гур'єва. Є такий городок на Урал-ріці. Раніше — Яїцьком звався.

— Козак?

— Козак. Тільки давно відбився від війська.

— Чому?

— Та... так, не полюбилося.

Питати ще про що-небудь Самгін не захотів, а козак, помовчавши, пробурмотів:

— Воно, звичайно, хоч що люби, — все проміж пальці. Не схопиш.

«Це я чув чи читав», — подумав Самгін, і його взяла нудьга: цей день, спека, поля, дорога, коні, кучер і все, все навколо він багато разів бачив, все це сотні разів змальовано літераторами, живописцями. Обіч дороги диміла величезна скирта сіна, сірий попіл сипався з неї, на секунду спалахували, судорожно звиваючись, золотисто-червонуваті черв'ячки, звідусіль з чорносірого горба вибивалися кучеряві, сині цівки диму, а над скиртою дим стояв білястою хмарою.

— Підпалили? — спитав Самгін.

— Неодмінно підпалили.

— Що, торік дуже бунтували тут?



Козак відповів не зразу:

— Тут мужики багаті, бунтувати нема кому.

Самгін усміхнувся, згадавши слова Турчанінова:

«Все — було, все — сказано». І завжди житиме на землі людина, якій тяжко і нудно серед нескінченних повторень одного й того самого. Думка про трагічну позицію цієї людини містила в собі стільки ж суму, скільки гордості, і Самгін подумав, що, напевно, Марині ця гордість відома. Було вже близько полудня, спека ставала важчою, курява — гарячішою, на сході клубочилися темні хмари, нагадуючи палаючу скирту сіна.

— От і Отрадне видно,— сказав кучер, показуючи пужалном в далечінь, на горб: там, тулячись до невеликого березового гаю, здіймався жовтий будинок з колонами,— таких будинків Самгін бачив не менш десятка навколо Москви, про десятки таких будинків читав.

Через чверть години спітнілі коні вийшли по дорозі, розмитій дощами, на пагорок, в теплу тінь березової алеї, потім спинилися біля ганку новенького, прикрашеного різбою, дерев'яного будиночка на один поверх. Над ганком дугою вигиналась велика, вигадлива вивіска, на білому полі червоною і синьою фарбами було намальовано: мужика в химерній позі — він стояв на одній нозі, витягнувши другу разом з рукою над хомутом, за хомутом — два щіпи; за ними — великий молоток; далі — щось незрозуміле і — дівчина з парубком; потискуючи одно одному руки, вони цілувались. Під фігурами маленькі букви казали: «Контора», і Самгін догадався, що фігури теж означають букви.

З вікна контори висунулося бліде, чорнобороде обличчя Захарія і зникло; з-за рогу вийшло четверо мужиків, двоє не кваплячись поскидали кашкети, третій — високий, вусатий — тільки торкнувся пальцем солом'яного бриля, насунутого на обличчя, а четвертий — лисий, бородатий — щасливо усміхаючись, сказав дзвінко:

— З приїздом!

«І це було»,— механічно відзначив Самгін, кланяючись мужикам і скидаючи пильовик.

З ганку збіг Захарій, підперізуючи білу сорочку, докірливо кажучи мужикам:

— Ну, чого ви — зразу? Дайте дихнути людині! — Він підхопив Самгіна під лікоть.— Будь ласка, прошу в дім, там приготовлено трапезу...— І, проходячи повз козака,

сказав йому півголосом: — Поглядай, Данило, я зараз Васю пришлю.— І тихими словами виправдав своє розпорядження: — Народ тут — жахливий, Климе Івановичу, чумовий народ!

В дім пройшли через кухню,— біля плити метушилась маленька, товста бабуся з бистрими, дуже ясними очима на темному обличчі; вийшли до залу, вогкуватого й похмурого, дарма що його освітлювало двоє величезних вікон і двері, відчинені на терасу. Великий овальний стіл був навантажений посудом, пляшками, квітами, оточений стільцями в сірих чохлах; у кутку стояв рояль, на ньому — чучело пугача й футляр гітари; в другому кутку — два широкі дивани й над ними чорні картини в золотих рамах. Увійшла тоненька, струнка дівчина з товстою косою, принесла скляний глечик молока й швидко зникла, пішов і Захарій, сказавши:

— От, відпочиньте. Вмитися — через кухню.

Самгін з насолодою випив склянку густого холодного молока, пішов на кухню, освіжив обличчя і шию мокрим рушником, вийшов на терасу і, закуривши, став ходити по ній, прислухаючись до себе, не чуючи ніяких думок, але зазнаючи такого почуття, начебто тут його чекає щось нове, незазанане. Під ногами порипувала підлога, з щілин у ній здіймався дух вогкої землі; було дуже тихо. Сходи з тераси спускалися на круглясту площадку,— вона густо заросла травою, на ній лежали тіні старих лип, черемх; між стовбурами стирчали пеньки вирубаних кущів, лежала поламана чавунна лава. Вузька доріжка тяглася в глибину парку. Самгін сів на верхню приступку сходів.

З-за рогу будинку, низкою, один за одним, вийшли мужики; лисий сів на східець нижче від Самгіна, усміхнувся до нього й дзвінко сказав:

— Міську людину й по тютюну чути.

Він — середнього зросту, але такий широкоплечий, що здавався низеньким. Під порваним піджаком непевного кольору на ньому — брудна, полотняна сорочка, на ногах — сірі, картаті штани з латками й розтоптані гумові калоші. Широке вилицювате обличчя, маленькі гострі очі й розкошлана борода надавали йому схожості з портретами Льва Толстого.

Самгін запропонував йому цигарку.

— Аз не пишем,— сказав він, і від широкої, самодоволеної усмішки очі його стали ясними, наче в дитини.

Помітивши, що пан дивиться на нього запитливо, він з тою \*ж усмішкою спитав: — Не розумієте? Це — болгарська мова буде, циганська. Болгари не кажуть — «я», — «аз» кажуть вони. А курити, по-їхньому, — пишати.

Високий, вусатий мужик з голеним обличчям простягнув руку, кажучи:

— Давайте мені, я — курю!

Самгін спитав:

— Ви — в Болгарії були?

— Нащо? Нам по чужих землях ходити нема по що, по своїй ледве лазимо...

— До японців сунулись, то вони нам пику набили, — похмуро додав вусатий.

— Ні, мови цієї мене циган навчив, коновал.

Підсіли на сходи й інші два, один — сивобородий, товстий, одягнений солідно, з широким, жовтим і незначним обличчям, з довгим, білим носом; другий — маленький, кістлявий, в кожушку, з босими чавунними ногами, в кашкеті, насунутому на очі так, що видно було тільки червоного, тупого носа, рідкі вуса, товсту дряблу губу й іржаву борідку. Всі четверо вони оглядали Самгіна так пильно, що йому стало ніяково, захотілося піти. Але вусатий, здмухнувши попіл з цигарки, суворо спитав:

— Скажіть, пане, правда, що податків з нас вирішено не брати і на війну нашого брата не ганяти, а щоб воювали самі тільки козаки, а нам обов'язок один — хліб сіяти?

Мужик з чавунними ногами пробурчав, копірсаючи пальцем гнилий східець:

— Так тобі й скажуть!

Самгін коротко розказав про відозву кадетської партії; мужики вислухали його мовчки, а лисий задоволено скрикнув:

— Та я ж казав — прокламація!

— Обман, значить, — зітхнув бородатий, а вусань подивився скося на нього й далеко плюнув крізь зуби.

— Не щастить нам, пане, — дзвінко поскаржився лисий, — душать нас, тутешніх грішників, податками! Розору — скільки хоч, а надбання — ніяк не можна зробити. Придбаєш злота, зараз до кишені лізуть — давай сюди! І — прощай монета. І монета, і штани. Тут тобі й земство, тут тобі й усе...

Говорив він зі смаком і влучно, як говорять непогані актори, граючи в «Плодах освіти» роль того мужика, який

скаржитися: «Курчати, скажемо, випустити нема куди». Коли Самгін помітив це, йому здалося, що й інші мужики театральні, ладні вдавати скривджених і пригноблених.

На його втіху вусатий мужик виправдав це враження: приліпивши слиною недокурок цигарки стійма до нігтя великого пальця лівої руки й розглядаючи його, він сказав:

— Ви, пане, не вірте йому, він — багатий, в нього п'ятеро коней, три корови, два десятки овець, город дуже добрий. Вони, всі троє, багаті, на відрубви вибиваються, землю цю хочуть купити.

Він збив недокурок пальцем, плюнув услід йому й тупнув ногою об землю, а лисий, скрививши обличчя, сховавши очі, підкинув голову й тонко засміявся в небо.

— Ну, що він каже, господи, що він каже! Багаті, га? Люб-бий Петре Васильовичу, хіба ж багаті в селах живуть коли? Е-ех, — не бачено, щоб багатий у селі виріс, це він у місті, на легкому хлібі...

Вусатий Петро дивився на нього, зсуваючи брови, на вилицях у нього здулися жовна.

Побоюючись, що виникне сварка, Самгін спитав, чи були бунти в їх волості.

— Це нам невідомо, — сказав мужик з білим носом, а вусатий густо вимовив:

— Тут, кругом, стільки черкесів нагнано, — не забунтуеш!

— Бунти — це нас не стосується, пане! — заговорив поквапливо лисий. — Звісно, в нас є причина бунтувати, та — нема рації!

Захоплюючись, поспішно нанизуючи слово на слово, розмахуючи руками, він довго й незрозуміло пояснював різницю між рацією у причиною, — гострі оченята його хутко змінювали вираз, поблискуючи жалібно і сердито, ласкаво і хитро. Сивобородий, зморщивши перенісся, роззявляв і стуляв рота, бажаючи щось сказати, але йому заважала оса, літаючи перед його широким обличчям. Третій мужик, відломивши від східця великий гнилий шматок, уважно розглядав його.

— Значить, — причина буде лінь і бунтує — вона! А рація вимагає іншого! Воші — в рало не запряжеш, ось це рація буде...

— От яку нісенітницю верзеш ти, дядьку Дмитре, — сказав вусатий Петро й звернувся до Самгіна:

— Це він так говорить, щоб нічого не сказати. Ви його не слухайте, на драну одержу не дивіться, він навмисно простачком одягся...

— Ех, Петре, даремно ти,— сказав сивобородий похмуро, — прийшли ми в одній справі, а ти...

Лисий перебив його:

— Ми тебе, Петрухо, знаємо! Ми тебе дуже добре знаємо! Ти — не рипи...

— І я знаю, що ви — порозумілись! Ну і — будете плакати, — він матірно вилаявся, встав і пішов, засунувши руки в кишені. Мужик з чавунними ногами шпурнув глиночок і зашипів:

— Солдат, шалапут, баламут він тут з головних, сучий син! Іх тут — кубло! Вони — ні богові, ні чортові, все для себе. Через них і черкесів нагнали до нас.

— А черкес — той не розбирає, хто в чому винен, — додав лисий і дзвінко зойкнув, ляснувши руками по латках на колінах:

— Нема в нас ладу і — нема!

Сивий глянув у небо, розпечене майже до білого, і сказав:

— Бути грозі, — потім спитав Самгіна:

— Ви хто будете: адвокат чи просто — гість?

Це розсмішило лисого:

— Кумедно спитав, їй-богу!

Самгін устав і пішов доріжкою в глибину парку, думаючи, що ось заради таких людей ідеалісти, романтики роками сиділи в тюрмах, ішли на заслання, в каторгу, на смерть... Та про це він подумав мигцем і ніби не від себе, — його непокоїло: чому не їде Марина? Було жарко, наче в лазні, тяжка неприємна лінь ослабляла тіло. В кінці доріжки, в кушах, була альтанка; на східцях її лежав черевик з французьким каблуком і оправа якоїсь книжки; в альтанці стояло два плетені стільці, на долівці валявся розколотий шаховий столик. З горба, через чагарник, видно було поле, поблискувала ртуть річки, на обрії спухала синя хмара, невидимою дорогою клубочилася курява. І знову все таке знайоме, обмежене, звичайне — нудне все, нудне...

Тут Самгін згадав, що взимку в нього виникла думка про самогубство. Прикра думка.

Курява вдалині ставала густішою, — напевно, їде Марина.

Самгін задумався: на кого Марина схожа? І серед героїнь романів, що прочитав він, не знайшов жодної жінки, схожої на цю. Рипнули за спиною сходи, це прийшов вусатий солдат Петро. Він безцеремонно сів у крісло і, зрізуючи ножом кору з ліщинової палиці, спитав неголосно, але суворо:

— Значить, цар сам правити не вміє, а іншим не дає? Чого ж нам чекати?

— В січні знову відкриють Думу, — сказав Самгін, скося глянувши на нього.

— Так. Ви — якої ж партії будете?

Закурюючи, Самгін не відповів, а солдат не став чекати відповіді, гвинтоподібно зрізуючи кору з палиці, і, не дивлячись на Самгіна, заклопотано заговорив:

— Як скажете: купувати землю, виходити на відруб, чи — ждати? Якщо — ждати, глитаї все розхапають. Тут — чоловік ходить, умовляє: струшуйте панів з землі, громіть їх! Я, каже, анархіст. Громити — просто. В Майдані у Черкасових — садибу спалили, худобу перерізали, взагалі — чисто! Прийшла піхота, чоловіка з сорок резервного батальйону, трьох мужиків застрелили, чотирнадцять відшмагали, жінок теж. Пуття в цьому — нема.

Солдат говорив сам з собою, а Клим думав про дивну позицію людини, яка чомусь повинна відповідати на всі запитання.

— Ви, на гірці, в домі, чай п'єте, а за цегельнею, в ямах, зібраннячко зібралось, зайшлий чоловік промови каже. Роздражнили мужика та й далі все дражнять. Ладу до-овго не буде, — сказав Петро з явним задоволенням і вів далі повчально:

— Ви старайтесь, щоб маєток цей продали нам. Сам у себе мужик добра розоряти не буде. А не продасте — лиха наробимо, це вже я вам без страху кажу. Лисий та в солом'яному брилі котрий — Табакови брати, ті хитруни! Вони — пальцем не поворухнуть, а — діло зроблять! Губернатори на селі. Пастирі — пластирі.

— Гроза йде, — сказав Самгін, виходячи з альтанки, — солдат відгукнувся:

— Нехай іде, — і зі свистом розітнув палицею повітря. — Не бажаєте розмовляти? Не треба, — необразливо пробурмотів він.

Вернувшись у дім, Самгін закусив, випив дві чарки горілки, ліг на диван і зразу ж заснув. Розбудив його

оглушливий гуркіт грому, — в парку раз у раз блискало, в кімнаті, на столі все тремтіло й ховалося в п'їтмі, рясний дощ хлопав у шибки, синювато світився посуд на столі, гув вітер і звідкілясь долинав буркотливий голос Захарія:

— Ольго, винеси молоко, скисне! Тепер уже не приїдуть. Ох ти, господи...

Потім по шибках дрібно застукотів град. Самгін повернувся обличчям до стіни, знову намагаючись заснути, але незабаром десь пррдунав сердитий окрик Марини:

— Є тут хто-небудь? Чаю швидше. Спитай Ольгу — білизни жіночої чи нема якої, одягу? Ну, халата якого-небудь...

Самгін підійшов до неї якраз у той момент, коли блискавка струснула, запалила сутінь маленької кімнати і Марина здалася туго затягнутою в шовк.

-- Гарна? — спитала вона. — А все примхи Лідії, — треба було заїхати в монастир, ох... Ну, іди собі, роздягатися буду!

Її огрядна фігура похитувалась, і начебто це вона струшувала сутінь. Самгін повернувся до залу, згадавши, що тихий роман з Никоновою почався в такий самий дощовий вечір; цей спогад зразу ж викликав у нього якийсь урочистий сум. В маленькій кімнаті ляпали на підлогу мокрі ганчірки, потім почувся обурений вигук:

— Обережніше, Ольго, ти мене вколола...

Увійшла Марина в сірому халаті, зашпиленому англійськими шпильками, з рушником на шиї й розпущеним по спині волоссям, схожа на княжну Тараканову з картини Флавицького і на карну арештантку; сіла до стола, витягнувши ноги в бархатних чоботях і сказала Самгїну:

— Ану, хазяїнуй, пригощай!

Захарій, усміхаючись радісно й провинно, вніс великий самовар, потупав коло стола і зник. Випивши велику чарку портвейну, облизнувши губи, вона сказала:

— Жив у цьому домі дідуганчик розумний, розпутний, і велика скнара. Огідно скупий, а тричі на рік переказував по тисячі карбованців у Францію, в бретонське містечко — вдові й донці якогось нотаріуса. Інколи доручав перекази мені. Я спитала: «Роман?» — «Ні, каже, тільки симпатія». Можливо, що не брехав.

Витираючи рушником мокре волосся, вона говорила далі:

— Філософствував, писав твір «Історія і доля»,— дуже безладно й похмуро писав. Минулого літа жив у нього отакій... куроїд, Томилін, живився тільки курчатами й овочами. Така товста, зла, самозакохана тварина. Намагався згвалтувати дівчинку, дочку куховарки,— розумна дівчинка, між іншим, і, здається, дочка цього самого Турчанінова. Старий прогнав Томиліна зі скандалом. Томилін— теж філософствував.

— Я його знаю, він був репетитором моїм, — повідомив Самгін.

— Он як?

Марина подивилась на нього, усміхаючись, хотіла щось сказати, але увійшли Безбедов і Турчанінов; Безбедов — у дворянському мундирі й штанах, у туфлях на босу ногу,— йому вдалося причесати кошлате волосся майже гладенько, і він здавався не таким незграбою,— ставним, серйозним. Турчанінов, у чумарці й гумових галошах, став шижчим на зріст, тоншим, обличчя в нього було нещасне. Човгаючи калошами, він говорив не дуже впевнено:

— Людина повинна ставити перед собою високі цілі...

— Дуже правильно, — відгукнулась Марина. — Але які ж?

Сідаючи поряд неї, він сказав:

— Взагалі — жити під великим прапором... як, наприклад, хрестоносці, алхіміки.

Безбедов стоячи наливав у склянку вина й бурмотів:

— Нам старі прапори не годяться, ми люди саморобні.

— Що це означає?—спитав Турчанінов, як видно щиро зацікавлений словом.

— Ну,— як сказати? — пробурчав Безбедов, дивлячись у склянку. — Інтелігенція... саморобна. Нам треба: хомут, вуздечку і жмут сіна перед очима, щоб кінь ішов уперед, — неодмінно!

Турчанінов мовчки й запитливо подивився на нього— й спитав:

— Жмут сіна?

— Атож,— грубо сказав Безбедов,— замість прапора.

— Кінь, Валентине, — порадила Марина.

Дощ став дрібнішим, стукав у вікна поривчасто й дедалі поквапливіше, наче втрачав силу й мав намір перестати. Гув вітер, глухо шуміли дерева.

У дверях з'явилась дівчина й чомусь сердитим голосом сказала:



— Лідія Тимофіївна не прийде, просила принести їй чаю і чарку якого-небудь вина.

— Крисуня,— сказав Безбедов, подивившись услід їй, коли вона несла чай.— Крисяча мордочка.

Турчанінов здригався, кривився й поквапливо пив гарячий чай, підливаючи в склянку вина. Самгін, хазяйнуючи за столом, почував себе невидимим серед цих людей. Він бачив перед собою тільки Марину, вона бавилась чайною ложкою, зважуючи її на долонях, перекидаючи з одної на другу, — очі в неї були задумливо примружені.

Ложка впала, Самгін нахилився, щоб підняти її і побачив під столом Маринині ноги, голі по коліна. Безбедов підійшов до рояля, відкрив футляр гітари й оповістив:

— Пусто. А втім, я не вмю грати на гітарі.

— Піду, гляну, що з нею, — сказала Марина, встаючи. Безбедов спитав:

— З гітарою?

Турчанінов глянув на нього здивовано й знову почав пити чай з вином, а Безбедов, ходячи по рипучому паркеті, несамовитим голосом, хропучи, став декламувати:

Я — той сампй хан Намик,  
Що владарювати звик!  
Всі, маленькі і великі,  
Знають грізного Намика!

Спинився, помовчав і признався:

— Забув, як далі.

Самгін раптом зрозумів, що Безбедов п'яний, і це примусило його насторожитися. Дивлячись на стелю, Безбедов поволі згадував:

Бачать тут мій кожен крок,  
В мене... сто сорок жінок!  
Та — мені ось ясно стало,  
Що й цього мені замало.

— Дуже кумедно, — сказав Турчанінов, запитливо дивлячись на Самгіна. Самгін усміхнувся, а Безбедов підійшов до стола і, стоячи за спиною в Самгіна, далі сипів:

Як десь підданий заплакав,  
Я його — садовлю — на кіл,  
І, як бачите, народ  
Проживає без турбот!

— Знову забув, — сказав він, схопившись за спинку стільця Самгіна; Турчанинов повторив, що вірші кумедні, і міцно потер лоба, оглядаючись навколо, а Безбедов, труснувши стільцем, спитав:

— А вам — подобаються?

— Дотепно, — сказав Самгін.

Безбедов знову пішов по кімнаті, кашляючи й кажучи:

— Склав — Сава Мамонтов, мільйонер, залізниці будував, художників підгодовував, оперетки писав. Є такі французи? Нема таких французів. Не може бути, — додав він сердито. — Це тільки в нас буває. У нас, брат Всеволоде, кожен вбирається... невідповідно до свого звання. І — до сил. Всі ходять у чужих капелюхах. І не тому, що чужий — краший, а... чорт його знає, чому! Раптом — революціонер, а — чому? — Він підійшов до стола, узяв пляшку і, наливаючи вина, пробурмотів:

— Випиймо, Самгін, за...

Кімната раптом налилася синім світлом, коротко й сухо grimнув грім, — Безбедов сів на стілець, махнувши рукою:

— Н-ну, поїхали...

З хвилину всі троє мовчали, потім Турчанинов устав, відійшов у куток до дивана й звідти сказав:

— Ви чудово говорите...

— Я? Я — по-дурному говорю. Бо нічого не тримається в душі... як у безповітряному просторі. Кажу все, що на думку спаде, сам перед собою вдаю блазня — роздратовано хропів Безбедов; волосся в нього, висохши, стирчало дибом, — він випив вино, забувши цокнутися з Климом, і, тримаючи в руці порожню склянку, сказав, дивлячись у неї: — І боюся, що на мене, ось — зараз, звідкись якийсь страх звіром кинеться.

— Це — нерви, це — від грози, — заспокійливо пояснив Турчанинов, лежачи на дивані.

Безбедов нахилився до Самгіна, питаючи:

— Ви — що думаєте?

Самгін був роздратований мовою Безбедова, і, бачивши, що він дедалі дужче п'яніє, боявся скандалу, але, не маючи сили стримати своє роздратування, сухо відповів:

— Один мій знайомий співав такі куплети:

Порожній ум — лункий,  
Вантаж потрібен віри...

Намучився Намик — доволі,  
На смерть іде з своєї волі

— хрипко промовив Безбедов, похитуючи стільцем.

Увійшла Марина, вже причесана, виклавши косу на голові чалмою, — від цього вона стала вищою на зріст.

— Всеволоде Павловичу, — вам готова кімната, Валентине — проведи! В антресолі. Тобі, Климе Івановичу, тут постелять.

До Турчанінова вона звернулася чемно, Безбедову — суворо наказала, Самгін в її зверненні до нього вчув особливо ласкаві ноти.

— Лідія, здається, простудилась, — говорила вона, хмурачись, дивлячись, як твердо ступає Безбедов. — А ніч яка моторошна! Спати ще рано б, та — що ж робити? Завтра мені доведеться чимало погуляти, оглядаючи маєток. Приемного сну...

Самгін устав, провів її до дверей, послухав, як вона йде нагору невидимими для нього сходами, вернувся до залу і, стоячи біля дверей на терасу, забарабанив пальцями по шибці.

Верхівки дерев похитував вітер; густюща темрява над ними кудись пливла, ось її проколола велика зірка, — вітер погасив зірку. В кімнаті було тихо, але здавалося, що тиша похитується так само, як п'ятьма за вікном. За спиною в Самгіна обережно тупали босі ноги, шаруділа білизна, хтось сильними ударами підбивав подушки, побрязкував посуд. Самгін дивився, як крізь темряву на терасі падають світлі краплі дощу, і згадав роман Мопассана «Наше серце», — сцену, коли мадам де-Бюрн великодушно прийшла вночі до кімнати Маріоля. Згадав і улюблену приказку маляра в Чехова: «Все може бути...» Думати чужими словами дуже зручно, за них не відповідаєш, якщо вони виявляться невірними.

«Мадам де-Бюрн — жінка без темпераменту і — все-таки... Вона берегла своє тіло, як занадто дороге плаття. Це — безглуздо. Марина — менше міщанка. По суті, вона навіть навряд чи міщанка. Користолюбниця? Так, звичайно. Одначе, це не головне в неї...»

Почуваючи приємне запаморочення, Самгін притулився лобом до скла.

«Я випив зайве. Вона п'є більше, ніж я... Це — фрази з підручника граматики».

Потім він подумав, що навколо вже занадто тихо для

людини. Слід було б, щоб стукав маятник годинника, орудував шашіль, почувалось би «життя мишача метушня». Напружуючи слух, він почув шарудіння листя на деревах у парку і згадав, що хтось із літераторів приписав це шарудіння рухові землі в просторі.

«Безглуздо. Але згадати — не значить видумувати. Книжка — реальність, нею можна вбити муху, нею можна шпурнути в голову авторові. Вона здатна сп'яняти, як вино і жінка».

Втомившись стояти, він обернувся,— в кімнаті було темно; в кутку біля дивана горіла маленька лампа-нічник, постіль на одному дивані була пуста, а на білій подушці другої постелі стирчала чорна борода Захарія. Самгін почув себе ображеним, — невже для нього не знайшлося окремої кімнати? Схопивши ручку шпінгалета, він гучно відчинив двері на терасу, — там, у темряві, хтось поворушився, крякнувши.

— Хто це?

Відповів — не зразу — знайомий голос кучера:

— Вартуємо.

Поволі випростався хтось — дуже високий.

— Я та Вася, — додав кучер. — Он він який, Вася той!

Самгін запалив сірника, — з темряви до нього усміхнулося добродушне, широке, безбороде обличчя. Постоявши, подихавши вогким, холоднуватим повітрям, Самгін залишив двері відчиненими, підійшов до постелі, — помітивши мимохідь, що Захарій не спить, — роздягся, ліг і, погасивши нічник, подумав:

«Чого доброго, ще й цей почне говорити».

Але Захарій мовчав, не ворухився, начебто його не було. Самгін подумав:

«Не сміє заговорити. І наче підслухує».

Почекавши ще хвилини зо дві, зо три, Самгін спитав півголосом:

— Давно служите в Зотової?

— Восьмий рік, — тихенько відповів Захарій.

— А раніше що робили?

Захарій відгукнувся не зразу, і це було неввічливо.

— Монах я, в монастирі жив. Дев'ять років. Звідти мене й узяв чоловік Марини Петрівни...

«Узяв. Як річ», — відзначив Самгін; полежав ще з хвилину і, закурюючи, побачив, при світлі сірника, що

Захарій сидить, закутавши плечі ковдрою.— Не хочеться спати?

— Сплю я погано, — пошепки й нерішуче сказав Захарій. — У мене серце заходиться, коли лежу, зупиняється. Наче падаєш куди. То я більше сиджу ночами.

— Важко в монастирі?

Захарій приглушено покашляв у ковдру, перше ніж сказати:

— Котрі вірять, що від світу можна врятуватись... ну, тим — нічого, легко! Котрі не роздумують. І мені спочатку легко було, а після — теж...

— Після чого?

— Надивився. Монахи — теж люди. Помиляються. Ті—плоті подолати не можуть, ті — від честолюбства мучаться. Ну, і від роздумувань...

Було дуже дивно слухати півшепіт невидимої людини; говорив він поволі, наче намацуючи слова в темряві й ставлячи їх одно до одного неправильно. Самгін спитав:

— Ви — що ж, — з своєї волі пішли в монахи?

— Мені тюремний священник порадив. Я, будиши арештантом, прислужував йому в тюремній церкві, сподобався, він і каже: «Якщо — виправдають, іди в монахи». Виправдали. Він і поклопотався. Ігумен — дядько рідний його. П'яна людина, а — справедлива. Світські книжки любив читати — Шехерезади казки, «Пригоди Жіль Блаза», «Декамерон». Я в нього сімнадцять місяців келейником був.

Самгін відзначив: Маринин двірник, козак, схожий на втікача-каторжника, а цей, прикажчик, сидів у тюрмі, — відзначив і в думках усміхнувся:

«Таємниці згущуються».

— Вам, звичайно, цікаво, за що мене в тюрму? — чув він задумливий, неквапливий шепіт.— А бачите, я — сирота, з одинадцяти років жив у хрещеного батька на шкіряному заводі. Спочатку — за хлопчика при домі, потім — у конторі сидів, писав; потім — розсердився хрещений на мене, розжалував у робітники, понад три роки шкури квасив я. А він був одружений з другою, то вона його миш'яком потрошку труїла, у неї коханець був, землемір. Помер хрещений, донька його, Євгенія, справу порушила в суді, тут і я теж виявився винним, нібито знав, а — не доніс. Євгенія — красуня була й страшенно розумна, вислідила, що я землемірові від її мачухи записки передавав. І від нього їй. Ну, от. Усіх трьох нас позаарештовували, вісім мі-

сяців і сидів я в тюрмі. Землеміра — виправдали і мене теж, а Василису Олександрівну приговорили до церковного покаяння: погодилися, що вона помилилась. Було мені тоді сімнадцять років.

«Тобі й зараз не більше»,— подумав Самгін, приготувавшись спитати його про Марину. Та Захарій сам спитав:

— Пробачте, Климе Івановичу, читали ви книжку «Плач Едуарда Юнга про життя, смерть і безсмертя»?

— Не читав.

— Ах, дуже жалко, — зітхнув Захарій.

— Мене? — спитав Самгін.

— Ні, я про себе. Нищівних міркувань книжка, — знову і тяжко зітхнув Захарій. — З розуму зводить. Там говориться, що час є бог і творить для нас або супроти нас чудеса. Хто є бог, цього я вже не розумію і, мабуть, ніколи не зрозумію, а от, — як же це, час — бог і, може, чудеса творить супроти нас? Виходить, що бог — проти нас,— навіщо ж?

«Маячня яка», — подумав Самгін, бачачи обличчя Захарія, як маленьку, безформну й мутну пляму в темряві, і уявляючи, що обличчя це має бути спотворене страхом. Саме — страхом, — Самгін почував, що інакше не може бути. А в темряві ворушились, падали маячні слова:

— Там же сказано, що будова людини приховує в собі насіння смерті і життя живить вбивцю свого, — навіщо ж це, якщо розуміти, що життя створено безсмертним духом?

«Це він, здається, проти Марини»,— зміркував Самгін.

— Смерть ранить, аби зцілити, а деяка людина була б вдоволена безсмертям і на землі. Тут, Климе Івановичу, виходить, що життя начебто чиясь помилка й недосконале тому, а створив його досконалий дух, як же тоді від досконалого недосконале?

Шпурнувши далеко від себе недокурок цигарки, простеживши, як крізь темряву полетів червоний вогник і, вдарившись об підлогу, розсипався іскрами, Самгін сказав:

— Ви про це Марину Петрівну спитайте.

— Питав. Йій відомі всі людські міркування, а книгу «Плач» вона відкидає, навіть висміює, називає її базіканням навіть. А сам я думати можу, але міркувати не вмію. Ви, будь ласка, не кажіть їй, що я питав про «Плач».

— Гарзд, — пообіцяв Самгін. — Вона... дуже розумна?

Захарій тихенько охнув.

— Ох!

І, захлинаючись, швидким шепотом, сказав:

— Незвичайної мудрості. Засліплює душу. Непохитної безстрашності...

Він раптом обірвав мову, неспокійно засовався, захопив подушкою і, пробурмотівши: «Пробачте, заважаю вам заснути»,— замовк. Самгін подумав, що він, мабуть, закутався в ковдру з головою. Тиша стала густішою, і довго не чути було ані звуку, — потім у парку хтось важко зачалапав калюжею. Самгін, дослухаючись, згадав проповідника Якова, людину з трьома пальцями, — «камінь — дурень, дерево — дурень». Згадав Діомидова, Диякона, «шукачів града». Сектантів — мільйони, соціалістів — тисячі. Можливо, що Марина має рацію, інтелігенція не знає справжнього духовного життя народу. Вона шукає в народі тільки відображення своїх матеріалістичних вірувань. Марина, звичайно, не може бути сектанткою...

Десь дуже далеко, вовком, заливчасто вив пес, з голоду чи від страху. Така ніч навряд чи можлива в культурних державах Європи, — ніч, коли людина, перебуваючи за сорок верстов від міста, чуває себе в центрі пустелі.

Заснув він на світанку, — розбудили його Захарій і Ольга, накриваючи стіл до сніданку. Захарій був такий самий, як завжди, тихий, шапоблиний, і біле обличчя його, як завжди, перухоме, наче маска. Гостроноса, жвава Ольга говорила з ним недбало й навіть грубувато.

Першою прийшла до сніданку Марина в зім'ятому, погано випрасуваному платті, в тяжкій короні волосся, заплетеного в косу; ласкаво кивнувши головою Самгину, вона спитала:

— Миші не з'їли тебе? Жах, скільки мишей!

А Захарієві суворо сказала:

— Розікрали тут усе.

— Вася!— відповів він, винувато розводячи руками.—

Він усе роздає, що в нього не попросять. Позавчора дозволив лико дерти з молодих лип, — а воно зовсім і не час лико дерти, та мужики ж — не зважають...

— Добрий охоронець, — усміхнулась Марина. — Ось, Кліме Івановичу, познайомся з Васею,— тут є велетень такий. Мужики вважають його недоумкуватим. Підкидьок, напевно — панські пустощі, можливо, родич парижанина.

Прийшла Лідія, теж зім'ята, з кислим обличчям, з

примхливо падутими губами; її Марина зустріла ще ласкавіше, і це, видно, зворушило Лідію; обнявши Марину за плечі, цілуючи в голову її, вона сказала:

— З тобою завжди, скрізь добре!

— Ось які ми, — відгукнулася Марина, садовлячи її поруч себе й кажучи: — А я вже обійшла будинок, парк; нічого, — будинок справний, парк заріс усякою поганню, але — добре!

Тонка, смугляволиця Лідія, в сірому костюмі, в шапці чорного, кучерявого волосся, поряд з Мариною здавалася не росіянкою більше, ніж завжди. В парку щебетали пташки, воркував припутень, лунав удалині чийсь лагідний басок, а Лідія говорила жерстяні слова:

— Він — дуже наївний. Наука зовсім не заперечує, що все видиме створено з невидимого. Як дотепно сказав де-Местр, Жозеф: «З усіх пороків людини молодість — найприємніший».

Увійшов Безбедов, весь у білому — наче санітар, в сандалях на босих ногах; він сів у кінці стола, так, щоб Марина не бачила його за самоваром. Та вона все бачила.

— Тобі, Валентине, треба голити фізіономію, на ній щось росте, — і безжалісно додала: — Пліснява якась.

І, усміхаючись назустріч Турчанинову, вона засипала його чемностями. Він відповів, що спав прекрасно, що все взагалі чудово, але прикидався він погано, було видно, що каже неправду. Самгін мовчки пив чай і, стежачи за Мариною, відзначав її спритну гнучкість щодо людей, хоч був незадоволений нею. Цікавив його похмурий настрій Безбеда.

«В ньому теж є щось злочинне», — несподівано подумав він.

Снідали стомливо довго, потім подалися оглядати садибу.

Марина і Лідія йшли попереду, їх супроводжував Безбедов, і це нагадало Самгину репродукцію з англійської картини: з воріт середньовічного нормандського замка велично виходить його власниця з тонконогим хортом і товстим блазнем.

Ранок був строкатий, над вологою землею гуляв теплий вітер, струшуючи дерева; зі сходу пливли дрібні хмари, сірі, наче овчина; в просвітах блідоголубого неба мигтіло й тануло передосінне сонце; жовте листя падало з беріз; сухо шелестіла хвоя сосен, і було нудніше, ніж учора.



Турчанінов залишився в домі, та хвилини через п'ять наздогнав Самгіна й пішов поряд з ним, помахуючи паличкою, оглядаючись і жалібно кажучи:

— Ні, як хочете, але я б не міг жити тут! — Він тикав паличкою вниз, на оголені поля, в чорних смугах уже зораної землі, на хати по берегах мутної річки, заплутаної в чагарнику.

— Я години зо дві сидів біля вікна, там, нагорі, — у мене таке враження, що все це невдало почате й ніколи не буде закінчене, не набуде відповідної форми.

Самгін широко спитав:

— Нудно?

— Більше ніж нудно! Є щось безнадійне в цій пустельності. Зовсім незрозумілі скарги селян на недостачу землі; ніколи у Франції, в Німеччині не бачив я стільки порожніх просторів.

Помовчавши, він запропонував Самгіну цигарку, довго й невміло закурював на вітрі, а закуривши — сказав, зітхаючи:

— Мій сусід хропів... разюче! Він — хворий?

— Здається — так.

— Дивний тип! Такий... дикий. І похмуро озлоблений. Злість теж повинна бути весела. Французи вміють злитися весело. Пробачте, що я так кажу про все... я дуже вразливий. Але — його тітонька — чудова! Яка фігура, хода! І оті золоті очі! Валькірія, Брунгільда...

Тіточка, спинившись, покликала його, він швидко побіг уперед, а Самгін, почувавши себе зайвим, звернув на бічну доріжку алеї, — доріжка тяглася між молодими соснами кудись угору. Ішов Самгін повільно, дивився під ноги собі й думав про те, які химерні люди оточують Марину: отой кучер, Захарій, Безбедов...

— Гуляєш?

Самгін здригнувся, — між соснами стояв дуже високий, широкоплечий парубок без шапки, з довгим волоссям, як у дякона, — його кругле безбороде обличчя Самгін бачив уночі. Тепер це обличчя широко усміхалось, добродушно блищали гарні, темні очі, здригалися ніздрі великого носа, тремтіли пухлі губи: зараз ось засміється.

«Вася», — догадався Самгін.

— Нічого, — гуляй, — сказав Вася приємним лагідним баском. На його широких плечах — коричнева свита, підперезана мотузкою, шия обмотана синім шарфом, на

ногах — руді солдатські чоботи; він спирався обома руками на товсту сукувату палицю і, дивлячись згори вниз на Самгіна, казав:

— Я тебе — знаю, бачив уночі. Ти — нічого, ходи собі, не бійся!

— Ви — сторож? — спитав Самгін.

— Я б то? Очікуючий я.

— Вони всі пішли туди, донизу, — показав йому Самгін.

— Я — знаю. Я все бачу: хто, куди...

Тепер Вася усміхався гордо, і від цієї усмішки обличчя в нього стало грубішим, напружилось, очі спалахнули яскравіше.

— Живу тут, нагорі. Хижка є. Холодно буде — на кухню піду. Іди, гуляй. Пісень співай.

Ех, опустився білий голуб  
На святу Йордань-ріку...

— заспівав він і, взявши палицю під пахву, потрусив вільною рукою стовбур молодій сосни. — Багаттячко розпали, тільки — щоб вогонь не втік. Перегорить сушник — попіл буде, дмухне вітер — нема попелу! Все — дух. Скрізь. Ходи в дусі...

Він кивнув головою й пішов геть, убік, а Самгін, нагадавши собі: «Недоумкуватий», — вернувся назад до будинку, почувавши в цій зустрічі щось нереальне й знову подумавши, що Марину оточують химерні люди. Внизу, біля контори, його зустріли вчорашні мужики, але і лисий, і мужик з чавунними ногами були одягнені в добрі піджаки, обидва — в чоботях.

Лисий, скинувши новий коричневий кашкет, ввічливо побажав Самгіну:

— Доброго здоров'ячка!

І спитав:

— Спадкоємець, — це ви будете?

З вікна висунулось бліде обличчя Захарія, він одчайдушно закричав:

— Та ні ж! Я ж вам сказав...

Солдат, виплюнувши соломинку, яку жував, покритив його крик своїм:

— Ти сказав, а ми — не повірили! І — сховай пику!

Захарій зник. Мужики, мовчки вислухавши пояснення Самгіна, пошепотілися, потім лисий, зітхнувши, сказав:

— Так. Ну, вам повірити можна, а то тут...— Він безнадійно махнув рукою. Солдат, доставши з кишені кисет, струснув його, сховав і звернувся до Самгіна:

— Дасте, чи що, цигарку?

А доставши цигарку, сказав, суворо розглядаючи фігуру Кліма:

— От би вас, панів, років на три в мужики віддавати, як нашого брата в солдати віддають. Вивчились де вам слід, та й — піди на село, попрацюй там батраком у селян, спробуй їхнього життя до точки.

— Недоладно говориш, — втрутився лисий, — навіть зовсім дурницю! В селі зайвого народу без панів подіти нема куди, а ось хазяям — волі в селі: — нема! В цьому й біда...

— Дивіться — йдуть! — сказав сивобородий мужик тихенько; солдат глянув униз з-під долоні і, теж тихенько, свиснув, потім пробурмотів, нахмурившись:

— Готова тут, еге!

Мужики повернулись до Самгіна потилицями, — він зайшов за ріг контори, сів там на лаву й подумав, що мужики теж нереальні, невловні: вчора здалися акторами, а сьогодні — зовсім не схожі на людей, що здатні палити сядиби, псувати худобу. Тільки солдат, як видно, дуже озлоблений. Взагалі, це — чужі люди, і з ними дуже ніяково, тяжко. За рогом почувся сиплий голос Безбедова:

— А — вам якого ще чорта треба? Сказали вам — не продається, ну?

Не бажаючи зустрічі з Безбедовим, Самгін пішов до парку, а через кілька хвилин, підходячи до тераси будинку, почув здивовані слова Турчанінова:

— Бунтують і — купують землю! Значить — у цих гроші? Чого ж вони бунтують?

— Їдьмо! — крикнула Марина, виходячи на терасу.

Самгін сів у коляску поряд з Турчаніновим; Безбедов, похмуро сопучи, стояв перед Лідією, — вона казала йому:

— Ви розпорядіться, щоб солдатів розмістили вигідно. До побачення! Їдьмо, Павло.

Кучер, благообразний, вусатий старик, схожий на перодягненого генерала, поворушив віжками, — великі коні стали обережно спускати коляску по розмитій дощем дорозі; при виїзді з алеї випередили мужиків, — вони йшли низкою один за одним, і ніхто з них не скинув шапки, а солдат, спинившись, розгортаючи кисет, провів коляску

сердитим поглядом спідлоба. Марина, примружившись, покусуючи губи, оглядалася на всі боки, вимірюючи поля; права брова в неї була піднята вище за ліву, здавалося, що й очі дивляться по-різному.

Самгін з незрозумілою йому прикрістю й сумом подумав, що безперечний розум її — весь у словах і покірно підпорядкований її жадобі до наживи. Турчанинов, качаючи долонями по колінах паличку, говорив дамам:

— В Парижі особливо почувається, що мужчина приречений жінці...

А Лідія повчально казала йому, що в культурі мадонни занадто видно елементи язичницькі, католицтво плотське, естетичне...

— В ньому нема рятівного страху перед вищою силою...

Самгін згадав слова Безбедова про страх і вирішив, що треба перемінити квартиру, сусідство з цією людиною зовсім нестерпне.

Ударивши рукавичкою по коліну його, Марина сказала:

— Яке стомлене й сердите обличчя в тебе. Тобі б пожити у Отрадному тижнів зо два, відпочити...

— В розмовах з мужиками про політику, про відруби, — похмуро додав Самгін.

Вона усміхнулась:

— Навіщо ж? Не хочеш розмовляти — не розмовляй, зберігай свою мудрість для себе. Образилися мужики! Ліда дуже передбачливо робить, виписуючи солдатів.

— Це — твоя порада, — нагадала Лідія, але Зотова зреклася:

— Ну, що ти, в тебе — свій розум, не дитина!

Коні бігли швидко, але шлях до міста здався Самгіну втомно довгим.

Другого ж дня він узявся до справи затвердження Турчанинова в правах на спадщину; йому допомагали в цьому якісь таємні сили, — він скінчив справу дуже швидко й добре заробив на ній. Раніше майже байдужий до грошей, тепер він узяв ці папірці з почуттям задоволення, — вони обіцяли йому незалежність, зміцнювали його бажання поїхати за кордон. Він навіть настроївся спокійніше, міцніше. Безбедов не так уже дратував його, і намір перемінити квартиру зник. Та тут у життя його бурхливо вдерлися один за одним два епізоди.

Сиренького дня він ішов з окружного суду; вітер безладно й сердито кружляв по вулиці, наче він шукав місця — де сховатися, дув в обличчя, у вухо, в потилицю, обривав останні листя з дерев, гнав його вулицею, разом з холодною курявою, ховав під ворітьми. Ця безглузда гра викликала неприємні порівняння, і Самгін, нахиливши голову, ішов швидко.

Обивателі вже повставляли у вікна зимові рами, і, як завжди, це робило тишу в місті густішою, безмовнішою. Самгін звернув у коротенький провулок, що з'єднував дві вулиці, — в обличчя йому бризнув дощ, дрібний, наче пил, примусивши спинитись, насунути капелюх, підняти комір пальта. Зразу ж за рогом пронизливо крикнули:

— Караул...

Там чути було залізний гуркіт прольотки, висунулась з-за рогу, мотаючись, голова коняки, танцювали її передні ноги; крикаючий крик повторився ще два рази, вибіг чоловік у сірому пальті, в кашкеті, насунутому на бородате обличчя, — в одній руці в нього блищало щось металічне, в другій метлявся невеликий килимовий саквяж; чоловік той неймовірно швидко опинився коло Самгіна, штовхнув його й стрибнув з панелі в двері напівпідвального приміщення з новенькою вивіскою над ними:

«ЛАГОДЖЕННЯ ШВЕЙНИХ МАШИН І ВЕЛОСИПЕДІВ».

«Іноків, — догадався Самгін, коли з-під козирка кашкета на нього блиснули дуже знайомі очі. — Це Іноків. З револьвером. Експропріація».

За рогом — гомоніли, і хоч гомін був не сильний, від нього паморочилась голова. Дощ сіявся густіший, і голова коняки, висунувшись з-за рогу, похмуро хиталась.

Самгін вирішував питання: іти вперед чи вернутись назад? Але тут з дверей майстерні для лагодження швейних машин вийшов, не кваплячись, високий, лисуватий чоловік з похмурим обличчям, у синій бруднуватій сорочці, у фартусі; праву руку він тримав у кишені, лівою щільно причинив двері й замкнув їх, наче вистріливши ключем. Самгін упізнав і його, — цей приходив до нього з дівчиною Муравйовою.

— Не впізнаєте? — неголосно, але дуже наполегливо спитав чоловік, притримуючи Самгіна за рукав пальта, коли той ступив уперед. — А пам'ятаєте студента Маракуєва? Дунаєва? Я — Вараксін.

— Ага, так, аякже,— пробурмотів Самгін, стежачи за правою рукою Вараксіна, а той спитав його:

— Вам — що? Нездужається?

— Там щось трапилось,— сказав Самгін, показуючи вперед,— Вараксін спокійно промовив:

— Ходім, поглянемо.

Він пішов позаду Самгіна, важко човгаючи підошвами по цеглі панелі, а Самгін ступав м'якими ногами, тоскно певний, що Вараксін може уявити чорт знає що й застрелити його.

Глянувши на Вараксіна через плече, він сказав:

— Невпізнанно змінились ви...

— А ви — не дуже,— почув він байдужий голос.

За рогом, на тумбі, сидів, здригаючись усім тілом, хитаючись і тихенько схлипуючи, маленький товстенький дідок з рудуватою борідкою, в пальті, вимазаному гряззю; дідка з боків підтримувало двоє: постовий поліцейський і чоловік у котелку, зсунутому на потилицю; обличчя в цього чоловіка було надуте, очі здивовано вирячені, він приладжував мокрий, зім'ятий кашкет до голови старого й шипів, верещав:

— С-сорок дві тисячі, іч ти! Серед білого дня! На людній вулиці-і!

Уже зібралось десятка з півтора глядачів — мужчин і жінок; з воріт і дверей будинків вискакували й обережно підходили цікаві обивателі. На підніжці прольотки сидів молодий, білобрисий візник і жалібно, високим голосом, говорив, запинаючись:

— Він, значить, схопив коняку за вуздечку й завертає в провулок...

— Ну, і брешеш! — крикнув з натовпу чоловік з кріслом на голові.

— Йй-богу — не брешу! Я його батогом хотів, а він револьвер показує...

Хтось схвально зауважив:

— Влучно час вибрали, обідня пора!

Публіка гамірно питала:

— Скільки їх було? Куди повтікали?

А поряд з Климом хтось півголосом догадувався:

— Схоже, що візник прикидається.

Дощ сівся дедалі густіш, просторінь скорочувалась, люди гомоніли скупіше, їм вторувало плачливе хлюпання води в ринвах, і весь шум перемагало жваве поквапливе

оповідання чоловіка з кріслом на голові; половини обличчя його, приплюснутого вагою, не було видно, видно було тільки ніс і підборіддя, на якому здригалась чорна, кучерява борідка.

— Я — он де йшов, а вони, двоє, — назустріч, один у кашкеті, другий — у капелюсі, обидва — в пальтах. Ну, один кинувся в прольотку, вихопив чемоданчик...

— Саквояж, старий сказав...

— Це — однаково! Вихопив і побіг у провулок, другий — коняку схопив, а візник сплигнув і навтіки.

— Я? Від коня?..

— От тобі й — я! Злякався, бовдур...

— В провулок утік, кажеш? — раптом і дуже голосно спитав Вараксін. — А от я в провулку стояв і, ось пан цей ішов провулком сюди, а ми обидва нікого не бачили, — як же це? Даремно ти, дядьку, базікаєш. Он — артільник каже — саквояж, а ти — чемодан! Меблю твою дощик псує...

Почав Вараксін поважно, скінчив насмішкувато. Обличчя в нього було кошава, виснажене, темні очі дивилися з-під кошлатих брів суворо. Його вислухали уважно, і літня жінка зразу ж сказала:

— Отак-от базікають та невинних і обмовляють.

Самгін стояв біля стіни, дивився, слухав і кілька разів поривався піти, та Вараксін заважав йому, стаючи перед ним то боком, то спиною, — і разів зо два похмуро глянув в обличчя йому. А коли Самгін зробив більш рішучий рух, він голосно сказав:

— Ви, пане, не йдіть, ви — свідок, — і став спокійно випитувати у візника: — Скільки ж їх було?

— Двоє. Один — шурував біля старого, а другий — той коня схопив.

Самгін почував себе непевно: він повинен би обуритися з насильства Вараксіна, та — не обурювався. Минуле знову грубо торкнулось його своєю чіпкою, небезпечною рукою, але й це не хвилювало.

Вараксін, вийнявши руку з кишені, схрестив обидві руки на грудях, — з-під фартуха в нього висунувся козинок кашкета.

Самгін звично відзначив, що глядачі поділяються на три групи: одні обурені й налякані, другі чимось задоволені, зловтішаються, більшість обережно мовчить і вже багато хто поспішно відходить геть, — приїхала поліція: маленький пристав, гостроносий, з чорними вусами на

жовтому, недужому обличчі, двоє околоточних і цивільний — товстий, у круглих окулярах, в котелку; скакало четверо кінних поліцейських, їхало ще два екіпажі, і пристав уже покрикував, розпихаючи глядачів:

— Хто очевидець? Оцей? Затримайте.

А цивільний покvapливо питав чоловіка з кріслом:

— В провулок? Як одягнений?

Було дуже неприємно бачити, що Вараксін знову, не поспішаючи, засунув руки в кишені.

— А от люди нікого не бачили в провулку,— сказав хтось.

— Які люди?

— Я,— сказав Вараксін, струшуючи мокрим волоссям.— І ось цей пан.

І, показавши на Самгіна правою рукою, лівою він провів по борідці — сивуватій, оббризаній дощем.

«Як спокійно він поводиться»,— подумав Самгін і, коли пристав разом з цивільним стали питати його, теж спокійно сказав, що бачив голову коня за рогом, бачив майстрового, який замикав двері майстерні, а більше нікого в провулку не було. Пристав віддав йому честь, а цивільний спитав ім'я, прізвище Вараксіна.

— Микола Єремеев,— голосно відповів Вараксін і, діставши з-за фартуха кашкет, не кваплячись, натяг його на мокру голову.

— Розходьтесь, розходьтесь,— покрикував околоточний. Самгін глянув у суворе обличчя Вараксіну, й не стримав усмішки,— йому здалося, що з глибоких орбіт слюсаря у відповідь блиснула схвальна усмішка.

«Міг застрелити,— думав Самгін, швидко йдучи додому під дрібним, але рідким і лінивим дощем.— Це не врятувало б його, але... міг!»

Він був задоволений собою і разом з тим почував себе ніяково.

«От — довелося взяти побічну участь в експропріації,— думав він, у думках усміхаючись.— Але — Іноків! Безперечно, це він послав Вараксіна за мною... І оця... діяльність — в характері Інокова якнайбільше».

Як усяка людина, що їй вдалося уникнути небезпеки, Самгін почував себе піднесено і дома, розказуючи Безбедову про наскок, надавав розповіді комічних рис, говорив про невірність зізнань очевидців і сам з великою цікавістю слухав свою розповідь.



— Анархісти,— байдуже бурмотів Безбедов, скручуючи серветку, а Самгін повчав його:

— Сумнівну вірогідність зізнань свідків давно підмічено юридичною практикою, і, по суті, вона найкраще виявляє суб'єктивізм наших суджень про всі явища життя...

— А, ну їх к чорту, свідків,— сердито сказав Безбедов.— У мене падлюка Блинов загнав дві пари голубів,— кращі літуни. Пропоную викуп — не бере...

Другого дня ранком Самгін читав у місцевій газеті: «Є підстави гадати, що наскок був випадковий, не підготовлений, що це просто грабіж». Газета монархістів запевняла, що це — «акт політичної розбещеності», і обидві говорили, що свідчення очевидців про кількість тих, що нападали, різко суперечливі: одні кажуть — напало двоє, інші бачили тільки одного, а є свідок, який запевняє, що візник — брав участь у грабежі. Заарештовано, крім візника, двох: артільника, якого пограбували, і столяра — одного з очевидців нападу. Ці замітки газет не викликали в Самгіна ніяких особливих думок. Про експропріації газети повідомляли дедалі частіше, і Самгін добре пам'ятав слова Марини: «орудують мародери». Взагалі епізод цей утратив для Самгіна свою гостроту й скоро майже зовсім зник з його пам'яті, витиснутий іншим епізодом.

Якось увечері Самгін сидів за чайним столом, пергортаючи книжку журналу. Різко грюкнули двері в передпокої, увійшов, тяжко ступаючи, Безбедов, важко сів до стола й сипло закашлявся; кругле, пухле обличчя його огидно ворушилось, наче під шкірою розтанув і переливався жир,— очі засліплено кліпали, руки трусились, він ними наче павутину здіймав з лоба і щік.

Самгін мовчки дивився на нього через окуляри і — чекав.

— Н-ну, от,— заговорив Безбедов, опустивши руки, впираючись долонями в коліна й похитуючись: — Доведеться вам захищати мене на суді. Обвинувачують у замахові на убивство, в покаліченні... взагалі, чорт знає в чому! Дайте випити чого-небудь...

Самгін, не кваплячись, пішов до спальні, взяв графин з водою, недбало поставив його перед Безбедовим; все це він робив, підкреслюючи свою байдужість, і байдуже слитав:

— Що трапилось?

— Всадив заряд у пику Блинову, ось що! — сказав Безбедов і, взявши зі стола графин, поставив його на коліна собі, мотаючи головою, кажучи зі свистом: — Знущався з мене, падлюка! «Кинь, каже, — нічого не тямиш у голубах». Я — Мензбіра читав! А він, ідіот, навчає: «Ти, каже, не з любові голубів завів, а через заздрість, для конкуренції зі мною, а конкурувати тобі треба з лінню твоєю, не зі мною...»

Говорив він, наче марив, хропучи, висвистуючи слова, тримав графин за шийку і, струшуючи його коліном, прислухався, як булькає вода.

Моторошно було чути його тяжкі зітхання й слова, якими він захлинався. Правою рукою він м'яв шоку, червоні пальці смикали волосся, обличчя в нього спухало, опадало, блакитненькі зіниці наче розтанули в молоці білків. Він був жалюгідний, гидкий, але — значно більше — страшний.

Самгін не скоро дістав змогу дізнатись: що саме і як сталося?

Безбедов не відповідав на його запитання, примусивши Кліма пережити за кілька хвилин зміну різноманітних почувань: спочатку приємно було бачити Безбедова зляканим і жалюгідним, потім здалося, що ця людина зажурена не тим, що стріляла, а тим, що не вбила, і тут Самгін подумав, що в цьому стані Безбедов здатний і ще на яку-небудь божевільну вихватку. Почуваючи себе в небезпеці, він суворо, діловито почав заспокоювати його.

— Якщо ви хочете, щоб я обороняв вас, — ви повинні послідовно розказати...

Безбедов поставив графин на стіл, помовчав, оглядаючись, і сказав:

— Ну... Зустрілися за містом. Він ходив нову рушницю пробувати. Пішли разом. Я спитав: чому не бере викупу за голубів? Він мене вчити почав і дістав у вухо, — тут чорт йому надав замахнутися на мене рушницею, а я рушницю видер, і мені б — прикладом — стукнути...

Він замовк, навіть підняв руку, наче бажаючи затулити собі рота, і цей судорожний наївний жест дав Самгін право ствердно сказати:

— Ви знали, що рушниця заряджена.

— Так. Він сказав, коли вона була в мене в руках... коли я оглядав її,— похмуро признався Безбедов і схопився руками за розкошлану голову, хропучи:

— Тітка — ось що! Якщо він до суду подасть, тоді вона... А він — подасть! Ви з нею миндальничаєте...

— Не говоріть дурниць,— застеріг Самгін і поставив професіональне запитання:

— Свідки — були?

— Ні,— нікого,— сказав Безбедов і так туго надув щоки, що в нього налилися кров'ю вуха, шия, а потім, видихнувши потужний струм повітря, спитав настирливо й грубо:

— Вина нема у вас?

Встав і, похитуючись, човгаючи ногами, як старий, він пішов. Раніше ніж він вернувся з пляшкою вина, Самгін запевнив себе, що зараз почує про Марину щось вкрай важливе для нього. Безбедов стоячи налив чайну склянку, випив половину й безнадійно, з похмурою злістю повторив:

— Подасть, ідіот! Раніше --- побоявся б тітки, а тепер, коли всі на стіну лізуть і щодня людей вішають,— подасть...

Слід було не тільки заспокоїти його, але й повернути до себе, а тоді поставити кілька запитань про Марину. Зміркувавши це, Самгін, тоном професіонала, заговорив про те, як можна побудувати оборону:

— Ви, очевидно, діяли в стані неосудності,— закон визначає його як стан запалу й роздратування. Такий стан не виникає без причини, його викликає образа, або ж він — наслідок легкої, не зовсім нормальної збудливості, властивій суб'єктові. Останній випадок вимагає медичної експертизи. Свідків — нема. Зізнання потерпілого?— Постріл було зроблено з його рушниці. Він міг бути зроблений випадково, під час огляду зброї, ви могли й не знати, що її заряджено. Нарешті, якщо ви твердо пам'ятаєте, що потерпілий справді замахнувся рушницею, — ви могли стати до боротьби з ним за рушницю, і постріл теж пояснюється як випадковий. Не виключено й мотиву самооборони. Взагалі — оборона має непоганий матеріал...

Ділову мову адвоката Безбедов вислухав, стоячи, напівобернувшись до нього, схиливши голову на плече й тримаючи склянку з вином на рівні свого підборіддя.

— Добре, — схвалив він неголосно і, як видно, дуже

зрадівши. — Дуже добре! — і, задерши голову, вилив вино в рот, крякнув.

— Але все-таки суду я не хочу, ви допоможіть мені владнати все це без розголосу. Я ось послав вашого Мишку рознюхати — як там! І якщо... не дуже,— завтра сам піду до Блинова, чорт з ним! А ви — тітку втихомирте, розкажіть їй що-небудь... отаке, — безцеремонно й наполегливо сказав він, підходячи до Самгіна, і навіть легенько торкнувся його плеча важкою, червоною долонею. Це трохи покоробило Кліма, — усміхаючись, він сказав:

— А — дуже боїтесь ви Марини Петрівни!

— Боюсь,— сказав Безбедов, відступивши на крок, і, сховавши руки за спину, уважно, сердито вступився в обличчя Самгіна білими очима, нагадавши Москву, зелений будинок, Любашу, сцену нападу хуліганів.— Смішно? — спитав Безбедов.

— Не смішно, а — дивно, — сказав Самгін, знизавши плечима, поправляючи окуляри.

Безбедов ухильно покачав з боку в бік блакитними зіницями своїми, обличчя в нього перекошилось, оплило вниз; видно було, що він хоче сказати щось, та — не наважується. Самгін спробував допомогти йому:

— Людина вона, здається, дуже владна...

— Людина? — безтямно повторив Безбедов. — Так, це — правда.. Ну, спасибі! — несподівано сказав він і пішов до дверей, а Самгін, проводжаючи його сердитим поглядом, подумав:

«Справжній злочинний тип. Марини він не тільки боїться, але, здається, ненавидить її. Чому?»

А на другий день Безбедов викликав у Самгіна дивну підозру: всю цю історію з пострілом він розказав начебто тільки для того, щоб викликати цікавість до себе; розміри свого подвигу він значно перебільшив,— вистрілив не в обличчя голуб'ятникові, а в живіт, і жодна дробинка не пробила товстого пальта. Спокійно погладжуючи голене підборіддя і щоки, він сказав:

— Помирились; дав йому дві пари скобарів і двадцять карбованців,— чорт з ним!

Самгіну навіть здалося, що й це — брехня та й не було пострілу, все видумано. Але він не захотів сказати Безбедову, що не вірить йому, а тільки іронічно зауважив:

— Погодилися.

— Слухаю старших,— відповів Безбедов, і по пузирю

Його обличчя пробігли зморшки, зробивши на кілька секунд товсте, надуте обличчя по-старечому дряблим. Безглуздий випадок цей, зміцнивши антипатію Самгіна до Безбедова, не похитнув упевненості, що Валентин боїться тітки, і ще більше підсилив цікавість, — чим, крім пристрасті до нагромадження грошей, живе вона? Цієї пристрасті вона не прикривала нічим.

Днів через два вона зустріла Самгіна в магазині словами, в яких він не почув ні жалю, ні злости:

— Спалили Отрадне! Підпалили, дарма що були солдати. Захарія трохи поповили, ледве втік. Вся ліва сторона будинку згоріла і контора, сарай, конюшні. Добре, що хліб встигла я продати.

Говорила вона неприродно, показуючи зуби, похитуючи правою рукою так, наче збиралася вдарити Самгіна.

— Лідії будинок не подобався, вона хотіла перебудувати його. Я — нічого не втрачаю, гроші по заставній одержала. Але все-таки треба Лідію заспокоїти, ти піди до неї, — як вона там? Я — була, та не застала, — вона з виборами в Думу морочиться, в отому своєму «Союзі руського народу»... Орудуй!

Самгін пішов і дорогою подумав, що він затверджує в правах спадщини не Турчанінова, молодого, наївного іноземця, а вдову купця першої гільдії Марину Петрівну Зотову.

«Хижачка, — думав він. — Стає дедалі одвертішою, навіть цинічною».

Та обурювався він її жорстокою пристрастю холодно — від розуму, певний, що ця пристрасть ще не визначає всієї Марини. Та й незручно було йому спрощувати її, — він почував, що, спрощуючи Марину, зводить себе до покірного слуги її грубих цілей. Але її розум не може бути обмежений тільки цими цілями. Вона складає гроші, напевно, не заради тільки грошей, а — для чогось. Для чого ж? Він не міг би пояснити, як склалося й зміцніло в ньому це переконання, але переконання склалося міцно. Кінець кінцем він зобов'язаний перед самим собою знати: чому саме він служить?

Лідія прийняла його в кабінеті, за столом. В димчастих окулярах, у китайському, жовтому халаті, вишитому чорними драконами, у звичайній намітці на кучерявому волоссі, вона різала ножицями газету. Смугляве обличчя її здавалося витягнутим і злим.

— Ах, знаю, знаю! — сказала вона, махнувши рукою. — Згорів старий, гнилий будинок, ну, — що ж? За це покарають. Мені вже подзвонили, що там заарештовано якогось солдата і дочку кухарки, — напевно, ота — гостроноса, зухвала.

І, ляпнувши обома руками по купі газет на столі, вона казала далі швидко, тривожно, з істеричними вигуками:

— Та — що робитиме Росія, яка розвалюється, що — скажи? Цар до всього байдужий, пишуть мені, а інша людина, близька до високих сфер, повідомляє: цар ненавидить те, що сам же й дав, — оту Думу, конституцію і все. Говорять про диктатуру, ти подумай! Про диктатуру при самодержавстві! Хіба таке бувало? — Нахиливши голову, вона дивилась на Самгіна спідлоба, окуляри в неї з'їхали майже на кінчик носа, і здавалося, що на обличчі в неї дві пари різнобарвних очей. — За всіма відомостями, в Думу знову і в масі пройдуть ліві. Цим ми завдячуватимемо авантюристові Столипіну, який затіває зруйнувати общину, виділити з села міцних мужиків на хутори...

Самгін сказав:

— Ти, здається, співчувала цій реформі?

— Ні, — різко сказала вона. — Тобто — так, співчувала, коли не бачила її революційного смислу. Виселити заможних з села — це означає знесилити село й залишити хуторян такими самими беззахисними, як поміщиків. — Відкинулась на спинку крісла і, скинувши окуляри, докірливо похитала головою, дивлячись на Самгіна темними очима в кружках запалених повік.

— А втім — я даремно кажу, я знаю: ти байдужий до всього, що не є руйнуванням. Марина сказала про тебе: «Мимовільний глядач...»

— Он як? — спитав Самгін, неприємно здивований. — А — що це означає?

— Це — жахливо, Кліме! — вигукнула вона, поправляючи намітку на голові, і чорні дракони з рукавів халата виповзли на плечі їй, на щоки. — Подумай: гине твоя країна, і ми всі повинні рятувати її, щоб урятувати себе. Столипін — честолюбець і дурень. Я бачила цю людину, — ні, він — не вождь! І от, дурна людина навчає царя! Царя...

Самгін чув її крики, але ця жінка, в широкому, фантастичному балахоні, вже не існувала для нього в кімнаті, і голос її доходив здаля, наче вона говорила телефоном. Він міркував:

«Ось як говорить Марина про мене...»

Він чув: терористи вбили в Петербурзі полковника Міна, приборкувача московського повстання, в Інтерлакені стріляли в якогось німця, вважаючи його за міністра Дурново, військово-польовий суд не зменшує кількості революційних виступів анархістів, — жінка в жовтому невтомно й настирливо кричала, — та все, про що кричала вона, сталося в минулому, при іншому Самгіні. Той, певно, поставився б до всіх цих фактів інакше, а ось цей остаточно не міг думати ні про що, крім себе і Марини.

«Мимовільний глядач? Це — вірно, я сам казав собі це».

Лише на хвилину він згадав царя, олов'яно-сіру фігурку маленького чоловічка, з блакитними очима й байдуже ласкавою усмішкою.

«Байдужий і ненавидить... Цього не поєднати. Певніше — зневажає. А я — ненавиджу чи зневажаю?»

Він мимоволі усміхнувся й викликав у Лідії вибух обурення.

— Невже тебе все це тільки смішить? Та — подумай! Стояти вище за всіх у країні, вище за всіх! — кричала вона, злякано розширивши хворі очі. — Двоголовий орел, це ж — священний символ нелюдської влади...

Самгін не помітив, коли й чому вона знову заговорила про царя.

— Ми всі — двоголові, — сказав він, встаючи. — Готова, ти, я...

— Що ти хочеш сказати? — спитала Лідія і теж устала.

Вслухаючись у свої слова, він промовив, сподіваючись образити Лідію:

— Цар, напевно, стомився від цієї метушні й зневажає всіх...

— Він? Помазаник божий і — зневага до людей? — обурено скрикнула Лідія. — Опам'ятайся! Так може думати тільки атеїст, анархіст! А втім — ти такий і є по натурі.

Вона безнадійно похитала головою, потім, коли Самгін потискував їй руку, спитала:

— Тут у всіх страшенно пітні руки, — ти помітив?

«Дурна. Безплідна смоковниця, — байдуже думав Самгін, ніби роблячи написи. — Наскільки Марина розумніша, цікавіша за неї...»

І, поставивши поряд з Мариною голубуватосіру фігурку царя, усміхнувся.

Місто непокоїлось, готуючись до виборів у Думу, вулицями ходили і їздили заклопотані, пахмурені люди, на парканах рябіли партійні відозви, члени «Союзу руського народу» зривали їх, заліплювали своїми.

Все це проходило повз Самгіна, та було ніяково, незручно стояти осторонь, і разів зо два, зо три він навідався на мітинги місцевих політиків. Усе, що чув він, всі промови ораторів були відомі йому; він відзначив, що ліві говорять гучно, але слова їх стали тьмяними, і почувалося, що говорять оратори занадто напружено, начебто з останньої сили. Він визнав, що найбільш варте уваги було сказано в міській думі, на зборах кадетської партії, членом її місцевого комітету — колишнім повіреним у Марининих справах.

Спираючись черевцем на край стола, накритого зеленим сукном, бавлячись тоненьким золотим ланцюжком годинника, а пальцями другої руки ніби солячи повітря; жовтолиций чоловік дзвінко карбував майстерно округлені фрази; в синюватих білках його спалахували жаринки чорних зіниць, і віддалік здавалося, що кругле обличчя в нього ображене, озлоблене. Слухали його уважно, мовчки, і мовчання було таке шанобливо нудне, яким буває воно на урочистих засіданнях з нагоди роковин чи десятиліття з дня смерті високошановних громадських діячів.

Говорив оратор про те, що війна похитнула міжнародне значення Росії, примусила її підписати невідгідні, навіть ганебні умови миру і важкий для торгівлі хлібом договір з Німеччиною. Революція завдала величезних збитків господарству країни, та цією дорогою ціною вона все-таки обмежила самодержавство. Спокійна робота Державної думи повинна поступово розширити права, завойовані народом, європеїзувати й демократизувати Росію.

Він замовк, підніс до губ склянку води, але, зробивши правою рукою такий рух, наче хотів вмочити у воду пальця, поставив склянку на місце і говорив далі більш напружено, навіть начебто сердито, але й безнадійно:

— Меншовики, соціалісти-реалісти, зрозуміли; що революція сама по собі не здатна творити, вона тільки руйнує, знищує перепону до назрілої соціальної реформи. Вони зрозуміли, що культура неможлива поза співробітництвом класів. Соціалісти-утопісти з їх містичною вірою в силу робітничого класу — розбиті, зійшли зі сцени іс-



торії. Всі розуміють, що країна потребує спокійної, буденної роботи в галузях політики й культури. Кінець кінцем — усім треба відпочити від жорстоких струсів пережитої бурі. Перед нами — грандіозне завдання: поставити на ноги багатомільйонне селянство. І — ще раз: еволюція неможлива без співробітництва класів, — ця істина стверджується всією історією культурного розвитку Європи, і заперечувати цю істину можуть тільки люди, зовсім позбавлені почуття відповідальності перед історією...

Для того, щоб погодитися з цими думками, Самгіну не треба було особливо утрудняти себе. Думки ці давно самі собою прийшли до нього й жили в ньому, не вимагаючи оформлення словами. Самгіна обурив оратор, — він грубо оголив і знебарвив ці думки, «вироблені розумом історії».

Самгін відчув потребу освіжити й поглибити доводи розуму історії, підкріпити їх від себе, матеріалом свого, особистого досвіду. Він пережив занадто багато, і хоч його розум дуже стомився «реєструвати факти», «системи фраз», але не втратив цієї вже механічної, настирливої й марної звички. Марність нагромадження досвіду обтяжувала й бентежила його. Він не хотів признатися, що засвоїв скептичне ставлення Марини до розуму, але він уже почував, що її слова впливають на нього перекопливіше, ніж книжки. І, нарешті, бували моменти, коли Самгін з неприємною ясністю усвідомлював, що хоч обличчя «поточного моменту» густо вкрите і вкривається пилом заспокійливих слів, та обличчя це вставало перед ним червоним і лютим, наче обличчя Марининоного двірника.

Він згадав брата: недавно в одному з товстих журналів було надруковано дуже хвалебну рецензію про книжку Дмитра з етнографії Північного краю.

«Мені теж треба зробити висновки з моїх спостережень», — вирішив він і в вільний час почав перечитувати свої старі записки. Вільного часу було досить, хоч справи в Марини поступово розширялись, і майже завжди це були дивовижно одноманітні справи: вмирали якісь удови, старі діви, бездітні торговці, заповідаючи Марині своє, інколи солідне майно.

— Далекі родичі мужа мого, — пояснювала вона.

Зростала клієнтура, до Самгіна з'являлися з повітів і навіть із сусідньої губернії шанобливі бородаті купці...

— Зотиха, Марина Петрівна, сказала нам, — говорили вони, і почувалося, що для цих людей Марина — вели-

ка людина. Він пояснював це тим, що люди з закутків, напівдики, цінять її діловитий розум, її знання життя.

Зимовими вечорами, в теплій тиші кімнати, він, покурюючи, сидів за столом і, не поспішаючи, записував на папір пережите й прочитане, — матеріал своєї майбутньої книжки. Спочатку він дав заголовок їй: «Російське життя і література в їх відношенні до розуму», але цей титул здався йому занадто важким, він змінив його іншим: «Мистецтво і інтелект»; потім, зміркувавши, що це занадто широка тема, приписав до слова «мистецтво» — «російське» і, нарешті, ще більше обмежив тему: «Гоголь, Достоевський, Толстой в їх відношенні до розуму». Після цього він став перечитувати трьох авторів з олівцем у руці, і це було дуже приємно, дуже заспокоювало й ніби підносило над поточною дійсністю кудись по косій лінії.

Гоголь і Достоевський давали дуже велику кількість фактів, хімічно споріднених з основною рисою характеру Самгіна, — він це добре почував, і це теж було приємно. Потворність побуту й примхлива розгнузданість психіки пояснювали Самгіну його розбрат з дійсністю, а хворобливі шукання героями Достоевського непохитної істини і внутрішньої свободи, знову підносячи його, виводили вбік з юрби звичайних людей, зближуючи його з неспокійними героями Достоевського.

Та нерідко він кидав олівець на стіл, кажучи собі:

«Я — не такий, як ці люди, здоровіший, ніж вони, я ставлюсь до життя спокійніше».

Однак дійсність, законно не слухаючись теорій, які намагалися втихомирити її, осідаючи на її поверхні густим пилом слів, — дійсність і далі штовхала й тривожила його.

В кінці зими він поїхав до Москви, виграв у судовій палаті процес, задоволений собою подався обідати в гостиницю і, сидячи там, згадав, що не минуло ще двох років з того дня, як він сидів у цьому ж залі з Лютовим і Алиною, слухаючи, як Шаляпін співає «Дубинушку». І ще раз здалося неймовірним, що так багато подій і вражень уклалося в відтинок часу — такий мізерний.

«І в бездонному мішку часу крутиться земна куля», — згадав він недавно прочитану фразу й подумав, що до Достоевського і Гоголя слід приєднати Леоніда Андрєєва, Сологуба. А потім, переглядаючи картку страв, дослухаючись до гомону голосів, подумав про те, що, напев-

но, ніде не їдять так радісно й гамірно, як у Москві. Особливо безцеремонно гомоніли за великим столом біля стіни, ліворуч від нього, — там сиділо семеро, і один з них, високий, тонкий, з маленькою головою, з ріденькими вусами на червоному обличчі, тенористо й задириливо вкарбовував у густе гудіння саркастичні фрази:

— У Європі промисловці прищеплюють міністрам кеврівні ідеї, а в нас — навпаки: у нас необхідність організації фабрикантів відзначено міністром Коковцевим у мишулому році!

За спиною в Самгіна, під пальмою, буркотливо розмовляло двоє, і нетверезий голос одного був знайомий.

— Дурниця! Солдати революції не роблять.

— Тихше!

— Розстрілювати, як негрів...

— Ти — подумай: гвардія, преображенці...

— Тим більше: розстрілювати! Що означає заслання в якусь дурне село Ведмідь? Зп-пищувати, як англійці си-паїв...

— Це ти несерйозно говориш.

— Я знаю більше, ніж ти, — п'яним голосом закричав лютий чоловік, і Самгін зразу ж згадав:

«Це — Тагільський. Неприємно, якщо впізнає мене».

Він підвівся, обдивляючись, чи нема де іншого вільного столика?

Столика не знайшлося, а малоголовий тенор, вдаривши долонею по столу, відрубав:

— Ні-ко-ли! Допущення робітників встановлювати розцінки прийнятне тільки при умові, що вони беруть на себе й відповідальність за збитки підприємства!

Він устав і почав швидко потискувати руки співтрапезникам, одноманітно киваючи кожному гладенькою голівкою, потім, високо задерши її, заклавши одну руку за спину, тримаючи в другій годинник і дивлячись на циферблат, широко ступаючи довгими ногами, пішов до дверей, як людина, цілком певна, що люди зрозуміють, куди вона йде, і подбають дати їй дорогу.

З газет Самгін знав, що в Петербурзі організовано «Товариство заводчиків і фабрикантів» і що про це саме клопочуться й промисловці в Москві, — напевно, цей довгий — один з таких організаторів. Тагільський виразно бурмотів:

— У Семеновському полку один бевзь заговорив, що в

Москві полк не тих бив,— розумієш? Не тих! Солдати зразу виказали його...

Праворуч від Самгіна сиділи, солідно наїдаючись, троє: широкоплеча дама з коротенькою шиєю в жирних складках, чудово причесаний, з підкрученими вусиками, студент у пенсне, дуже схожий на переодягнутого перукаря, і круглолиций пан з орденем на шиї, з великими очима в синюватих мішках; повільно й ображено він розказував:

— Я сам був свідком, я їхав поряд з Бомпаром. І це були справді робітники. Ти розумієш зухвальство? Спинити карету посла Франції й кричати в обличчя йому: «Навіщо дає гроші нашому цареві, щоб він бив нас? У нього своїх вистачить на це».

— Жахливо, — басом і спокійно сказала жінка, розкладаючи на тарілки пузатеньких рябчиків, і спитала: — А правда, що Лауніца вбили за те, що він хотів заарештувати Вітте?

— Але ж, мамо, — заговорив студент, наморщивши лоба, — встановлено, що Лауніца вбили соціалісти-революціонери.

Так само басовито і спокійно дама сказала:

— Я не питаю — хто, я питаю — за що? І я сподіваюся, Борисе, що ти не знаєш, що таке революціонери, соціалісти і кому вони служать. Візьми ще брусниць, Матвію!

Чоловік з орденем узяв брусниць і, тяжко зітхнувши, повідомив:

— Старий Суворін запевняє, що нібито Горемикін сказав йому: «Це не погано, що садиби палять, треба пошарпати дворянство, нехай воно перестане працювати на революцію». Але, боже мій, коли ж ми працювали на революцію?

— Жахливо, — сказала дама, наливаючи вина. — І до того ж Горемикін — педераст.

Студент усміхнувся, кажучи:

— Ти, дядю, забув про декабристів...

«Це — люди для комедії, — подумав Самгін. — Марина сміятиметься, коли я розкажу про них».

Його дуже розважила ця трійка. Він вирішив пробути вечір у театрі, — поїзд ішов близько півночі. Але раптом до нього нахилилося косооке обличчя Лютова, — найменше Самгін хотів би бачити цю людину. А Лютов уже то-рохтів:

— От — непередбачений випадок! Безглуздо; начебто випадок можна передбачити! А воно ж так кажуть! Мені сказали, що ти прикріплений до Вологди на три роки,— неправда?

Він був одягнений у надзвичайно строкатий костюм з товстої строкатої, кошлатої матерії, здавався нижчим на зріст, але начебто ще більше розгвинченим.

— Хоча — і у Вологді п'ють. Ти ще не почав пити? Цікаво, яким ти пером обірс?

Говорив він півголосом, але все-таки було неприємно, що він говорить у такому тоні при білобрисому, гостроокому офіціанті. Ось він штовхає його пальцями в плече:

— Кабінетик можна, Васю?

— Слухаю. Закусочку?

— Немипуче.

— А далі?

— Сам придумай, ангел.

«Показує старомодний московський демократизм», — відзначив Самгін, стежачи з-під окулярів за публікою, — дехто поглядав на Лютова іронічно. Одначе Самгін почував, що Лютов щиро радий бачити його. В коридорі, по дорозі до кабінету, Самгін спитав: де Алина?

— Алина? — без потреби перепитав Лютов. — Алина перебуває у французькій столиці Лютеції й пише мені звітки довгі, люті листи, — французи їй не подобаються. З нею Кость Макаров поїхав, Дуняша збирається...

Упхнувши Самгіна в двері кабінету, він усадив його на диван, сів у крісло проти нього, нахилився й запропонував:

— Ну, розкажуй, — як?

Його вивихнуті очі начебто стали спокійнішими, не так намагалися схватись, як раніше. На опухлому обличчі різко виступив візерунок з червоних жилок, — ознака хворої печінки.

— Потовстішав, — сказав він, оглядаючи Самгіна. — Ну, а що ж ти думаєш, га?

— Про що? — спитав Самгін.

— Наприклад — про попів? Чому мужики напхали в парламент стільки попів? Добрі хазяї? Прикинулись есерами? Чи — іще щось?

Говорячи, він наче обпікався словами, то видуваючи, то всмоктуючи їх.

«Починаються фокуси», — відзначив Самгін, а Лютов поквапливо говорив:

— Мужик попа не любить, не вірить йому, піп — той самий глитай, і — раптом?

— Мені здається, що попів не так уже й багато в Думі. А взагалі я погано розумію — що тебе хвилює? — спитав Самгін.

Лютов, примружившись, подивився на нього, клацнув пальцями:

— Не вірю, — розумієш! Над попом стоїть єпископ, над єпископом — синод, потім з'являється патріарх, отакий, знаєш, Ісидор, уніат. Церква наша організується по-римськи, по-католицьки, візьме мужика за горло, як в Іспанії, в Італії, — га?

— Дивна фантазія, — сказав Самгін, знизуючи плечима.

— Фантазія? — запитливо повторив Лютов і — погодився:— Ну — гаразд, припустімо! Ну, а якщо так: піп — щонайчистіша російська кров, у цьому розумінні духовенство чистіше за дворянство — правда? Ти не уявляєш, що піп може видумати щось дуже російське, несподіване?

— Інквізицію, чи що? — з досадою спитав Самгін.— Лютов серйозно сказав:

— Інквізиція — це само собою, але крім того щось сугубо похмуро — від імені всеросійського мужика?

— Від мужика ти... ми нічого не чуємо, крім: віддайте мені землю, — відповів Самгін, неохоче і буркотливо.

Скрививши плямисте обличчя, похитуючись, смікаючи головою, Лютов став схожий на людину, яка, сидячи в кабінеті дантиста, мучиться від зубного болю.

— Так, — сказав він. — Дуже просто. А я, брат, все чогось незвичайного чекаю...

«Не стомився ще від незвичайного?» — хотів спитати Самгін, але увійшов білобрисий офіціант і з ним — другий, підліток, — внесли закуски на підносах; Лютов спитав:

— Що, Васю, не визнають хазяї союзу вашого?

— Не бажають, — відповів Вася, усміхаючись.

— Що ж думаєте робити?

Офіціант скрутив серветку джгутом, ударив нею по долоні й сказав, зітхнувши:

— Не знаю. Страйк — не допоможе, наголодалися всі, стомилися. Пітерські робітники перешкоджають вивозити товари з фабричних складів, а нам — що? Посуд перебити? Будь ласка, призволяйтесь,— додав він і вийшов.

Самгін знову визначив поведінку Лютова, як демократизм показний.

Офіціант не сподобався йому, — говорив він зневажливо, білявенькі вусики в нього щетинились неприємно, а коротка верхня губа, закопилуючись, оголювала дрібні, гострі зуби.

— Недурний хлопець,— сказав Лютов, кивнувши головою услід Василеві й наливаючи горілки в чарки. — «Комуністичний маніфест» визубрив і взагалі — читає! Ти, звичайно, знаєш, в яких сотнях тисяч розійшлася ця брошурка? Це — відригнеться! Вип'ємо...

Самгін спитав, цокаючись:

— Ти радий, що — відригнеться?

— Влучно запитано! — скрикнув Лютов з захопленням. — Байдуже, як про чужу справу! Все ще вдаєш байдужого, барикадних справ майстре? Зі мною не слід було б гратися в конспірацію.

Самгін проковтнув велику чарку холодної померанцьової горілки і, закусуючи сьомгою, недовірко глянув скося на Лютова,— той підв'язував серветку на шию й говорив, обпікаючись словами:

— Я — купець, але в мене не гривеники на місці очей. Я, брат, у своєму класі — біла ворона, і я тобі просто скажу: не почувуючи внутрішнього зв'язку з своїм середовищем, я часом жалію... навіть хворію на це... Ось воно що! Буває, що думаєш: краще бути повішеним, ніж звислим у порожнечі. Та — причаститися до свого середовища — не можу, можливо, тому, що сили нема, недосить зоологічний. Ось цими днями Четвериков говорив, що в робітничих союзах ховаються терористи, анархісти і всякі страховища і що хазяї повинні вжити всіх заходів для розпуску союзів. Розуміється, він — хазяїн і діло зобов'язує його боротися проти робітників, але — бачив би ти, яка огидна пика була в нього, коли він говорив це! І взагалі, брат, вони так настроєні, що коли візьмуть владу до своїх рук...

Обличчя Володимира Лютова побуріло, очі, намагаючись спинитися, тремтіли, він сліпо тикав виделкою в тарілку, ловлячи слизький гриб і збуджуючи в Самгіна важке почуття ніяковості. Ніколи ще Самгін не чув, не

почував, щоб ця людина говорила так серйозно, без фокусів, без неприємних викрутів. Самгін мовчки налив ще горілки, а Лютов, зірвавши серветку з шиї, говорив далі:

— Тобі моє... самопочуття навряд чи зрозуміле, ти забронійований ідеєю, конспіративною роботою, живеш, так би мовити, на висоті, в башті, неприступний. А я давно вже звик думати про себе, як про людину — ні до чого. Революція остаточно переконала мене в цьому. Алина, Макаров і тисячі таких самих — теж усе люди ні до чого й нікуди, — чудне плем'я: непогане, але — непотрібне. Люди без ґрунту. Є навіть і революціонери, такі, наприклад, як Іноків, — ти його знаєш. Він може зруйнувати будинок, церкву, але нездатний збудувати й курника. А руйнувати має право тільки той, хто знає, як треба будувати, і вміє збудувати.

Самгін почував, що ця несподівана мова обурює його, — він випив ще чарку й сказав:

— Так говорили, на чолі з Некрасовим, дворяни, що каялись у сімдесятих роках. Саме Некрасов підказав їм ці скарги, і вони були, по суті, викладом його віршів прозою.

Знову увійшов офіціант, і, помітивши, що гострий погляд Васі спрямовано на нього, Самгін відчув бажання сказати щось гостре; він сказав:

— Неможна робити історію тільки тому, що нічого іншого не вмієш робити.

— Саме так, — погодився Лютов, а Самгін зрозумів, що сказав він не те, що він повторив слова Степана Кутузова. Але все-таки вів далі:

— У нас багато хто робить з нудьги, знічев'я.

— Думка Толстого, — зауважив Лютов, згідливо кивнувши головою, качаючи кульку хліба.

Самгін замовк, чекаючи, коли піде офіціант, потім, з почуттям озлоблення на Лютова й на себе, заговорив, невластиво своїй манері, буркотливо, через силу:

— Взагалі інтелігенція не робить революцій, навіть коли вона психічно декласована. Інтелігент — не революціонер, а реформатор у науці, мистецтві, релігії. І в політиці, звичайно. Безглузда й марна річ силувати себе, штучно настроювати на героїчний лад...

— Не розумію, — сказав Лютов, дивлячись у тарілку з супом.

Самгін теж не зовсім ясно зрозумів — з якою метою він говорить? Але говорив:



— Ти дивишся на революцію, як на твоє особисте питання, — питання інтелігента...

— Я? — здивувався Лютов. — Звідки ти взяв це?

— З усього сказаного тобою.

— Мені здається, що ти не мене, а себе переконуюеш у чомусь, — неголосно й задумливо сказав Лютов і спитав:

— Ти — більшовик чи...?

— Ах, облич, — сердито відгукнувся Самгін. З хвилину, зо дві обидва мовчали, нерухомо сидячи один проти одного. Самгін курил, дивлячись у вікно, там блищало шовкове небо, місяць освітлював біломармурові дахи,— дуже знайома картина.

«Він — має рацію, — думав Самгін, — переконував я справді себе».

— Реакція, — пробурмотів Лютов. — Ленін, здається, єдина людина, яку вона не бентежить...

Він скулився, посірів, став ще менше схожим на себе і раптом — змінився, перетворився в людину, давно й добре знайому; сьорбаючи вино маленькими ковтками, жваво заговорив:

— Чув я, що мухи мають надзвичайно гострий зір, а от скла від повітря не можуть відрізнити!

— Чого ти взимку про мух згадав? — спитав Самгін, підозріливо глянувши на нього.

— Не знаю. А їсти ми, виявляється, не хочемо. Ну, тоді вип'ємо!

Випили. Струснувши головою, потираючи скроню пальцем, Лютов зітхнув, усміхнувся.

— Не склеїлася в нас розмова, Самгін! А я чогось чекав. Я, брат, усе чекаю чогось. Ось наприклад, попи, — я ж серйозно чекаю, що попи щось скажуть. Може, вони скажуть: «Хай буде — гірше, але — не так!» Плем'я — талановите! Скільки чудових людей висунуло воно в науку, літературу, — Белінські, Чернишевські, Сеченови...

Та пожвавлення Лютова згасло, він замовк, зігнувся і знову почав качати по тарілці кульку з хліба. Самгін спитав: де Стрешнева?

— Дуняша? Десь на Волзі, співає. Теж ось Дуняша... не при формі, як кажуть про борців. Йї один нафтовик запропонував квартиру, триста карбованців на місяць — відкинула! Так, — не в собі жінка. Не подобається їй усе. «Безглузда, каже, робота — співати». В оперетку запрошували — не пішла.

І, дивлячись у вікно, він зітхнув.

— Боюсь — ускочить вона в яку-небудь шибеничну історію. Познайомилася з отим Іноковим, коли він лежав у нас хворий, поранений. Мужчина — нічого, цікавий, трошки — незграба. Потім тут виявився ще один, — пам'ятаєш парубка, який геройствував, коли Туробоева ховали? Рібаков...

— Судаков, — поправив Самгін.

— Добра в тебе пам'ять... Гм... Ну от, вони — приятелі її. Грошики вона постачає їм, а вони її виховують. Анархісти обидва.

Лютов дістав годинник і, тримаючи його під столом, клацнув кришкою; Самгін теж подивився на свій годинник, тут-таки думаючи, що було б чемніше спитати про час у Лютова.

Попрощався Лютов дуже просто, навіть, здається, сумно, без гри вигадливими словечками.

«Збляк, — думав Самгін, виходячи з гостиниці в голубуватий холод площі. — Типовий російський нероба. Про попів — навмисно, для мене видумав. Маскує дивацтвом свою внутрішню порожнечу. Марина сказала б: людина марного розуму».

Від ситості й горілки приємно паморочилася голова, смачно морозне повітря вимагало глибоких вдихань і, наповнюючи легені гострою свіжістю, викликало бадьоре почуття. В пам'яті гув мотив дурної пісеньки:

Цар, подібно Муцію...

«А Дуняша! Відкинула. Чому?»

Самгін узяв візника й поїхав в оперетку. Там касир сказав йому, що всі квитки продано, але є дві вільні ложі й можна взяти місце.

З висоти другого ярусу зал маленького театру здався плоскодонною ямою, а потім став схожий на перекинуту горизонтальну вітрину фруктові крамниці: в піні стружок рядами лежать апельсини, яблука, лимони. Самгін згадав, як Туробоев у Омона виправдував анархіста Равашоля, і спитав сам себе:

«Чи міг би я кинути бомбу? Ні в якому разі. І Лютов не здатний. Я підозрівав у ньому щось... своєрідне. Нічого нема... Здається — я навіть побоювався чогось у цьому... виродкові». — І, відчувши, що він може голосно

засміялись, Самгін признався: «Я — випив трошки над міру».

Над оркестром судорожно вигинався, розмахуючи коротенькими руками і фалдами фракa, чорненький, головатий, лисий дирижер, біля рампи одчайдушно танцювали два царі і худий кривоногий жрець Калхас, схожий на Победоносцева.

«Оффенбах був справді дотепний, перетворивши передмову до «Іліади» на комедію. Слід було б опрацювати в серію легких комедій всі найвидатніші події історії культури, щоб люди перестали ставитися до свого минулого підлесливо, — як до його превосходительства...»

Думалося дуже легко і жваво, але голова паморочилась дужче, мабуть, тому, що тепле повітря було густо насичене духами. Публіка бурхливо плескала в долоні, царі і жрець, повискалювавши зуби, вдячно кланялись у темряву залу щільному тілу юрби, вона важко ворушилася й гукала:

— Браво, браво!

Це було не весело, не смішно, і Самгін скривився, згадавши чийсь вірш:

Безодня, де гине все те, що живе.

«Звідки це?»

Подумавши, він згадав: з книжки німецького демократа Йоганна Шерра. Саме цей професор радив дивитися на світову історію як на комедію, але в той же час погоджувався з Гете в тому, що:

Бути людиною — значить бути бійцем.

«Щоб надати комедії відтінків драми, так? П'янію», — збагнув Самгін, потираючи лоб долонею. Дуже хотілось придумати що-небудь оригінальне й усміхнутися до самого себе, але заважали артисти на сцені. Біля рампи стояла плечиста, повнотіла дочка царя Пріама, дригаючи оголеною аж до стегна ногою; пританцював напрочуд легкий, наче порожній, Калхас; вони співали:

Глядіте  
На Вітте,  
На графа з Портсмута,  
Що схожий на спрута...

«Це — безглуздо», — вирішив Самгін, двічі ляснувши в долоні.

— Браво! — кричали з безодні.

— Пардон, — сказав хтось, сідаючи поряд з Климом, і зразу ж придушено скрикнув: — Боже мій — ви? Який я радий!

Це — Брагін, одягнений, наче до вінця, — у фраку, в білому галстусі; маленька голівка гладенько причесана, пасмо волосся, спускаючись зверху скроні до перенісся, майстерно — більше, ніж раніше, — приховує гулю на лобі, волосся змазано чимось дуже пахучим, обличчя сяє радістю. Він правильно назвав зустріч несподіваною і за хвилину встиг розказати Самгін, що є одним з «сосьєтерів» цього закладу.

— Ви помітили, що ми вводимо в старий текст де-що з сучасності? Це дуже подобається публіці. Я теж починаю трошки писати, куплети Калхаса — мої. — Говорив він стоячи, тулив рукавичку до серця й шанобливо кланявся комусь в одній з лож. — Взагалі — ми прагнемо дати публіці веселий відпочинок, але — не одволікаючи її від злоби дня. Ось — висміюємо Вітте й інших, це, я думаю, корисніше, ніж бомби, — тихенько сказав він.

— Авжеж, — погодився Самгін, — нехай усі... усміхаються! Нехай людина усміхається сама собі.

— Чудово сказано! — з захопленням прошепотів Брагін. — Справді — сама собі!

— Нехай усміхнеться! — суворо повторив Самгін.

— Я і Думу теж — куплетами! Ви були в Думі?

— Ні. В Думі — ні...

— Це — мітинг і нічого державного! Ви побачите — її знову закриють.

— Не треба, — нехай говорять, — сказав Самгін.

— Так, розуміється, — краще під дахом, ніж на вулицях! Але — газети! Вони все виносять на вулицю.

— А вона — розумна! Вона сміється, — сказав Самгін і залишком непотямареної свідомості зрозумів, що він, скандально п'яніючи, говорить дурниці. Відкинувшись на спинку стільця, він заплющив очі, зціпив зуби і з хвилину, зо дві слухав гуркіт барабана, гудіння контрабаса, веселі зойки скрипок. А коли він підняв повіки — Брагіна вже не було, перед ним стояв офіціант, пропонуючи холодну содову воду, питаючи дружнім тоном:

— Крапельку нашатирного спирту не зволите?

Антракт Самгін пересидів у глибині ложі, а коли погасили світло, — тихенько вийшов і поїхав до гостиниці

по речі. Сп'яніння пройшло, натомість з'явилася нудна жалість до себе.

«По суті, випадок нікчемний, і вся справа в тому, що я багато випив», — втішав він себе, але не втішив.

Другого дня, увечері, він сердито розказував Марині:

— Москва викликала в мене враження пошлості і злоби. Одні поквапливо й пошло розважаються, інші — збираються мститися за пережиті тривоги...

— Збираються! — вигукнула Марина. — Вже — почали, он як Столипін поспішає вішати.

Вона була дуже задоволена виграним процесом і говорила весело. Самгін вважав, що говорити про роботу Столипіна веселим тоном — принаймні непристойно, й спитав насмішкувато:

— А по-твоему, вішати треба не поспішаючи?

Усміхаючись, облизнувши губи, Марина подивилася в темний куток.

— Максималістів? Я б на його місці теж вішала. Он як вони у Ліхтарному провулку грошики хапнули. Та й особисто Столипіна зачепили вони, — дочку поранили, дачу висадили в повітря.

— Жахливо... просто ставишся ти до всіх цих трагедій, — сказав Самгін і відзначив, що говорить з подивом, а хотів сказати з обуренням.

— Я ж не міністр і особливо заглиблюватися в ці сімейні справи в мене охоти нема, — сказала Марина.

Самгін згадав, що вона вже вдруге називає терор «сімейною справою»; так само сказала вона з приводу замаху Тамари Принц на генерала Каульбарса в Одесі. Самгін дав їй газету, де було надруковано замітку про замах.

— Так, — знаю, — сказала Марина. — Лідії докладно відомо це. — Струснувши газету, начебто на ній осів порох, вона вимовила повільно, з подивом:

— Дитячість яка! Прийшла до генерала дочка генеральська і — заплакала, дурненька: ах, я повинна застрелити вас, а — не можу, ви — друг мого батька! А Тетяна Леонтьєва, що замість міністра Дурново якогось німця-комівояжера підстрелила, теж, здається, генеральська дочка? Це вже якісь сімейні справи...

Її стійко спокійне ставлення до дійсності обурювало Самгіна, але він мовчав, розуміючи, що обурюється не тільки з розуму, а й із заздрості. Події проходили над

нею, наче хмари, і, торкаючись її, як тині хмар, не затьмарювали настрою; спокійно повідомивши: «Лідія розкажує, ніби Державну раду хотіли висадити в повітря. Не вдасться»,— вона задумливо спитала:

— Чому це інколи не вдається їм?

Самгін усміхнувся, подумавши, що, якби вона була терористкою, їй би, напевно, вдалося висадити в повітря й Державну раду.

«Йй усе — чуже, — думав він. — Наче іноземка. Або людина, непохитно впевнена, що «все на краще в цьому найкращому з світів». Звідки в неї цей... оптимізм... тварини?»

В «найкращому з світів» марно мучиться якийсь Клим Самгін. Хоч він уже не з такою гостротою, як раніше, почував марність своїх шукань, хвилювань і тривог, та інколи все-таки здавалося, що дійсність стає дедалі ворожішою до нього й відштовхує, випихає його кудись набік, викреслюючи з життя. Його особливо вразила несподівана й гостра вихватка проти інтелігенції з боку Томиліна. В місцевій ліберальній газеті було надруковано докладний звіт про лекцію, яку прочитав Томилін на батьківщині Самгіна. Лекція мала заголовок «Інтелект і фатум!»,— в ній доводилося, що інтелект і є виразником волі фатуму, а сам «фатум не що інше, як маска Сатани — Прометей»; «Прометей — це той, хто перший прищепив людині в раю невідання пристрась до пізнання, і з тої пори незаймана душа богоподібної людини, прагнучи віри, згоряє в Прометейовому вогні; матеріалізм — це сірий попіл її». Томилін «нещадно, їдко висміював тонко організовану особу, кристал, нібито здатний відбити спектри всіх вогнів життя й зовсім позбавлений сили вогню віри в найпростішу і єдину мудрість світу, що полягає в таємничому слові — бог».

Звіт закінчувався надією його автора, що «наш шановний співробітник, сміливий і оригінальний мислитель, навідається в наше місто й прочитає цю глибоко хвилюючу лекцію. Нам дуже корисно підвестися на висоту одвічних ідей, щоб спокійно глянути звідти на трагічні помилки наші».

Цей крутий поворот знайомих думок Томиліна обурював Самгіна не тільки тим, що він такий несподівано крутий, а ще й тим, що Томилін у гострій формі висловив деякі, ще не зовсім ясні, думки, на яких Самгін

хотів побудувати свою книжку про розум. Не вперше траплялося, що обережні думки Самгіна випереджали й висловлювалися раніше, ніж він вирішував зробити це. Він почував, що його обікрав рудий філософ.

«Марині, мабуть, сподобається філософія Томиліна»,— подумав він і ввечері, сидючи в кімнаті за магазином, спитав: читала вона звіт про лекцію?

— Шахрай,— сказала вона, смакуючи мармелад.— Це я не про філософа, а про того, хто писав звіт. Пам'ятаєш: на Дуняшиному концерті чепурун ораторствував, синок повітового предводителя дворянства? Це — він. Перефарбувався на октябриста. Газету вони купують, здається, вже й купили. В лібералів грошей нема. Тепер столипінську філософію проповідуватимуть: «Спочатку — заспокоєння, потім — реформи».

Лінивенькі її слова зачепили Самгіна; говорячи про такі питання, можна було б не жувати мармеладу. Він не стримався й спитав:

— Тебе, видимо, не турбують «трагічні помилки»?

Витираючи пальці чайною серветкою, вона сказала:

— Не люблю турбуватися. Недосить інтелігентна для того, щоб охкати та ахкати. І, мабуть, недосить — баба.

Самгін передбачливо замовк, розуміючи, що вона могла б сказати:

«Адже й ти не дуже турбуєшся, щодня читаючи, як міністр душить людей «прядив'яними галстуками».

Проти таких слів йому нічого було б сказати. Він читав про страти, не обурюючись, страти стали такими самими звичними, як нікчемні події міської хроніки або як, свого часу, звичні були єврейські погроми: дуже обурив перший, а потім уже бракувало сили обурюватись. Невідчепно стежачи за собою, він питав себе: чому страти не обурюють його? Почуття біологічної огиди до вбивства не діяло. Він виправдав це тим, що кілька разів був свідком багатьох убивств, і згадував утішливу приказку: «Пустився в бійку — чуба не жалій». Не жаліють і голів.

Марина, сьорбаючи чай, спокійно розказувала:

— Пуголовок отой, Томилін, читав і тут років зо два тому, слухала я його. Тоді він трошки не так міркував, але вже можна було передбачити, що докотиться і до цього. Тепер йому треба буде православ'я звеличити. Релігійні наші мислителі з інтелігентів неминуче впираються лобами

в двері казенної церкви,— простий, сиром'ятний народ самостійніший, оригінальніший. — І, примружившись, усміхаючись, вона сказала: — Грамотність — теж не всякому на користь.

Самгін кутив, слухав і, як завжди, зважував своє ставлення до жінки, яка збуджувала в нього суперечливі почуття недовіри і пошани до неї, неясні для нього підозріння і невиразні надії відкрити, зрозуміти щось, якусь невідому мудрість. Думаючи про мудрість, він скептично усміхався, але все-таки думав. І дедалі гостріше почував задріть до самовпевненості Марини.

«Звідки вона дивиться на життя?» — питав він.

Зрідка вона говорила з ним в питаннях релігії,— говорила так само спокійно і самовпевнено, як і про все інше. Він знав, що її еретичне ставлення до православ'я не заважає їй відвідувати церкву, і пояснював це тим, що не можна ж не ходити до церкви, торгуючи церковними речами. Її цікавість до релігії здавалася йому не вищою і не глибшою за цікавість до літератури, за якою вона уважно стежила. І завжди її висловлювання про релігію починалися «між іншим», раптово: говорить про що-небудь звичайне, буденне і раптом:

— А знаєш, мені здається, що між обрядом обрізання і скопцтвом є зв'язок; напевно, обряд цей замінив кастрацію, так само як «козлом відпущення» замінили живу жертву богам.

— Ніколи не думав про це й не розумію: чому це цікаво? — сказав Самгін, а вона, усміхаючись, зітхнула з явним і прикрим жалем:

— Ех ти...

Іншим разом вона довго й туманно говорила про Ізиду, Сета, Озіріса. Самгін подумав, що її, здається, особливо цікавлять сексуальні моменти в релігії і що це, мабуть, фізіологічне бажання здорової жінки побалакати на гостру тему. Взагалі він уважав, що Маринині міркування про релігію не прикрашують її, а порушують цільність її образу.

Значно більше цікавили його її думки про літературу.

— Наскільки реалізм був революційним — він уже відіграв свою роль, — говорила вона. — Це була роль словесних стружок: спалахнуло вогнище та й — згасло! Буревісники й інші пташки більше не потрібні. Видно, що письменники розуміють: настали роки повільного нагро-



мадження й розвитку нових культурних сил. Традиція— писати про принижених і зневажених — віджила, зневажені показали себе не дуже симпатично, навіть — страшнувато! І — хто знає? А що як вони знову струснуть життям? Становище письменника — важке: треба вигадувати нових героїв, простіших, діловитіших, а це — не дуже зручно в ті дні, коли старих героїв ще не всіх відправлено на каторгу, перевішано.

Самгін слухав і думав: цинізм це чи іронія?

Другого разу вона говорила, постукуючи пальцями по книжці журналу:

— Арцибашев вчасно показав вихід невикористаній енергії молоді. Дуже прямодушний письменник! Санін його, розуміється, буде кумиром.

Це була явна іронія, але далі вона говорила своїм звичайним тоном:

— Пророками — і надовго! — будуть двоє: Леонід Андреев і Сологуб, а за ними підуть і інші, от побачиш! Андреев — письменник, небувалий у нас по сміливості, а що він грубуватий — це не біда! Від цього він тільки зрозуміліший для всіх. Ти, Климе Івановичу, даремно кривишся, — Андреев дуже самобутній і сильний. Розуміється, трохи прості й за Достоевського в думках, але, можливо, це тому, що він — цільніший. Читати його завжди дуже цікаво, хоч заздальгідь знаєш, що він скаже ще одно — ні! — Усміхаючись, вона підморгнула:

— Все-таки погодься, що змалювати Іуду єдино справжнім серед дванадцяти революціонерів, щиро залюбленим у Христа, — це жартик гострий! І, мабуть, є в ньому щось від правди: зрадник справді стає героєм. Ходить чутка, що в есерів орудує неабиякий провокатор.

Тон її мови тривожив увагу Самгіна глибше, ніж її думки.

Тепер вона говорила запитливо, явно викликаючи на заперечення. Він, покурюючи, озивався обережно, вигуками й запитаннями; йому здавалося, що цього разу Марина вирішила висповідати його, попитати, випитати до кінця, але він знав, що кінець — точка, в якій усі думки зв'язано міцним вузлом переконання. Саме цієї точки вона, здається, шукає в нього. Але почуття недовіри до неї давно вже згасило його бажання одверто говорити з нею про себе, та й спроби його розказати себе він визнав невдалими.

Він усвідомлював, що Марина посідає перше місце в його житті, що цікавість до неї зростає, стає настирливою, глибшою, а вона — дедалі менше зрозуміла. Незрозуміле було й її ставлення до літератури. Чому вона так високо цінить Андреева? Цей літератор неприємно драгував Самгіна настирливою однотонністю мови, одвертим наміром гіпнотизувати читача однобарвними словами; здавалося, що його оповідання написані занадто густочорним чорнилом і такими великими літерами, начебто він писав для людей з ослабленим зором. Не сподобався Самгіну істеричний і підозріливий песимізм «Тьми»; пропозиція героя «Тьми» випити за те, щоб «усе світло згасло», була обурлива, і ще більше обурив Самгіна крик: «Соромно бути хорошим!» А взагалі це оповідання можна було зрозуміти як сатиру на літературний гуманізм. Часом Самгіну здавалося, що Леонід Андреев доказує до кінця деякі його думки, огрубляючи, спрощуючи їх, і що цей письменник грубіянить іронічно, мстиво. Самгін особливо зіпсував собі настрій, прочитавши «Мисль», — у цьому оповіданні він побачив уже неприховано вороже ставлення автора до розуму і з прикрістю подумав, що ось і Андреев, так само як Томилін, випередив його. Та — не тільки випередив, а ще й запалив химерне почуття, споріднене з ляком. З цим почуттям, приховуючи його, Самгін спитав Марину: що думає вона про оповідання «Мысль»?

— Та — що ж? — сказала вона, усміхаючись, покусуючи яскраві губи. — Як завжди — він працює сокирою, але ж я тобі говорила, що на мою думку — це не гріх. Йому б архієреєм бути, — чудові твори писав би проти Сатани!

— Ти все жартуєш, — похмуро докорив їй Самгін. Вона здивувалася, трохи звела брови.

— Я цілком серйозно думаю так! Він — проповідник, як більшість наших літераторів, але він — викінченіший за багатьох інших, бо не від розуму, а з природи проповідник. І — революціонер, відчуває, що світ треба зруйнувати, починаючи з його основ, традицій, догматів, норм.

Вона тихенько засміялась, дивлячись в обличчя Самгіну, примружившись, потім сказала, похитуючи головою:

— Не віриш ти мені! І забув, що все-таки я — учениця Степана Кутузова і — світові цьому не слуга.

— Це вже зовсім незрозуміло, — сердито промовив Самгін, знизуючи плечима.

— Ну, що ж я зроблю, як ти не розумієш? — озвалася вона, теж начебто трошки сердячись. — А мені думається, що все дуже просто: панове інтелігенти відчули, що деякі улюблені традиції вже незручні, обтяжливі і що не можна жити, заперечуючи державу, а держава не стійка без церкви, а церква неможлива без бога, а розум і віра не сполучні. Ну, і виходить інколи, в квапливих турботах рестаурації, маленька, суперечлива дурниця.

Вона взяла з дивана книжку, розгорнула її:

— «Дрібного біса» читав?

— Ні ще.

— Ну, от, подивись, як строго реалістично говорить символіст.

— «Люди люблять, щоб їх любили, — з задоволенням почала вона читати. — Їм подобається, щоб змальовувалися високі й благородні сторони душі. Їм не віриться, коли перед ними стоїть правдиве, точне, похмуре, зле. Хочеться сказати: «Це він про себе». Ні, любі мої сучасники, це я про вас писав мій роман про дрібного біса й моторошну його недотикомку. Про вас».

Ляпнувши книжкою по коліну, вона сказала:

— Над цим варто подумати! Тут не в тому сенс, що біси Сологуба значно потворніші й дрібніші за бісів Достоевського, а — як ти думаєш: у чому? Ах, так, ти не читав! Візьми, цікаво.

Самгін узяв книжку і, не дивлячись на Марину, перортаючи сторінки, пробурмотів:

— І все-таки залишається неясним, що ти хотіла сказати.

Марина не відповіла. Він глянув на неї, — вона сиділа, закинувши руки за ший; сонце, освітлюючи голову її, золотило нитки волосся, рожеве вухо, рум'яну щоку; очі в Марини прикрито віями, губи щільно стулені. Самгін мимоволі задивився на її обличчя, фігуру. І ще раз подумав з подивом, майже зі злобою: «Чим же, все-таки, вона живе?»

Він дедалі певніше почував у житті Марини щось таємниче або, принаймні, дивне. Дивне відзначалося не тільки в суперечності її політичних і релігійних думок з її діловим життям, — ця суперечність не бентежила Самгіна, стверджуючи його скептичне ставлення до «систем фраз». Але й у справах її були якісь темні місця.

Взимку Самгін виграв у судовій палаті процес проти

родичів купця Коптева — «мінйяла» й лихваря; чоловік цей помер, заповівши Марині по духівниці тридцять п'ять тисяч карбованців, а будинок та інше майно — кухарці своїй та її паралічному синові. Коптев був удівець, бездітний, але знайшлися далекі родичі й порушили справу про визнання спадкодавця ненормальним, запевняючи, що в Коптева не було підстав дарувати гроші жінці, яку він бачив, за їх відомостями, два рази, та обвинувачуючи кухарку в «прихованні майна». Марина сказала, що Коптев був близьким приятелем її мужа і що позовники брешуть, кажучи, ніби заповідач зустрічався з нею тільки двічі.

— Дурниця яка! — зневажливо сказала вона. — Що ж вони — стежили за його зустрічами з жінками?

В цих словах Самгіну почулася нотка цинізму. Духівниця була бездоганна з погляду закону, підписали її солідні свідки, а позов — нісенітний, та все-таки в Самгіна залишилося від цього процесу враження чогось незвичайного. Недавно Марина дала йому дарчий на її ім'я запис: дівця Анна Обоїмова дарувала їй будинок у сусідньому губернському місті. Передаючи документ, вона сказала тим самим лінивим тоном, який особливо подобався Самгіну:

— Здається, в будинку цьому міститься якесь училище чи прогімназія, — ти довідайся, чи не купишь місто його, дешево візьму!

— Що це — все дарують, заповідають тобі? — жартівливо спитав він. Вона недбало відповіла:

— Значить — люблять. — Подумавши, вона сказала: — Ні, про продаж не клопочись, я Захара пошлю.

Дівця Анна Обоїмова була маленька, товстенька, з жовтим обличчям і, як видно, зачарована чимось: в її безбарвних очах незнищено застигла лагідна, радісна усмішечка, дряблі губи одноманітно розтягались і стискувалися бантиком, — говорила вона про все півголосом, як про таємне і приємне; зворушлива усмішка не зникла з обличчя в неї й тоді, коли вона сказала Самгіну:

— А брат і вихованець мій, Саша, пішов, знаєте, добровольцем на війну, та дорогою випав з вагона, убився.

Їй було, напевно, років з п'ятдесят; затягнута в шерстяне плаття мишачого кольору, гладенько причесана, в м'яких черевиках, вона рухалась обережно, безшумно й викликала в Самгіна цілком певне враження — недоумкувата.

Біля неї ходив і воркотів, наче голуб, худий лисуватий чоловік у бархатному піджаку, теж ласкавий, тихий, з приємним обличчям, з дитячими очима й темною акуратною борідкою.

— А це — племінник мій! — сказала дівця.

— Донат Ястребов, художник, колишній викладач малювання, а тепер — нероба, рантьє, але не соромлюсь! — весело сказав племінник; він здавався не набагато молодшим за тітку, в руці в нього була товста і, як видно, важка палиця з гумовою набивкою на кінці, але ходив він легко. Таких людей Самгін ще не зустрічав, з ними було ніяково, і не вірилося, що вони такі, якими здаються. Вони дуже цікавилися здоров'ям Марини, питали про неї таємниче й замилувано та дивилися на Самгіна очима людей, які розуміють, що він теж усе знає й розуміє. Жили вони на Малій Дворянській, дуже пустинній вулиці, в особняку, схованому за густим палісадником, — велика кімната, де вони прийняли Самгіна, була набита меблями, наче крамниця старих речей.

Прийшов Захарій — заклопотаний, пітний. Ястребов підбіг до нього, питаючи поквапливо:

— Ну, що, що?

— Хабаря треба дати, — втомлено сказав Захарій.

— Хабарцю, — чуєте, Аннушко? Хабарцю просять, — з радістю вигукнув Ястребов. — Значить, усе гаразд! — І, ляснувши пальцями, він засміявся ніяково, трошки пискливо. Захарій узяв його під руку й повів кудись за двері, а дівця Обоїмова, з незмінною усмішкою похитавши головою, сказала Самгіну:

— Всі такі жадібні, що аж соромно мати що-небудь...

Самгін зайшов до неї, щоб передати листа і посилку від Марини. Узявши листа, дівця поцілувала його, і весь час, поки Самгін сидів, вона тримала лист на грудях, притуливши його долонею проти серця.

«Що означають ці подарунки з боку якихось недоумкуватих людей?» — міркував Самгін.

Він був не дуже впевнений у своїй професійній спритності і проникливості, а після візиту до дівці Обоїмової в нього виникло побоювання, що Марина може скомпрометувати його, вплутавши в яку-небудь темну справу. Він став помічати, що, ставлячись до нього дедалі дружніше, Марина разом з тим поступово ставить його в позицію службовця, рідко радячись з ним у спра-

вах. Кінєць кінцем він вирішив серйозно поговорити з нею про все, що бентежило його.

До цього неприємного для нього завдання він приступив у неї дома, в її маленькій затишній кімнаті. Осінній вечір похмуро дивився у вікна з вулиці і в двері з тераси; в саду, під червонуватим небом, нерухомо стояли дерева, вже розфарбовані вранішніми приморозками. На столі, як завжди, кипів самовар,— Марина, в капоті з мереживом, готуючи чай, говорила, теж як завжди,— спокійно, усмішливо:

— Якби столипінську реформочку запровадили в шістдесят першому році, ну, тоді, звичайно, ми були б далеко від того місця, де стоїмо, а тепер — що буде? Заможному хазяїнові руки розв'язано, він вийде з общини набік і звідти навіть з більшою зручністю почне село смоктати, а воно — убожіти, хуліганити. Значить, любий друже, потрібно фабричний котел розширяти, розраховуючи на мільйони дешевих рук. Ось чого революція навчає! Я листуюся з одним англійцем,— у Канаді живе, син приятеля мужа мого,— він дуже добре бачить, що треба робити в нас...

— Далекозорий,— сказав Самгін.

Присунувши йому склянку чаю, Марина смачно засміялась:

— Лідія — смішна! Проклинала Столипіна, а тепер — благословляє. Кажє: «Перебудуємось по-англійськи; в центрі — культурне господарство крупного поміщика, а кругом — кільце фермерів». Чудово! В Англії — не була, міркує за романами, по картинках.

Самгін уже звик вірити її чуттю дійсності, завжди уважно прислухався до її міркувань про політику, але в цей час політика заважала йому.

— Пробач, я перепиняю тебе,— сказав він.

— Що за церемонії?

— Що таке ота старенька Обоїмова?

Марина звела брови, очі її сміялись.

— Чим це вона зацікавила тебе?

— Ні,— серйозно! — сказав Самгін.— Вона й отой її...

— Ястребов?

— Здалися мені недоумкуватими...

— Ну, це — занадто! — відказала Марина, прикривши очі.— Вона — сентиментальна стара діва, дуже нещасна, закохана в мене, а він — нікчема, ледар. І брехун — ви-

думав, що він художник, учитель і багатий, а був таксатором, звільнений за хабарі, судився. Картинки він малює, це так.

Вона раптом замовкла і, закинувши голову, дивлячись в упор в обличчя Самгіну, сказала, блиснувши очима:

— А втім, я почуваю, що ти збентежений, і, здається, розумію, чим збентежений.

Вії в неї тремтіли, і здавалося, що зіниці іскряться, голос у неї став нижчим, поважнішим; помішуючи ложечкою чай, вона усміхнулася недбало й неприємно, кажучи:

— Ну, що ж? Очевидно — настав час виявити таємниці й загадки.

Помовчавши, дивлячись через голову Самгіна, вона спитала:

— Ти «Міркувань Якова Тобольського», інакше — Уральця, не читав? Пам'ятаєш, — рукопис, що в Самарі купив. Ну, читав? Ну — звичайно. Візьми, прочитай! Сам Уралець міркує погано, але він виклав учення Татаринвої, — була така монтанка, засновниця секти купідонів...

— Не розумію, як це стосується мого запитання, — сердито почав Самгін, але Марина сказала:

— От і зрозумієш.

— Що?

— Що я — теж монтанка.

Самгін довго, ретельно вибирав цигарку і, закурюючи її, думав, — як назвати почуття, що його він зазнає? А Марина говорила далі все так само недбало й неохоче:

— Монтани — це не зовсім правильно, Монтан тут ні до чого, люди моїх поглядів називають себе — духовними...

«Сектантка? — міркував Самгін. — Це схоже на правду. Чогось подібного я й повинен був сподіватися від неї». Та він зрозумів, що зазнає почуття досади, розчарування і що сподівався від Марини зовсім не цього. Йому потрібне було деяке зусилля, щоб спитати:

— Значить, ти... член сектантської організації?

— Я — кормщиця корабля.

Вона сказала це дуже просто і начебто не пишаючись своїм чином, потім — говорила з прикрою байдужістю:

— Попи, через нецтво своє, звать кормщиків — христами, кормщиць — богородицями. А організація, — як ти сказав, — є церква, й не мала, живе майже в чотирьох десятках губерній, розкидано, — поки що, до якогось часу...

Підсуваючи Самгіну вазу з варенням, а другою рукою притримуючи комір капота, вона широко усміхнулась.

— Ой, як ти смішно моргаєш! І обличчя витягнулось. Здивований? Але — що ж ти, любий друже, думав про мене?

Права рука її була оголена по лікоть, ліва — майже до плеча. Капот начебто сповзав з неї. Самгін, дивлячись на димок цигарки, сказав, не приховуючи жалю:

— Погодься, що це несподівано для мене. І взагалі — надзвичайно дивно!

— Ну, розуміється! — відгукнулася вона. — Простіше було б, якби виявилось, що я тримаю таємний будинок побачень...

— Зрозумілішою для мене ти не стала, — пробурмотів Самгін з досадою, але й з сумом. — Така розумна, гарна. Разюче гарна...

Говорячи, він не дивився на неї, але знав, що її очі блищать іронічно.

— Навіть — вражаю? — спитала вона. — Он як?.. — І поважно промовила:

— «Сократи, Зенони і Діогени можуть бути потворами, а служителям культу личить краса й велич», — знаєш, хто сказав це?

— Ні, — відповів Самгін, оглядаючись, — все навколо начебто змінилося, потемніло, зсунулося тісніше, а Марина — виросла. Вона питала його, наче учня, що він читав з історії містичних сект, з історії церкви? Його негативні відповіді смішили її.

— Може, читав хоч роман Мельникова «На горах»?

— «В лісах» — читав.

— Ну, це — добре, що «На горах» не читають; там автор писав про те, чого не бачив, і наплів нісенітниць. Все-таки — прочитай.

— Нісенітницю?

— Знати треба все, тоді, може, що-небудь узнаєш, — сказала вона, сміючись.

Цей сміх, взагалі — недоречний, зачіпав у Самгіна його почуття власної гідності, збуджував бажання сперечатися з нею, навіть гостро сперечатися, та волі до опору заважали сумні думки:

«Вона дуже вільно відкриває себе передо мною. Я — нічого не міг сказати їй про себе, бо нічого не ствер-



джую. Вона — щось стверджує. Стверджує — безглуздя. Можливо, що вона обманює себе свідомо, для того щоб не бачити нісенітниці. Заради самозахисту проти дрібного біса...»

У неї розпустилася зачіска, пасмо волосся впало на плече і груди,— Марина говорила півголосом:

— Тоді Саваоф, в сумі і розпачі, повстав проти Духа і, звернувши погляд на твань матерії, спрямував у неї злу хіть свою, від чого й народився син в образі змія. Це є — Розум, він же — Лжа і Христос, від нього — все зло світу і смерть. Так навчали вони...

«Це, звичайно, містична нісенітниця,— думав Самгін, розглядаючи Марину спідлоба, крізь скельця окулярів.— Не може бути, щоб вона вірила в це».

— І радість — радіння за Духа — було вбито розумом...

— Радіння? — спитав Самгін.— Це — здається, щось подібне до афінських ночей чи чорної меси?

— Брудна вигадка попів,— спокійно відповіла Марина, але зразу ж заговорила напівпрезирливо, гостро:

— Які ж ви, інтелігенти, неуки і легковірні в усьому, що стосується духу народу! І скільки всмоктано вами церковної отрути... і — ти, Климе Івановичу! Сам скаржився, що живеш у чужих думках, пригнічений ними...

Нахмурившись, Самгін сказав:

— Не пам'ятаю... сумніваюсь, щоб я скаржився! Та коли й так, то й ти не можеш сказати, що живеш своїми думками...

— Чому — не можу? — спитала вона, усміхаючись.— Які в тебе підстави запевняти, що — не можу? Хіба ти знаєш, що прочитано, що видумано мною? А крім того: прочитати — ще не означає повірити й прийняти...

Вона якось войовниче струснулась, закинула волосся за плече й сказала дуже рішуче:

— Ну — годі! Я тобі покаялась, висповідалась, тепер ти знаєш, хто я. Вже дозволь просити, щоб усе це — між нами. В скромність, обережність твою я, розуміється, вірю, знаю, що ти — конспіратор, умієш мовчати і про себе і про інших. Але — не проговорись як-небудь випадково перед Валентином, Лідією.

Кілька секунд вона мовчала, заплющивши очі,— Самгін устиг пробурмотіти:

— Попередження зовсім зайве...

— Годиться, на всякий випадок,— сухо відгукнулася вона.— Тепер — про справи Коптева, Обоїмової. Попереджаю: справи такі повторяться. Кожен член нашої громади повинен, посмертно чи за життя,— це яка його воля,— здавати своє майно громаді. Брат Обоїмової був членом нашої громади, вона — з другої, але недавно її корабель з'єднався з моїм. От і все...

Самгін, подумавши, сказав:

— Мені залишається подякувати тобі за довіру.— І несподівано для себе додав: — У мене справді були якісь... мутні думки!

— Якщо вони зникли, це — добре,— зауважила Марина.

— Так, зникли,— підтвердив він їй, тому що вона мовчала, сьорбаючи чай, сказав здивовано: — Ти не образишся, якщо я скажу... повторю, що все-таки трудно зрозуміти, як ти, розумна така...

Марина не дала йому договорити,— поставивши чашку на блюдце, вона стиснула пальці рук у кулак, обличчя її густо почервоніло, і, стрясаючи кулаком, вона промовила глухуватим голосом:

— Я ненавиджу попівське православ'я, мій розум спрямований на злиття всіх наших громад — і споріднених з ними — в одну. Я — християнства не люблю,— ось що! Якби люди твоєї... касті, чи що, могли зрозуміти, що таке християнство, зрозуміти його вплив на силу волі...

Самгін, не вслухаючись в її слова, дивився на її обличчя,— воно не стало менш гарним, але з'явилося в ньому щось незнайоме і майже моторошне: сліпуче блискали очі, тремтіли губи, викидаючи приглушені слова, і трусилися, побілівши, кисті рук. Це тривало кілька секунд. Марина, рознявши руки, вже усміхалася, хоч губи ще тремтіли.

— Ось як розсердив ти мене! — сказала вона, поправляючи мереживо на грудях.

Самгін співчутливо усміхнувся, не знаходячи, що сказати, і через кілька хвилин, прощаючись з нею, відчув бажання поцілувати її руку, чого ніколи не робив. Він не міг собі уявити, що ця жінка, байдужа до дійсності, здатна ненавидіти щось.

«Он як? — оглушено думав він, ідучи додому, обережно спускаючись темною, скупо освітленою вулицею від ліхтаря до ліхтаря.— Але якщо вона ненавидить, зна-

чить — вірити, а не бавитися словами, не обманює себе надумано. Чи помічав я в ній що-небудь штучне?» — спитав він себе й відповів негативно.

Все, що він чув, було зовсім незначне в порівнянні з тим, що він бачив. Ціну словам він знав і не міг цінити її слова вище за інші, але в пам'яті його глибоко відкарбувалось її моторошнувате обличчя й гарячий, пристрасний блиск золотистих очей.

«Так, вона пояснила себе, але — не стала зрозумілішою, ні! Вона пояснила свою поведінку, але не суперечність між її розумом і... віруваннями».

Тиждень зо два він жив під враженням цього несподіваного відкриття. Здавалося, що Марина ставиться до нього сухіше, стриманіше, але начебто ще дбайливіше, ніж раніше. Не настирливо, мимохідь, вона довідувалась, чи задоволений він роботою Миші, подарувала йому чудову книжкову шафу, знову спитала: чи не заважає йому Безбедов?

Ні, Безбедов не заважав, він чомусь зажурився, став мовчазнішим, рідше потрапляв на очі й не так часто ганяв голубів. Блинов знов загнав дві пари його птахів, а недавно, темної ночі, хтось забрався з саду на дах, щоб викрасти голубів, і зламав замок голубника. Це вкинуло Безбедова в стан похмурої люті; ранком він бігав по двору в нічній білизні, незважаючи на холод, несамовито лаяв двірника, прогнав покоївку, а потім прийшов до Самгіна пити кофе і, жовтий від злоби, заявив:

— Підпалю флігель, — к чорту все!

— Попередьте мене про це за день, щоб я встиг вийти з квартири, — серйозно й не дивлячись на нього, сказав Самгін, — голуб'ятник помовчав і так само серйозно прохрипів:

— Гарзд.

Слідом за тим він обурився:

— Р-росія, чорт би її забрав! — хрипів він, задихаючись. — Скрізь — злодії і чиновники! Службовці. Кому служать? Сатані, чи що? Сатана — теж чиновник.

Самгін пив кофе, читаючи газету, не стежив за дурницями неприємного гостя, але той раптом заговорив тихше і начебто розумніше:

— Цей паризький піжон, Турчанінов, правильно сказав: для людини потрібна точка, яка відволікала б. Бог, чи що, музика, гра в карти...

Подивившись на нього поверх газети, Самгін сказав:  
— А — голуби?

— А голубам — голови поскручувати. Засмажити. Ні, — справді, — похмуро казав далі Безбедов. — До самогубства дійти можна. Ви йдете лісом, або — однаково — полем, ніч, темрява, на землі, під ногами, якісь шишки. Навколо — чортівня: революції, експропріації, шибениці і... взагалі — подітися нема куди! Треба, щоб перед вами щось світилося. Нехай навіть і не світиться, а просто: існує. Та — чорт з нею — нехай і не існує, а видумана, от — чортів видумали, а вірять, що вони є.

Він шумно підвівся й пішов. Балаканина його не залишила сліду в пам'яті Самгіна.

А Миша поступово викликав почуття неприязні до нього. Мовчазний, скромний юнак не давав явних приводів для неприязні, він швидко й акуратно прибирав у кімнатах, стирав порошок не гірше за досвідчену й охайну покоївку, переписував папери майже без помилок, бігав у суд, в крамниці, на пошту, на запитання відповідав з граничною точністю. Вільними хвилинами сидів у передпокої на стільці біля вікна, згинаючись над книжкою.

— Що читаєш? — питав Самгін.

— Журнал «Современный мир», книжку третю, роман Арцибашева «Санін».

Самгін повчав його:

— Відповідаючи, не слід вставати передо мною: ти — не солдат, я — не офіцер.

— Гаразд, — сказав Миша й більше не вставав, позбавивши цим Самгіна єдиної змоги робити йому догани, а догани робити хотілось і — нерідко. Безпідставність свого бажання Самгін розумів, та це не зменшувало настирливості бажання. Він питав себе:

«Що неприємно мені в цьому хлопчиськові?»

І виявив, що неприємний прямий, пильний погляд гарних, але пустувато ясних очей Миші, погляд — який наче питав про щось, хоч і шанобливо, проте — вимогливо. Дедалі частіше бувало так, що, коли Миша, сидячи в кутку приймальні, переписував папери, Самгіну здавалося, що ясні прозорі очі стежать за ним.

— Зачини двері до мене в кабінет, — наказував він.

Ще неприємніше було виявити, що його ставлення до Миші збігалось із ставленням Безбедова, який дивився

на юнака, дико вирячуючи очі, з неприхованою злістю і говорив з ним презирливо, гримаючи словами.

«Не варто звертати на це уваги»,— умовляв він себе. Від цих і взагалі від усіх дрібних думок його успішно відвертали роздумування про Марину. Він намагався визначити: простішим чи складнішим зробилося його ставлення до цієї жінки. Те, що йому здавалося в ній здоровим розумом,— її діловитість, незалежна й навіть впливова позиція в місті, її начитаність,— все це примушувало його забувати, що Марина — сектантка, якась «кормщиця», «богородиця». Він вирішив, що це, мабуть, гра волі до влади, вияв бажання кимось командувати, можливо, якесь збочення хтивості,— гра гарного тіла.

«Ідол»,— нагадував він собі.

Та цьому суперечив вибух гніву, яким вона так вразила його.

«Вона тверда й нерухома, наче камінь серед струмка; тривого життя обтікають її, не хитаючи, але — що ж вона ненавидить? Християнство, сказала вона».

Дедалі частіше йому здавалося, що знайомство з Мариною має для нього дуже глибоке, вирішне значення, та він не міг чи не наважувався визначити: яке саме?

«Я занадто багато думаю про неї і, здається, перебільшую, роздуваю її»,— спиняв він себе, але вже марно. Цими днями вона сказала йому:

— Втихомириться життячко,— поїду за кордон, подивлюся — що таке? До Англії поїду...

Було дуже важко уявити, що її нема в місті. Передвечірнім часом він сидів за столом, збираючись писати апеляційну скаргу в справі дуже складній, і, малюючи пером на аркуші паперу могутні контури жіночого тіла, подумав:

«Якби я був романістом...»

Почав він малювати фігуру Марини маленькою, але поволі, непомітно все збільшував, розширяв її і, коли зіпсував весь аркуш,— побачив перед собою ряд жіночих тіл, ніби вставлених одно в одне і вміщених у страхітливую фігуру з потворними формами.

«Так, якби я був письменником, я змалював би її, як тип жінки з нової буржуазії».

Перевернувши зіпсований аркуш, він знову намалював Марину, якою уявляв її, дав у руку кадуцей Меркурія, прималював крильця на ногах і раптом згадав слова Безбедова про «точку, що відволікає». Кинувши перо, він

зняв окуляри, пройшовся по кімнаті, закурив цигарку, ліг на диван. Так, Марина відволікає на себе його тривожні думки, вона — найістотніше в житті його і, якщо раніше він кудись ішов, то тепер спинився перед нею чи поряд з нею. Він волів би не робити цього відкриття, але, зробивши, визнав, що — вірно: він почав ставитися спокійніше до життя й простіше, терпиміше до себе. Безперечно — це її вплив. Самгін зітхнув, поправив подушку під головою. Біля стіни, на стільці, стояло невелике, овальне дзеркало в потьмянілій золотій рамі — подарунок Маринин, дуже проста й гарна річ; Миша ще не встиг почепити дзеркала в спальні. Крізь передвечірній присмерк Самгін бачив у дзеркало дах флігеля з поличками, біля димаря, для голубів, за дахом — голе віття дерев.

Відображалось у дзеркалі й подовжене, гостророборде обличчя в окулярах, а над ним — синенькі цівки диму з цигарки; вони дуже кумедно снуються по даху, плутаються в чорному вітті дерева.

«Чим їй заважає християнство? — далі думав Самгін про Марину. — Ні, це вона сказала не з розуму, — а розгнівалась, мабуть, на мене... Наступного року я теж поїду за кордон...»

Дим у дзеркалі став густішим, перефарбувався в сіруватий, і було незрозуміло — чому? Цигарка ледве курилась. Дим червонів, а потім під одною з поличок спалахнув гострий, червоний вогонь, це могло бути відбитком сонячного проміння.

Та Самгін уже знав: починається пожежа, — стрічки вогнів з фокусною швидкістю обхопили поличку й побігли по гребеню даху, збільшуючись числом, виростаючи; жовті, червоні, гостроголові, вони, пронизуючи дах, бігли все далі гребенем даху й весело кланялись на обидва боки. Самгін бачив, що обличчя в дзеркалі нахмурилось, рука піднялась до телефону над головою, але, не спіймавши трубки, опустилась на груди.

«Пожежа, — суворо сказав він собі. — Цей негідник — підпалив».

Не відриваючи очей від гри вогню, Самгін не почував природної в такому випадку тривоги; це здивувало його й зажадало пояснення.

«Вперше бачу, як виникає пожежа, — пояснив він. — Треба подзвонити».

Та — не поворухнувся. Приємно було усвідомлювати, що він повинен подзвонити до пожежної команди, вибігти на двір, на вулицю, закричати,— повинен, але може й не робити цього.

«Можу,— сказав він собі й усміхнувся до відображення в дзеркалі.— Справи і книжки встигну викинути у вікно».

Але все-таки він подзвонив; з пожежної частини йому сказали коротко й сердито:

— Знаємо.

Дзеркало, густо почервонівши, наче тануло,— майже половина гребеня даху прикрасилась вогнями, червоні клапті відривалися від них, зникаючи в повітрі.

Коли Самгін вибіг у двір, там уже метушилися люди,— двірник Панфіл і поліцейський тягли важку драбину, верхи на даху сидів, біля димаря, Безбедов і рубав тес. Він був у самих шкарпетках, в чорних штанах, у сорочці з накрохмаленими грудьми і з незастебнутими манжетами; манжети заважали йому, соваючись по руках від кисті до ліктів; він засадив сокиру в дах і, обриваючи манжети, заревів:

— Води-и!

«Злякався, ідіот,— подумав Самгін.— Чи жалко стало?»

До Безбедова виліз довгий, худий чоловік у рудій фуфайці, якимсь неприродно примостився на даху і, відриваючи дошки руками, став кидати їх униз, пронизливо скрикуючи:

— Бер-режись, бер-режися-а!

А поряд з Климом стояв кучерявий хлопець, тримаючи в руках залізний лом, і — чхав; чхне, усміхнеться до Самгіна і, кліпаючи, пристукуючи ломом об каміння, чекає, коли знову чхне. У двір, в голубуватий серпанок диму, вбігали пожежники, тягнучи за собою довгу змію з мідним жалом. Стукали сокири, тріщали дошки, падали на землю, диміли й сіяли золоті іскри; поліцейський пристав Егге умовляв глядачів:

— Розійдіться, панове!

Срібний струмінь води виганяв з-під даху густіючі хмари бархатного диму, все було надзвичайно пожвавлене, веселе, і Самгін відчув себе чудово. Коли підійшов до нього Безбедов, облитий водою з голови до ніг, голий по пояс, він спитав його:

— Голуби — загинули?

Безбедов махнув рукою:

— К чорту! А я зібрався в гості, на іменини, одягаюсь і — от... Всі позадихались, жоден не вилетів.

Обличчя в нього було мокре, вся шкіра начебто сочилася брудними слізьми, дихав він тяжко, широко роззявляючи рота, показуючи зуби в золотих коронках.

— Як це трапилося? — спитав Самгін, несподівано для себе суворим тоном.

Безбедов, лізучи на дах, сказав:

— Не знаю. Вогонь — лиходій.

І, плюнувши, повторив:

— Лиходій.

Почувалося, що Безбедов щиро засмучений, а не прикидається. Через півгодини вогонь погасили, двір спорожнів, двірник зачинив ворота; на пам'ять про невдалу пожежу залишився гіркий дух диму, калюжі води, обгорілі дошки і, в кутку двору, білий манжет сорочки Безбедова. А ще через півгодини Безбедов, умитий, з мокрою головою й надутим похмурим обличчям, сидів у Самгіна, жадібно пив пиво і, поглядаючи у вікно на перші зорі в чорному небі, бурмотів:

— От побачите, завтра Блинов з ранку почне ганяти, щоб подразнити мене...

Самгін давно не розмовляв з ним, і антипатія до цієї людини трохи розчинилася в байдужості до неї. Того вечора Безбедов здавався смішним і жалюгідним, було в ньому навіть щось дитяче. Товстий, у синій блузі з незастебнутим коміром, з оголеною білою пухлою шиєю, з безбородим обличчям, він дуже нагадував «Недоросля» в зображенні безталанного актора. В його похмурому буркотінні чути було щось примхливе.

«Ні, він не підпалював, нездатний», — вирішив Самгін, слухаючи.

— Заздрю вам, — все у вас продумано, вирішено, і живете ви в Христа за пазухою, спокійно. А ось у мене — бурі в душі...

Самгін усміхався, дбаючи чемно, щоб усмішки здавались не дуже образливими. Безбедов зітхнув.

— До цього пива — та раків би... Авжеж, бурі! Дим і курява. Ось — ви людей обороняєте, в газеті промову вашу хвалили. А я людей — не люблю. Всі вони — паскуди, і обороняти нема кого.



— Ну, годі вам! — сказав Самгін, — зовсім ви не такий лютий...

— Такий! — відказав Безбедов, ляснувши долонею по підвіконню, скривився й замахав долонею в повітрі, щоб охолодити її. — Мені, знаєте, слід би терористом бути, анархістом, та лінивий я, ось що! І дисципліна там у них, казарма...

В його склянку кинулась муха, що запізнилася вмерти, — виловлюючи її з піни мізинцем, він говорив далі, збуджуючись:

— Хороших людей я не бачив. І не сподіваюсь, не хочу бачити. Не вірю, що вони існують. Хороших людей — після смерті роблять. Для обману.

— Зіпсувала вам настрої утрата голубів, от ви й бурчите, — зауважив Самгін, почувавши, що цей дикун починає набридати, а Безбедов, випивши пиво, вперто говорив, дивлячись у порожню склячку:

— Маркович, ювелір, лихвар — насипав за вітрицу дрібних дешевеньких камінців різних кольорів, а серед них кинув п'ять великих. Великі ті — фальшиві, я — знаю, мені це Левко, син його, казав. От вам і хороші люди! Їх видумують для повчання, для мене: «Соромся, Валентин Безбедов!» А мені — анітрохи не соромно.

Струснувши головою й дивлячись просто на Самгіна, він визивно просипів:

— Не соромно.

— Ну, якби не соромно було, то ви — не говорили б на цю тему, — сказав Самгін. І додав повчально: — Люди на непокоїться тому, що шукає себе. Хочє бути сама собою, бути в будь-який момент вірною самій собі. Прагне внутрішньої гармонії.

— Гармонія — гармонією, а — хто на ній грає? — спитав Безбедов, широко й потворно посміхаючись.

Самгін нахмурился, кажучи:

— Поганий каламбур.

— А якщо я не хочу бути самим собою? — спитав Безбедов і дістав у відповідь двоє сухих слів:

— Ваша воля.

Кілька секунд Безбедов мовчав, розглядаючи співрозмовника, його блакитні скляні зіниці стали начебто меншими, гострішими; повільно розтуливши товсті губи в усмішку, він сказав:

— Ну — вас не обманеш! Правда, мені — соромно,

живу я, як худобина. Думаєте,— не знаю, що голуби — дурниця? І дівки — теж дурниця. Крім одної, але вона вже напевно — для обману! Бо — хороша! І може мене до рук узяти. Дружина була теж хороша і — розумна, але — тітка розумних не любить...

Він урвав свою мову, так ляпнувши губами, наче відкоркував пляшку, швидко глянув на Кліма і, наливаючи пива в склянку, пробурмотів:

— Вони сварилися. Тітка і дружина...

«П'яніє»,— відзначив Самгін і насторожився, сподіваючись, що Безбедов почне говорити про Марину. Але він, зразу випивши пиво, заговорив, бризкаючи піною з губ:

— А може, про сором я даремно говорю, для годиться. Арцибашева — читаєте? Ось це чесний письменник, небувало чесний! Він, по-моєму, людину з підпілля,— Достоевського людину,— вивів на волю остаточно. Він просто каже: людина має право бути мерзотником, це — її природне призначення. Ціль життя — задоволення всіх бажань, хай вони — злі, шкідливі для інших, плювати на інших! Бійка буде? Однаково — б'ємося! А щира людина, дужа людина — завжди мерзотник, з загальноновживаної точки зору. Кочку цю видумали слабкенькі дурні для самозахисту. Ось як він каже!

Все це він сказав не властиво йому швидко, і Самгін догадався, що Безбедов, як видно, зляканий словами про Марину.

— Я не читав «Саніна»,— заговорив він, суворо глянувши на Безбедова.— У викладі вашому — роман його — груба іронія, сатира на індивідуалізм Ніцше...

— Ну,— чорт його знає, можливо, й сатира! — погодився Безбедов, але зараз же сказав: — У Потапенка є роман «Любов», там жінка теж віддає перевагу мерзотникові перед цими... чесними діячами. Жінка, по-моєму,— знає краще за мужчину смак життя. Правду життя, чи що...

«Зараз — про Марину»,— попередив себе Самгін, почувуючи, що п'яна балаканина Безбедова відроджує в ньому антипатію до цієї людини. Та вижити його було важко, і спокушала надія почути що-небудь про Марину.

Він устав, пройшовся по кімнаті і, спинившись перед книжковою шафою, закурив цигарку. Безбедов, хитаючись на стільці, бурмотів:

— Сатира, карикатура... Хм? Ну — і гаразд, діло не в цьому, а в тому, що ось я не можу зрозуміти себе. Зрозуміти — значить спіймати. — Він хрипко засміявся. — Я звик видумувати себе то — таким, то — отаким, а — насправді: який я? Мабуть — нікчемність, але — в цьому треба впевнитись. Хай прикро буде, але треба твердо сказати собі: ти — нікчемність і — сиди смирно!

Самгін мимоволі й міцно прикусив мундштук цигарки, скося глянув на карикатурну фігуру Безбедова і, постукуючи пальцями по склу шафи, в думці вилаявся:

«Тварюка».

— Навіть хочеться злочин зробити, тільки б спинитися на чому-небудь, — слово честі!

— Он як, — непевно й неголосно сказав Самгін, почуваючи, що більше не може терпіти присутності цієї людини.

— Запевняю вас, — відгукнувся Безбедов. — Мені дуже важко, особливо тепер...

— Чому — тепер?

— Є причина. Живу я десь на задвірках, у закутку. Людей — боюсь, витягнуть і примусять робити що-небудь... відповідальне. А я не вірю, не хочу. Ось — роблять, тисячі років робили. Ну, і — що ж? Вішають за це. Залишається морока з самим собою.

Самгін кашлянув і сказав, не відходячи від шафи:

— У мене голова розболілась...

— Від диму, — пояснив Безбедов, хитнувши головою.

— Піду, пройдуся.

— Катайте, — дозволив Безбедов і, встаючи з стільця, похитнувся. — Ну — і я піду. Там у мене вода протекла... Ночую в дівчат, нічого...

Він підійшов до дверей, але круто повернувся, простуючи до Самгіна й говорячи голосом, притишеним до сиплого шепоту:

— Ви, Кліме Івановичу, з тіткою в дружбі, а в мене до вас... е... якесь почуття... близькості...

Підійшов щільно і, навалюючись на Самгіна, притискаючи його до шафи, намагаючись обняти, говорив далі ще тихше, зі свистом, наче кризь зуби:

— Вона — з усіма в дружбі, вона — прехитра актриса, чорт її... Вона вичавить людину і — до побачення! Вона й вас...

— Я про неї іншої думки, — поспішно й голосно сказав

Самгін, відсуваючись від п'яного, а той, опустивши руки, здивовано й тверезо спитав:

— Чого ви кричите? Я не боюсь. Іншої? Ну — добре...

І пішов геть, але, схопившись за одвірок, спинився й промовив, вимахуючи лівою рукою:

— А красунь Мишка — шпигунчик! Його приставлено стежити за мною. І за вами. Це вже — так...

Самгін, провівши його поглядом, приголомшено опустився на стілець.

«Яка... пошлість!»

Слово «пошлість» він не зразу знайшов, і цим словом значення розіграної сцени не вичерпувалось. В несподіваній, п'яній сповіді Безбедова було щось двозначне, підозріло схоже на пародію, і ця двозначність особливо обурила, стривожила. Він швидко вийшов до передпокою, одягся, майже вибіг надвір і, в темряві, ступаючи по калюжах, по обгорілих дошках, рішуче сказав собі:

«Перемінити квартиру».

Та через кілька хвилин раптом зрозумів, що обурення промовама п'яного, по суті, прикре й принижує його.

«Чим я обурений? Тим, що він сказав про Марину? Це — ідіотська брехня. Марина найменше — актриса».

Тут він мимоволі уповільнив ходу, — в словах Безбедова було щось, дуже схоже на те, що говорив Марині він, Самгін, про себе.

«Але не могла ж вона розказати йому про це!»

Він швидко, але дуже причіпливо переглянув ставлення Марини до нього, до Безбедова.

«Можливо, навіть напевно, вона безжалісна до людей і хитрує. Вона — людина певної мети. В неї є виправдання: її сектантство, бажання створити якусь нову церкву. Але нема нічого, що натякало б на нещирість її ставлення до мене. Вона буває груба зі мною на словах, але вона взагалі грубувата».

Він почував, що Марину треба виправдати від підозріння, і почував, що квапиться з цим. Ніч була не для прогулянок, з-за рогу вілітав і штовхав вогкий холодний вітер, чорні хмари стирали зірки з неба, повітря сповнене сумного шуму осені.

Кінець кінцем Самгін вирішив поговорити з Мариною про Безбедова й вернувся додому, примусивши себе спитися на словах Безбедова про Мишу.

В цьому вирішенні було щось зручне, і воно було потрібне. Розуміється, Марина не може потребувати шпигуна, але — є державна установа, яка потребує послуг шпигунів. Миша надмірно цікавий. Аркуш паперу, на якому Самгін накреслив фігуру Марини і, розірвавши, кинув у кошик, опинився на столі в Миші, серед чернеток...

— Навіщо ти це взяв? — спитав Самгін.

— Мені сподобалось, — відповів Миша.

— Що саме сподобалось?

— Меркурій. Ви його намалювали жінкою, — сказав Миша, дивлячись просто в очі.

«Чесний погляд», — відзначив Самгін і спитав ще: — А звідки ти знаєш про Меркурія?

— Я читав міфологію греків.

— Ага, — сказав Самгін і після цього, непомітно для себе, став говорити з юнаком на ви. Та хоч міфологія, звичайно, може цікавити юнака, однак юнак усе-таки неприємний, і на новій квартирі треба буде взяти іншого діловода. Того, що було сказано Безбедовим про Марину, Самгін не хотів пам'ятати, але — пам'ятав. Він почав ставитися до неї настороженіше, недовірливо вслухався в її спокійні, насмішкуваті слова, ретельно зважував їх і не так співчутливо сприймав іронію її міркувань про поточну дійсність; самі по собі її міркування далеко не завжди викликали його співчуття, найчастіше вони дивували. Здавалося, що Марина стає більш упевненою в чомусь, почувала себе переможніше, веселіше.

Самгіну дійсність зрідка нагадувала про себе неприємно: в черговому списку повіснених він прочитав прізвище Судакова, а серед заарештованих у місті анархістів — Вараксіна, «який жив під прізвищами Лосева і Єфремова». Так, це було неприємно читати, але, в порівнянні з іншими, це були дрібні факти, і пам'ять недовго затримувала їх. Марина з приводу страт сказала:

— Хоч би їм, ідіотам, натякнув хто-небудь, що вони виховують месників.

— Дума часто каже їм це, — сказав Самгін. Вона різко відгукнулася:

— Я під натяком розумію не слова...

І очі її спалахнули сердито. Ось ці її різкості й спалахи, завжди раптові, незгідні з його уявленням про Марину, особливо дивували Самгіна.

Коло неї з'явився містер Ліонель Крейтон, людина певного віку, але начебто не старший сорока років, міцний, стрункий, червонощокий; густе, хвилясте волосся на високолобому черепі сірого кольору — наче знебарвлене перекисом водню, очі теж сірі й дивляться на все так напружено, як це властиво людям з слабким зором, коли вони не наважуються надіти окуляри. Очі — лагідні, усміхався він охоче, люб'язно, показуючи рівні, жовтуваті зуби, — від цієї зубатої усмішки його голене, приємне обличчя ставало ще приємнішим. Знайомлячи його з Климом, Марина сказала:

— Інженер, геолог, у Канаді був, духоборів наших бачив.

— О, так! — підтвердив Крейтон. — Люди дуже — як це? — кріпаки?

— Кріпки? — підказав Самгін.

— Так, спасибі! Але молоді — вже американці.

По-російськи він говорив, не кваплячись, поглинаючи одні склади, виспівуючи інші, — почувалося, що він чесно старається говорити правильно. Майже всі фрази він подавав у формі запитань:

— Так багато церков, це все ортодокси? І всі виключили Льва Толстого? Ізумруди на Уралі видобувають тільки французи?

Але питав він мало, а більше слухав Марину, дивлячись на неї якось підкреслено шанобливо. Ходив по вулицях розміреним, легким кроком солдата, засунувши руки в кишені чорного, кошлатого пальта, носив боброву шапку з козирком, і очі його дивилися з-під козирка прямо, нерухомо, не кліпаючи. Часто відвідував церковні відправи і, захоплюючись співом, говорив глухим баритоном:

— Оу! Язичницьки прекрасно, — правда?

Так само захоплював його мороз:

— Це робить мене таким, — казав він, показуючи міцно стиснутий кулак.

Було в ньому щось стійко нудне, вперте. Кожного разу, буваючи в Марини, Самгін зустрічав його там, і це було не дуже приємно, до того ж Самгін помічав, що англієць випитує його, наче лікар — хворого. Проживши в місті тижнів зо три, Крейтон зник.

Відповідаючи Самгін у запитання про Крейтона, Марина сказала — неохоче й неприязно:

— Що я знаю про нього? Вперше бачу, а він — недорікуватий. Батько його — квакер, приятель мого мужа, допомагав духоворам влаштовуватися в Канаді. Ліонель цей — ім'я на квітку схоже, — теж цікавиться дисидентами, сектантами, книжку хоче писати. Я не дуже люблю отаких спостерігачів, підглядачів. Та й не ясно: що його більше цікавить — сектантство чи золото? Ось до Сибіру поїхав. В листах він цікавіший, ніж у натурі.

Поговорити з нею про Безбедова Самгіну не вдавалось, хоч кожного разу він намагався почати розмову про нього. Та й сам Безбедов став невидним, зникаючи кудись з ранку до пізньої ночі. Якось, гуляючи, Самгін зайшов до Марини в магазин і застав її біля стола, перед купою рахунків, з товстою торговельною книгою на колінах.

— Гроші — люблю, а лічити — не люблю, аж гидко, — сердито сказала вона. — Мені б американською мільйонеркою бути, вони, напевно, грошей не лічать. Захарій у мене теж не майстер цієї справи. Доведеться взяти якого-небудь прикажчика, старенького.

— Чому — старого? — жартівливо спитав Самгін.

— Спокійніше. — відповіла вона, шарудячи паперами. — Не пограбує. Не вб'є.

— А якої справи майстер Захарій?

— Захарій? Та — ніякої. Звичайний мрійник і бродяга по важких місцях, — по важких не на землі, а — в книжках.

Недбало скинувши рахунки на диван, вона сперлася ліктями на стіл і, стиснувши обличчя долонями, усміхаючись, сказала:

— Ображений на тебе Захарій, скаржився, що ти — гордий, не побажав пояснити йому чогось у Отрадному і з мужиками теж гордо поведився.

Самгін, знизавши плечима, відповів:

— Я — теж не майстер пояснювати. Самому багато що не ясно. А з мужиками і взагалі не вмю говорити.

Марина перепинила йому мову, спитавши:

— А Валентин скаржився на мене?

Самгін аж здригнувся, відчувши щось підозріле в тому, що вона випередила його.

Її очі усміхалися знайомо, але гостріше, ніж завжди, і гострота усмішки примусила його згадати про її гнів на попів. Він заговорив обережно:

— Він любить скаржитися на себе. Він взагалі балакучий.

— Базіка, — вставила Марина. — Але полаює й мене, еге ж?

— Ні. А втім, — назвав тебе хитрою.

— Та й годі?

Вона тихенько й неприємно засміялась, дивлячись на Самгіна так, що він зрозумів: не вірить йому. Тоді, зовсім несподівано для себе, він сказав півголосом і протираючи хусточкою окуляри:

— Увечері, після пожежі, він говорив... чудно! Він начебто намагався переконати мене, що ти влаштувала мене поряд з ним навмисно, за ознакою деякої спорідненості наших характерів і ніби з метою взаємного виховання нашого...

Вимовивши це, Самгін зніяковів, відчувши, що аж кров кинулася в обличчя йому. Ніколи раніше ця думка не виникала в нього, і він був уражений тим, що вона виникла. Він бачив, що Марина теж почервоніла. Повільно здійнявши руки з стола, вона відкинулася на спинку дивана і, зсунувши брови, суворо сказала:

— Ну, це ти сам видумав!

— Він був нетверезий, — пробурмотів Самгін, впустивши окуляри на килим, і, коли нахилився, щоб підняти їх, почув у себе над головою:

— Ти хочеш нагадати: «Що в тверезого — на думці, те в п'яного — на язичі»? Ні, Валентин — фантазер, але це для нього занадто тонко. Це — твій здогад, Климе Івановичу. І — по обличчю бачу — твій!

Схрестивши руки на грудях, запнувши очі віями, вона говорила далі:

— Не знаю, — чи дякувати тобі за таку високу думку про мою хитрість, чи — вилаяти, щоб тобі соромно стало? Але тобі, здається, вже й соромно.

Самгін почував себе огидно.

«Поводжусь я з нею безглуздо, як хлопчисько», — думав він.

Марина мовчала, покушуючи губи і явно чекаючи: що він скаже?

Він сказав:

— Бачиш — в його мові було щось схоже на те, що я розказував тобі про себе...

— Ще краще! — скрикнула Марина, розвівши руками,



і, зареготавши, похитуючись, спитала сміючись: — Та — що ти кажеш, подумай! Я говоритиму з ним — таким — про тебе! Як же ти сам себе ставиш? Це все мізантропія твоя. Ну — здивував! А знаєш, це — погано!

Трохи заспокоївшись, Самгін заговорив:

— Я не міг не відзначити деякого, так би мовити, пародійного збігу...

— Облиш, — сказала Марина, махнувши на нього рукою. — Облиш — і забудь це. — Потім, похитуючи головою, вона вела далі тихо й задумливо:

— Яка ж ти — дивна людина! І чим так завинив перед собою, за що себе караєш?

Це було сказано дуже добре, з таким теплим, щирим подивом. Вона говорила ще щось таким самим тоном, і Самгін вдячно відзначив:

«Так піхто не говорив зі мною». Майнуло в пам'яті строкате обличчя Дуняші, її невловні очі, — але не можна ж ставити Дуняшу поряд з цією жінкою! Він почував себе зобов'язаним сказати Марині якісь особливі, теж дуже щирі слова, та не знаходив достойних. А вона, знову поклавши лікті на стіл, спираючись підборіддям на затилля гарних кистей рук, говорила вже діловито, хоч і лагідно:

— Я спитала тебе про Валентина ось чому: він добився в дружини розлуки, в нього — роман з одною дівчиною, і вона вже вагітна. Чи від нього — невідомо. Вона — тонка штучка, і всю цю історію розпочато, розраховуючи на дурня. Вона — дочка поміщика, — був такий галасливий чоловік, Радомислов: мисливець, картяр, гультай; розорився, вкоротив собі віку. Залишилося дві дочки, отакі, знаєш, «напівдів», за Марселем Прево, чи ще гірші: «дівчата для радощів», — співають, грають, ну й усе інше.

Зробивши паузу, приховуючи нервові позіхи, вона говорила далі в тому самому легкому тоні:

— У Валентина дещо є і — чимало, але він — під опікою. По-вашому, юридично, це називається, — якщо не помиляюся, — недієздатний. Опіку накладено за батьковим заповітом, за марнотратництвом, опікун — хрещений його батько Логинов, фабрикант скла, людина — стара, хвора, — фактично опіка в моїх руках. Років зо три тому, коли Валентинові минуло двадцять два, він, потай від мене, подав прохання на царське ім'я про скасування опіки, йому — відмовили в цьому. Перший його шлюб не зовсім закон-

ний, але дружина виявилася розумною й чесною людиною... а втім, це — не має ваги.

Втомлено зітхнувши, Марина оглянулась, притишила голос.

— Тепер Валентин розпочав нову тяганину, — ним керують дівчата Радомислови й веселі люди з їхнього гуртка. Мета в них — ясна: обібрати бовдура, це я вже сказала. Ось яка історія. Він розказував тобі?

— Ніколи, ані слова, — сказав Самгін, дуже вдоволений, що може сказати так рішуче.

Почухуючи носа мізинцем, вона спитала:

— Флігель він сам підпалив?

— Ні, не думаю.

— Загрожував, що підпалить.

— Загрожував? Кому?

— Мені. А — чому ти спитав?

— Я теж чув це від нього, — признався Самгін.

Марина зітхнула.

— От бачиш! Ну це, звичайно, бешкетництво. Морока з ним набридла мені, але — до тридцяти років я з нього опіки не зніму, слово дала! Тобі треба буде взятися до цієї справи...

Самгін нахилив голову, — вона стомлено потяглася, усміхаючись:

— Уявив себе артистом на більярді, по п'ятсот карбованців програвав. На перегонах грав, на півнячих бійках, взагалі — старався в жебраки потрапити. А втім, ти сам бачиш, який він...

— Так, — сказав Самгін.

Він пішов від Марини, почувуючи, що його ставлення до неї зробилося певнішим.

«Як безглуздо здатний я поводитися», — подумав він майже з соромом, потім спитав себе: чи вірив він кому-небудь так, як вірить цій жінці? На це запитання він не знайшов відповіді й задумався про те, що й раніше бентежило його: ось він знає різні системи фраз, і серед них нема жодної, внутрішньо спорідненої йому. Система фраз Марини теж не зворушує його, не цікавить, особливо чужа. Та хоч би про що говорила Марина, її вольовий тон, її впевненість у чомусь невлонному — впливає на нього оздоровливо, — це він мусить визнати. І самим цим не можна пояснити чарівності її. Він нітрохи не залежить від неї — жінки, гарне тіло її не збуджує в

ньому природних емоцій мужчини, цим він навіть готовий був пишатися перед собою. І все-таки: в чому ж криється її влада над ним? На це запитання він не став шукати відповіді, бо, вперше одверто визнавши її владу, збентужився. Пережита сцена настроїла його лагідно, особливо ласкавість відчував він від тихих слів: «За що караєш себе?»

Враження трохи затемнялося розповіддю про Безбедова й необхідністю взятися до неприємної справи проти нього з приводу опіки.

«Це — чудна справа», — подумав Самгін і згадав два рядки чийось віршів:

Ніколи я в житті своїм не пив  
Краплини щастя без отрути!

Але через десяток днів, прожитих у бережній охороні нового, ліричного настрою, ранком з'явилась Марина:

— Миша, — біжи, скажи кучерові, — щоб їхав до Лідії Тимофіївни, чекав мене там.

А коли юнак пішов, вона жваво вигукнула:

— Можеш уявити — Валентин, га? Втік до Петербурга. Видав вексель на тисячу карбованців, одержав за нього сімсот сорок і прислав мені листа: кається в гріхах своїх, роман закреслює, хоче найнятися за матроса на корабель і плавати по морях. Все — бреше, звичайно, поїхав клопотатися про зняття опіки, Радомислови навчили.

— Що ж ти думаєш робити? — спитав Самгін.

— А — нічого! — сказала вона. — От — вексель викуплю, Захарія в домі приміщу для порядку. — Утік, негідничок! — весело вигукнула вона й спитала: — Хіба ти не помітив, що його нема?

— Ми рідко бачимо один одного, — сказав Самгін.

— Він уже позавчора в Москві був, лист звідти.

Вона пішла до флігеля, залишивши Самгіна задовленим тим, що справа щодо опіки відкладається на невизначений час. Так воно й було, — минуло два місяці — Марина ні слова не нагадувала про племінника.

Перед весною зник Миша, якраз у ті дні, коли для нього набралось багато роботи, і після того, як Самгін майже примирився з його існуванням. Розізлившись, Самгін вирішив, що в нього є досить поважний привід відмовитися від послуг юнака. Та ранком на четвертий день подзвонив лікар з міської лікарні й сповістив, що

хворий Михайло Локтев просить Самгіна навідати його. Самгін не встиг спитати, на що хворий Миша, — лікар почепив трубку; але приїхавши до лікарні, Клим спочатку пішов до лікаря.

Огрядний, важкий чоловік у білому халаті, лисий, з круглими очима на червоному обличчі, сказав:

— Побитий, але — нічого небезпечного нема, кості — цілі. Приховує, хто бив і де, — напевно, в публічному, в дівчат. Дві доби не казав — хто він, але вчора я пригрозив йому заявити в поліцію, я ж повинен! Приходить юнак, побитий майже до непритомності, ну і... Час, знаєте, вимагає... ясності!

Настроений ще сердитіше, Самгін увійшов до великого білого ящика, де сиділи й лежали на одноманітних ліжках — одноманітні люди, фігури в жовтих халатах; один із них пішов назустріч Самгіну і, підійшовши, сказав знайомим рівним голосом, дуже тихо:

— Пробачте, що турбую, Климе Івановичу, але лікар не хоче виписати мене й загрожує заявити поліції, а цього — не треба!

Голову й половину обличчя в нього забинтовано, дивився він в обличчя Самгіну тільки правим оком, глибоко врзаним під лоб, бліда щока тремтіла, тремтіли й розпухлі губи.

«Боїться мене», — збагнув Самгін.

— Я не зробив нічого поганого, повірте, вам це може підтвердити мій учитель...

— Учитель? — спитав Самгін.

— Так, Василь Миколайович Самойлов, готує мене до атестату зрілості. Я цілком уже можу працювати...

Прислухаючись, підходили, скрадалися хворі, задушливо тхнуло ліками, хтось стогнав так різнотонно й обережно, наче вчився робити це; око в Миші дивилося прямо й вимогливо.

— Ви хочете виписатись? Гаразд, — сказав Самгін. Миша обережно ступив крок набік.

«Учиться. Пнуться в університет, — а наскандалив десь», — думав Самгін, переговоривши з лікарем, ідучи до воріт доріжкою лікарняного саду. У хвіртці воріт з ним зустрівся чоловік у легкому не по сезону пальті, в шапці з навушниками.

— Здається, пан Самгін? — спитав він і, не чекаючи підтвердження, сказав: — Приділіть мені п'ять хвилин.

Самгін глянув на неохайну сіру бороду на блідому, набряклому обличчі й сказав, що — не має часу, просить зайти в часи прийому. Чоловік ткнув пальцем у свою шапку й пішов до дверей лікарні, а Самгін — додому, визначивши, що в цього чоловіка, мабуть, дрібна карна справа. Чоловік з'явився до нього рівно о четвертій годині, примусивши Самгіна подумати:

«Акуратність нероби».

Він довго й обережно стягав з широких плечей стареньке пальто, залишився в зім'ятому піджаку з кишеньками на грудях і підперезаному широким суконним поясом, висякався, ретельно витер бороду хусточкою, причесав пальцями рідке сивувате волосся, нарешті, не кваплячись, пройшов до приймальної, сів коло стола і — почав говорити:

— Я — Самойлов. Діловод ваш, Локтев, — мій учень і — член мого гуртка. Я — не партійна людина, а так званий культурник; весь вік працював з молоддю, а тепер, коли революційну інтелігенцію знищують поголовно, вважаю особливо потрібною справою поповнення її рядів. Це, розуміється, цілком природно, і цього не можна вважати заслугою моєю.

Самгін уже визначив його словами кривого мельника: «Пояснюючий пан».

Говорив Самойлов не поспішаючи, стомленим глухуватим голосом і легко, як людина, що звикла говорити багато. Очі в нього були темні, сумні, а під ними — синюваті мішки. Самгін, слухаючи його, барабанив пальцями по столу, наче бажаючи натякнути цим, що говорити слід швидше. Барабанив і думав:

«Так, це саме пояснюючий пан, з тих, що покладають соціальні обов'язки». Він сподівався чогось смішного від цієї людини і, наступної хвилини, — дочекався:

— Ви, розуміється, знаєте, що Локтев — юнак дуже здібний і душа — незвичайно чиста. Та жадоба знань затягла його в гурток гімназистів і гімназисток — з багатих родин; вони там, прикриваючись вивченням поточної літератури... теж література, я вам скажу! — майже скрикнув він, гидливо скрививши обличчя. — Насправді це — бовдури і дурепи з передчасно розвиненою статевою цікавістю, — вони там... — Самойлов швидко покрутив рукою в себе над головою. — Взагалі там роздягаються голі, торкаються і... чорт їх знає що!

Він розвів руками, синюваті мішки під очима в нього раптом змокріли; висмикнувши хусточку з кишені штанів і втираючи сірі сльози, він сказав тремтячим голосом і так, начебто слова дряпали йому горло:

— Чи можна було сподіватись, га? Ні, ви скажіть: чи можна було сподіватися? Вчора — барикади, а сьогодні — к-капості, га? А все оті поети... з козою, там... і «Хочу бути смілим», як це? «Хочу я одяг з тебе зірвати». Взагалі — онанізм і свинство!

Лаявся він теж лагідно і, як видно, жалкував, що треба лаятись. Самгін хмурився й мовчав, чекаючи: що буде далі? А Самойлов дістав з кишені піджака коробочку з карельської берези, книжечку цигаркового паперу, черешневий мундштук, якусь сірничницю, розіклав усе це по краю стола, і, фабрикуючи цигарку пальцями, які тремтіли, наче в алкоголіка, вів далі:

— Ну, одно слово: Локтев був там два рази і перший раз тільки зніжковів, а в другий — протестував, що цілком природно з його боку. Оті... оголювачі розізлились на нього і, коли він ішов уночі від мене з дівчиною Китаєвою, — теж гімназистка, — його побили. Китаєва втекла, думаючи, що його вбито, і — теж безглуздо! — розказала мені про все це тільки вчора увечері. Отак. Тут, звичайно, переляк і побоювання, що її виключать з гімназії, але... все-таки не похвально, ні!

Скрутивши цигарку розміром з невелику сигару, він густо димів міцним синім димом отруйного запаху; здавалося, що дим іде в нього не тільки з рота, з ніздрів, а й з вух. Самгін, скося стежачи за ним, нетерпляче чекав. Цей чоловік нагадав йому далеке минуле, дядька Хрисанфа, маленького «дядю Мишу» Любаші Сомової та ще якихось ветхозавітних людей. Але він змушений був визнати, що очі в Самойлова — хороші, з тим зосередженим виразом, який властивий тільки людині, зовсім захопленій одною ідеєю.

— Природно, ви розумієте, що існування такого гуртка зовсім недозволене, це — осередок зарази. Справа не в тому, що Михайла Локтева побили. Я прийшов до вас тому, що відзиви Миші про вас як про людину культурну... Ну, і — взагалі, ви йому імпонуете морально, інтелектуально... Зараз усі захоплені дрібною політикою, — Дума, тут, — та, проте, не в цьому річ! — Він, крякнувши, роздільно, поважно сказав:

— Неможливо допустити, щоб про цю скандальну організацію було розголошено в газетах, щоб вона стала матеріалом для обивательської плітки, щоб молодь виключили з гімназії тощо. Що ж робити? Ось моє запитання.

— Насамперед — треба встановити, скільки правди в розповіді Локтева, — поважно відповів Самгін, але Самойлов, глянувши на нього спідлоба, спитав:

— А що він вам розказав?

— Він — вам розказав, а не мені, — з досадою зауважив Самгін.

Дуже здивовано поглядаючи на нього, Самойлов промовив:

— Мені розказала Китаєва, а не він, він — відмовився, — голова болить. Та справа не в цьому. Я думаю — так: вам треба втрутитися в історію, підстава: Михайло працює у вас, ви — адвокат, ви запрошуєте до себе двох, трьох членів цього гуртка й пояснюєте їм, мерзотникам, соціальне й фізіологічне значення їхніх дурних забавок. Так! Я — не можу цього зробити, недосить авторитетний для них, і в мене — нагляд поліції; якщо вони прийдуть до мене — це може скомпрометувати їх. Взагалі я не приймаю молоді в себе.

«От і поклав обов'язок», — подумав Самгін, мислено усміхаючись; досада зростала, Самойлов ставав дедалі наївнішим, смішнішим і дуже хотілось переконати його в цьому, але переважала свідомість небезпеки: «Втягне він мене в цей скандал, дідько б його взяв!»

Самгін зовсім не міг уявити: як це буде? Прийдуть якісь бовдури, а він повинен навчати їх правил поведінки. З деякого погляду, це може бути цікаво, навіть забавно, однак — не настільки, щоб ставити себе в смішну позицію проповідника статевої моралі.

— Над цим треба подумати, — солідно сказав він. — Дайте мені час. Я повинен допитати Локтева. Він і повідомить вас про моє вирішення.

— Так, — погодився Самойлов, підводячись і вкладаючи своє приладдя для куріння в кишеню піджака; викурив він одну цигарку, але диму напустив стільки, наче курило п'ятеро.— Значить, я — чекаю. Будьмо знайомі!

Легко потиснувши руку Самгіну, він ходою дуже стомленої людини пішов до передпокою, обережно натягнув пальто, уважно оглянув шапку і, надівши її, сказав глухо:

— А час який підлий, га? Стежите за літературою? Ач яка? Погром вікових традицій...

І повернувся до Самгіна широкою, але сутулою спиною людини, яка живе, зігнувши себе над книжками. Саме так подумав про нього Самгін, відчиняючи вентилятори у вікні і в грубці.

«Осліплений книжник. Не фарисей, а — найнаївніший книжник. Що ж я робитиму?»

Самгін був певен, що цей скандал не вислизне з-під уваги газет. Було б дуже неприємно, якщо його ім'я буде приплутане. А цей Миша — істота напрочуд незручна. Зміркувавши, що Миша, напевно, вже дома, він послав по нього двірника. Юнак прийшов негайно і став біля дверей, тримаючи забинтовану голову якось особливо нерухомо, дерев'яно. Невідхильний прямий погляд його одинокого ока сьогодні був особливо неприємний.

— Проходьте. Сідайте, — сказав Самгін не дуже люб'язно. — Ну, — в мене був Самойлов і познайомив мене з вашими пригодами... з вашими мандрями. Але мені треба докладно знати, що робилося в тому гуртку. Хто ті хлопчачки?

Миша обережно кашлянув, скривився й заговорив, не хвилюючись, ніби читаючи документ:

— Збиралися в домі ювеліра Марковича, в його сина Льва, — сам Маркович — за кордоном. Гасили світло і в темряві читали... безсоромні вірші, при світлі їх не можна було б читати. Сиділи парами на широкій тахті і на кушетці, цілувались. Потім, коли засвічували лампу, — виявлялося, що деякі дівчата майже роздягнені. Не всі — хлопчики, Марковичу — років з двадцять, Пермькову — теж так...

— Пермьков — син власника гастрономічного магазину? — спитав Самгін.

— Так, — сказав Миша, далі називаючи прізвища.

Було дуже неприємно дізнатися, що до цієї історії причетний син клієнта.

Самгін нервово закурив цигарку й подумав:

«Якщо цього юнака коли-небудь заарештують, — він відповідатиме жандармові з такою самою точністю».

— Скільки разів були ви там? — спитав він.

— Три.

— Вас ті розваги не захоплювали?

— Ні.



— Хіба?

— Ні. Я кажу правду.

Самгін, зазнаючи не дуже приємного почуття, погодився: «Так, не бреше».

І спитав:

— Адже це — гурток таємний? Що ж, вас познайомили зразу з усіма, поіменно?

— Пермякова і Марковича я знав по магазинах, коли ще служив у Марини Петрівни; гімназистки Китаєва і Воронова вчили мене, одна — алгебри, друга — історії: вони вступили в гурток водночас зі мною, вони й мене запросили, тому що боялись. Вони були там два рази й не роздягались, Китаєва навіть ударила Марковича в обличчя і ногою в груди, коли він став на колінах перед нею.

Рівний голос, твердий тон і це невідхильне пряме око, драгували Самгіна, — не стерпівши, він сказав:

— Ви відповідаєте мені, як... судовому слідчому. Тримайтесь простіше!

— Я завжди так говорю, — здивовано відповів Миша.

«Він — каже правду», — погодився Самгін, але роздратування зростало, навіть зуби зашипили.

Дуже піяково було говорити з цим хлопчиком. І не хотілося питати його. Та все ж Самгін спитав:

— Хто вас бив?

— Пермяков та ще двоє дорослих, незнайомих, не з гуртка. Пермяков — найгрубіший і... найбрудніший. Він їм казав: «Бийте на смерть!»

— Ну, я думаю, ви перебільшуєте, — сказав Самгін, закурюючи цигарку.

Миша твердо відповів:

— Ні, Китаєва теж чула, — це було біля воріт будинку, де вона квартирує, вона стояла за ворітьми. Дуже злякалась...

— Чому ви не розказали всього цього вашому учителеві? — згадав Самгін.

— Не встиг.

Миша відповів не зразу, і його шока трохи почервоніла, — Самгін подумав:

«Здається — бреше».

Але Миша зараз же додав:

— Василь Миколайович дуже... суворо розуміє все...

«Он як?» — подумав Самгін, почувуючи щось нове в

словах юнака. — Що ж ви — маєте намір притягти Пермякова до суду, так?

— Ні! — швидко й тривожно вигукнув Миша. — Я тільки хотів розказати вам, щоб ви не подумали чого-небудь... іншого. Я дуже прошу вас не казати нікому про це! З Пермяковим я сам... — Око в нього почервоніло і яось дивно округлилося, вирячилося, — поквапливо й наполегливо він говорив далі: — Якщо це рознесеться — Китаєву і Воронову виключать з гімназії, а вони обидві — дуже бідні, Воронова — дочка машиніста водогону, а Китаєва — швачки, дуже хорошої жінки! Обидві — в сьомому класі. І там є ще реаліст, єврей, він теж випадково потрапив. Кліме Івановичу, — я вас дуже прошу...

— Розумію, — сказав Самгін, полегшено зітхнувши.— Ви цілком правильно міркуєте, і... це робить вам честь; атож! Дівчат не можна компрометувати, псувати їм кар'єру. Ви постраждали, але...

Не знайшовши, як зручніше закінчити цю фразу, Самгін знизав плечима, усміхнувся і встав:

— Ну, ідіть, відпочивайте, лікуйтесь. Вам, папевно, потрібні гроші? Можу запропонувати за місяць — за два наперед.

— Дякую вам, — за місяць, — сказав Миша, обережно нахиляючи голову.

Самгін уперше потиснув йому руку, — рука була гарячою й жорсткою.

Провівши його, Самгін постояв біля дверей до передпокою, визначаючи враження, дуже задоволений тим, що ця пошла історія розв'язалася так просто.

«Юнак виявився... недурним! Обережний. Приемна помилка. Треба допомогти йому, нехай вчиться. Буде скромним, ретельним чиновником, учителем чи чим-небудь у цьому роді. В тридцять — тридцять п'ять років оженився, обачно наплодить людей, не більше як трійко. І до смерті служитиме, не ремствуючи, як Анфиміївна...»

Насвистуючи тихенько арію жерця з «Лакме», він сів до стола, розгорнув чергову «справу про стягнення», але, заплющивши очі, поринув у потік спогадів про своє строкате минуле. Спогади розгорталися, ніби впливаючи зі слів: «Чим я завинив перед собою, за що караю себе?»

Було трошки сумно, і знову відчувалося те ласкаве ставлення до себе, якого він зазнав після розмови про Безбедова з Мариною.

Через день, сидючи в Марини, він розказував їй про Мишу. Він застав її заклопотаною чимось, та коли сказав, що юнак готується до екзамену зрілості, вона здивовано й протяжно вигукнула:

— Ах, тишко! От шельма хитра! А я підозривала за ним інше. Самойлов учить? Василь Миколайович — чудова особа! — тепло сказала вона. — Весь вік по тюрмах, по засланнях, під наглядом поліції, взагалі — подвижник. Муж мій дуже шанував його і жартома звав фабрикантом революціонерів. Мене він недолюбливав і після смерті мужа перестав навідувати. Син протопопа, дядько в нього — вікарний...

«Чому фабрикант революціонерів викликає в неї симпатію?» — спитав себе Самгін, а вголос сказав, усміхаючись:

— Ти дуже вмієш бути об'єктивною.

Марина промовчала, записуючи щось олівцем в маленьку записну книжку. Розповідь Самгіна про гурток Пермькова не зацікавила її, — послухавши, вона байдуже сказала:

— Щось схоже було в Петербурзі в тисяча дев'ятсот третьому році, здається. Та й про це, тутешнє, я щось чула від Лідії.

І тихенько засміялась, кажучи:

— От їй би личило взятися до таких розваг, а то даремно морочиться з «шукачами града»: шахраї й капосники вони в неї. Одна сестра виявилась економкою з дому розпусти й ходила на збори, щоб з дівчатами знайомитись. Ну, до побачення, зачиняю крамничку!

Самгін пішов, задоволений її байдужістю до історії з гуртком Пермькова. Ці маленькі хвилювання ненадовго й неглибоко хвилювали його; потік, в якому він плив, дедалі вужчав, але — ставав спокійнішим, події набували дедалі одноманітнішого характеру, дійсність стомилася вражати несподіванками, ставала менш трагічною, тубільне життя текло так рівно, начебто ніщо й ніколи не збурувало його.

Весною знову з'явився Ліонель Крейтон; виявилось, що він був не в Сибіру, а на Закавказзі.

— Дуже багатий край, але — в ньому нема хазяїна, — впевнено відповів він на Климове запитання: чи сподобалось йому Закавказзя? — І спитав: — Ви — були там?

— Ні, — сказав Самгін.

— Я думаю, це — дуже по-російськи, — зубасто усміхнувся Крейтон. — Ми, британці, добре знаємо, де живемо й чого хочемо. Це відрізняє нас від усіх європейців. Ось чому в нас можливий Кромвель, але не було й ніколи не буде Наполеона, вашого царя Петра і взагалі людей, які беруть націю за горло й примушують її робити гучні дурниці.

Марина, розкриваючи ножицями товстий пакет, спитала:

— Дурниці — походи на Індію?

— І — це, — погодився Крейтон. — Але — не тільки це.

Самгін відзначив, що англієць став розв'язнішим, говорить — вільніше, але і — недбаліше, перекручує слова, вже не ніяковіючи. Коли він пішов, Самгін сказав про своє враження Марині.

— Так, начебто нахабнішим став, — погодилась вона, розгладжуючи на столі документи, вийняті з пакета. Помовчавши, вона сказала: — Скаржитесь, що ніхто в нас нічого не знає і добрих «Путівників» нема. Ось що, Климе Івановичу, він усе-таки їде на Урал, і йому потрібен росіянин-компаньйон, — я, звичайно, сказала про тебе. Чому, — питаєш ти? А — мені дуже хочеться знати, що він робитиме там. Каже, що поїздка забере тижнів зо три, оплачує дорогу, утримання і — сто карбованців на тиждень. Що ти скажеш?

— Нудно з ним, — сказав Самгін.

— Це — відмова?

— Ні, треба подумати.

— Ти — не думай, а наважся понудьгувати.

Самгін був не від того, щоб зробити приємне їй, навіть вважав це обов'язком.

І через два дні він сидів у купе першого класу проти Крейтона, слухаючи його повільні розмови.

— Навіть з друзями — сваряться, якщо живуть близько до них. Німеччина — не друг вам, а дуже заздрисний сусід, і ви будете битися з нею. До нас, англійців, у вас неправильне ставлення. Ви могли б добре жити з нами в Персії, Туреччині.

Самгін слухав його сухуватий баритон і жалів, що англієця не цікавить пейзаж. А втім, пейзаж теж був нудний — рівний, по-весняному молодод зелений самарський

степ, чорні смуги розораної землі, маленькі мужики і коні повільно крутяться на пливучій землі, рухаються сірі села з жовтими плямами нових хат.

— Александретта, вихід у Середземне море, — чув Самгін крізь одноманітний гуркіт поїзда. Довгий палець Крейтона впевнено креслив на столику прямі і криві лінії, голос його звучав теж упевнено.

«Він зовсім певен, що мені треба знати систему його фраз. Так міркують, напевно, десятки тисяч людей, подібних до нього. Він добре одягнений, взутий, у нього напрочуд зручні чемодани, і взагалі він почуває себе зовсім добре на землі», — думав Самгін зі змішаним почуттям досади й поблажливості.

— Ви дуже багато присвячуєте сили й часу абстракціям, — говорив Крейтон і чистив нігті химерною щіточкою. — Все, що ми знаємо, ґрунтується на тому, чого ми ніколи не знатимемо. Треба спинитися на одній абстракції. Припустіть, що це — бог, і дайте кольоровим расам, дикунам, витрачати уяву на всякі, більш чи менш наївні тлумачення його зовнішності, якостей і намірів. Нам пора звикнути до думки, що ми — християни, і ми справді християни, навіть тоді, коли атеїсти.

«Він не може подобатися Марині», — задоволено вирішив Самгін і спитав: — Марина Петрівна сказала мені, що ваш батько — квакер?

— Так, — відповів Крейтон, кивнувши головою. — Він — помер. Та — він насамперед був фабрикант... отих: вірьовки, товсті, тонкі? Тепер це робить мій старший брат.

І, показавши веселі зуби, Крейтон зав'язав пальцем у повітрі вузол, жартівливо кажучи:

— Це — дуже корисно, вірьовки!

«Кінець кінцем щаслива людина — це людина обмежена», — поблажливо вирішив Самгін, а Крейтон спитав його, дуже чемно:

— Я вас стомлюю?

— О, ні, що ви! — відказав Самгін. — Я мовчу, бо уважно слухаю...

— Ви — мало росіянин, у вас всі говорять дуже охоче і багато.

«Не більше за тебе», — подумав Самгін. Він ліг спати раніше за англійця, хоч спати не хотілось. Крізь повіки стежив, як той акуратно роздягається, розвішує кос-

тєм,— ось він вийняв з кишені штанів револьвер, оглянув його, сховав під подушку.

Самгін у думці усміхнувся й нагадав собі, що його револьвер — у кишені пальта.

Серед ночі він прокинувся, пішов до вбиральні, але, коли вийшов з куде в коридор, хтось дуже штовхнув його в груди й тихо сказав:

— Назад, дурню!

Самгін ударився об ребро дверей, скрикнув:

— Що таке? — у відповідь йому повторили:

— Геть, дурню!

Світло в коридорі було погашене, і Самгін швидше відчув, а не побачив у темряві пляму руки з револьвером у ній. Раніше ніж він устиг зробити що-небудь, крізь нещільно прикриту завіску вдерлася смужка світла, осліпивши його, і почувся здивований шепіт:

— О, чорт, знову ви!

— Я вас не знаю,— досить голосно сказав Самгін — перше, що прийшло в голову, хоч розумів уже, що говорять до Інокова.

— Забирайтесь,— прошепотів Іноков і, пхнувши його в купе, зачинив двері.

Самгін намацав пальто, став шукати кишеню, вихопив револьвер, але в цю хвилину поїзд дуже струснуло, процизливо завищали тормози, розлючено зашипіла пара, — Самгін похитнувся й сів на ноги Крейтону, той прокинувся і, висмикуючи ноги, хвицаючись, забурмотів по-англійськи, потім люто закричав:

— Хто такий?

— Тихше, — сказав Самгін, важко перевалюючись на своє місце, — чуєте?

Попереду, біля паровоза, стріляли, — Самгін механічно лічив знайомі клацання: два, одно, три, два, одно, одно. При першому ж пострілі Крейтон запалив сірника, освітив Самгіна і, зразу ж погасивши вогник, сказав півголосом:

— Тримайте револьвер дулом донизу, у вас тремтять руки.

Самгін, опустивши руку, затиснув її разом з револьвером коліньми.

— Бандити?— догадався Крейтон і, пробурмотівши: «Ось — Америка!» — суворо сказав: — Коли відчинять двері — стріляємо разом, — так?

— Так, так, — відповів Самгін, прислухаючись до гамору в коридорі вагона і до голосу, що командував за вікном:

— Кондукторе, погаси ліхтар! Кому я кажу, дурню? Стрільтиму, — не махай ліхтарем.

«Іноків... Це — Іноків. Вдруге!» — приголомшено думав Самгін.

— Ет, дурень!

Ляснув постріл, дзенькнуло скло, на щєбінь упало щось металічне, і почувся хрипкий крик:

— Гей, ви, там! Довбешок з вікон не висовуйте, з вагонів не виходьте!

Було дивно чути, що голос звучить начебто не сердито, а презирливо. У вагоні клацали язички замків, хтось постукав у двері купе.

— Не відчиняти! — суворо сказав Крейтон.

— Напали на поїзд! — прокричав у коридорі істеричний голосок. Самгіну здавалося, що все ще стріляють. Він не був певен цього, але пам'ять його безперервно відтворювала постріли, схожі на клацання замків.

Час тягся незвично повільно, хоч рух у вагоні став гучнішим, швидшим. За вікном хтось пробіг, зарипівши щєбенем, голосно крикнувши:

— Хутко!

Самгін так міцно стискував револьвер коліньми, що в нього заболіла рука; він засунув зброю під стегно собі й щільно притиснув її до м'якуша дивана.

— Дивно, — сказав Крейтон. — Вони не квапляться, ці ваші бандити.

Судорожно зітхала й шипіла пара під вагоном, — було кілька особливо довгих секунд, коли Самгін не чув ані звуку, крім цього шипіння, а потім, коло вагона, заговорило кілька голосів, і один, особливо гучно, сказав:

— Тут, у цьому!

— Не випускати нікого!

Вагон обережно смикнуло, брязнули зчеплення, Крейтон трохи підняв завісу вікна; дерева за вікном ворушились, наче стираючи темряву з шибки, мутно пропливла пляма просіки, наче дорога до світла.

— Що ж, — нас узяли в полон? — грубо спитав Крейтон. — Ми — ідемо!

Так, поїзд ішов майже зі звичайною швидкістю, а в коридорі тупотіли кроки багатьох людей. Самгін підняв

завіску, а Крейтон, сховавши руку з револьвером за спину, швидко відчинив двері купе, питаючи:

— Що робиться?

Проти дверей стояв кондуктор з стеариною свічкою в руці, високий і товстий чоловік з білими вусами, два солдати з гвинтівками і ще кілька людей, що їх не видно було в темряві.

— Поштовий вагон пограбували, — сказав кондуктор, тримаючи свічку на рівні свого обличчя й усміхаючись. — Ось звідси загальмували поїзд, ось, бачите — пломбу зірвано з тормоза...

— Скільки ж їх було? — густим басом спитав товстий чоловік.

— Кажуть — четверо.

— Хто каже?

— Товариш.

— Який — товариш, чий?

— Наш, з бригади.

— Скрізь — товариші!

Жіночий голос напружено скрикнув:

— Скільки ж, скільки вбитих?

Йй сердито відповіли:

— Убитих нема!

— Ви приховуєте! Вони стріляли.

— Солдатів з охорони руку прострелили, та й годі, — сказав кондуктор. Він усе усміхався, його голене солдатське обличчя начебто тануло на вогні свічки. — Я одного бачив, — поїзд став, я стрибнув на колію, а він іде, в капелюсі. Що таке? А він кричить: «Гаси ліхтар, застрелю», і — бах у ліхтар! Ну, тут я впав...

— Четверо? — пробурчав Крейтон над вухом у Самгіна. — Хоробрі хлопці.

А Самгін подумав:

«Яке презирство треба мати до людей, щоб учотирьох нападати на цілий поїзд».

Він весь час згадував Інокова, не думаючи про нього, а просто бачачи його поряд з Любашею, поряд з собою, в полі, коли розвалилась казарма, поряд з Єлизаветою Співак.

«Писав вірші».

Він чув, що хтось шепоче:

— Зверніть увагу: в пана в окулярах — револьвер.



Самгін, з мимовільною швидкістю, кинув револьвер на диван, а шепіт викликав голосну відповідь:

— Ну, то що ж таке? Револьвер і в мене є, та, напевно, і в багатьох. А от що вбитих нема, це підозріло. Це, знаєте...

— Авжеж, дивно...

— При наявності солдатів...

— Солдат — не пугач, він теж уночі спить. А в них — бомба. Руки вгору і — край! — похмуро промовив один з солдатів.

— Все-таки треба було стріляти!

— Піднявши руки вгору? Киньте, пане. Ми перед начальством відповідатимемо, а ви нам — людина невідома.

— Він каже правильно, — сказав Крейтон.

На Самгіна ці голоси людей, що їх не було видно в п'ятмі, впливали, як важке сновидіння.

«Інокова, звичайно, спіймають...»

Він був невдоволений собою, йому здавалося, що він поводився недосить мужньо і що Крейтон помітив це.

«Іноков не міг би завдати мені шкоди», — закинув він собі. Але тут виникло запитання: «А що я міг би зробити?»

І Самгін увійшов до купе, вирішивши не думати на цю тему, прислухаючись до жвавих розмов в коридорі.

— За десять хвилин обробили!

— За сім.

— Ви лічили?

— Солдат говорив зухвало, — це не личить солдатів. Я сам — військовий.

— Кондукторе, — чому нема світла?

— Проводи порвано, ваше благородіє.

Увійшов Крейтон, сів на диван і сказав, похитуючи головою:

— Ваші співвітчизники — фаталісти.

Самгін промовчав, впорядковуючи постіль, — у коридорі бас високого чоловіка вмиротворено промовив:

— Що ж, панове: подякуймо богові за те, що залишилися живі, здорові...

— Скоро Уфа.

Позіхнувши, заговорив Крейтон:

— Ви даремно кидаєте револьвер так. Автоматичні револьвери вимагають обережності.

— Я кинув на м'яке, — сердито озвався Самгін, ліг і задумався про презирство деяких людей до всіх інших.

Наприклад — Іноків. Що йому до права, моралі й усього, чим живе більшість, що прищеплюється людині державою, культурою? «Класова держава ремонтує старий будинок гнилим деревом», — раптом згадав він слова Степана Кутузова. Це було неприємно згадати, так само як вдалу фразу противника в цивільному процесі. В коридорі все ще розмовляли, бас поважно доводив:

— Ви ж бачите: Дума неспроможна умиритворити країну. Нам потрібна диктатура, треба, щоб хто-небудь з великих князів...

— Ви дайте нам маленьких, та розумних!

— Панове! Всі так перехвилювались, а ми заважаємо спати.

— Дуже розумно сказано, — пробурчав Крейтон і замкнув купе.

Самгін заснув і був розбуджений несамовитими криками Крейтона:

— Ви не маєте права стримувати мене, — кричав він, не тільки не дбаючи про правильність мови, а навіть ніби навмисно підкреслюючи перекручення слів; в дверях купе стояв, наче врубаний, молодий жандарм і говорив:

— Не велено.

— Але я повинен давати кілька телеграм — розумієте?

— Нікого не велено випускати, — і звернувся до Самгіна: — Поясніть їм: поїзд зупинено за семафором, вокзал — далі.

— Ви чуєте? Не дозволяють давати телеграм! Я — біг, зіскочив, може, ламав ногу, вони мене схопили, тягли тут — заткнули двері оцим!

Розмахуючи капелюхом, він показав ним на жандарма; обличчя в нього було сіре, на скронях виступив піт, щелепа тряслася і очі, наліті кров'ю, гнівно блищали. Він сидів на постелі в незручній позі, витягнувши одну ногу, впираючись другою в підлогу, і ричав:

— Ви повинні знати, коли ви арештуєте! Це — дикість! Я — скаржусь! Я протестую моему послу у Петербурзі!

— Заспокойтесь! — порадив Самгін. — Зараз вияснимо — в чому річ?

Погладжуючи ногу, Крейтон замовк, і тоді у вагоні стало підозріло тихо. Самгін виглянув з-під руки жандарма в коридор: двері всіх купе були позачинювані, лише з одних висунулась войовнича, йоржиста голова з сивими вусами; неприязно глянувши на Самгіна, голова зникла.

«Чортовиння якесь»,— подумав Самгін і спитав жан-дарма: в чому річ?

— Перевірка документів,— ввічливо і тихо відповів жандарм.— Поїзд було зупинено автоматичним тормозом з цього вагона. Сусід ваш думали, що вже вокзал, сплигнули, забили ногу і — сердяться.

— Ногу я зламав! — знову заричав Крейтон.— Це я теж буду протестувати. Вона була трошки зламана, раніше року, але — це нічого!

Жандарм оступився, на його місце стали чорнобородий офіцер і судовий чиновник, горбоносий, у пенсне, з кощавим іронічним обличчям. Офіцер зажадав документи. Крейтон вихопив бумажник з бокової кишені піджака, крякнув, скреготнув зубами й кинув документ на коліна Самгіну. Самгін — передав офіцерові разом зі своїм, а той, прочитавши, подав через плече своє судовику. Все це робилося мовчки, тільки Крейтон, втираючи хусточкою піт з обличчя, буркотливо бурмотів гаряче шиплячі англійські слова. Самгін, передчуваючи, що в цьому мовчанні нарастають якісь серйозні неприємності для нього, зітхнув і закурив цигарку. Судовий чиновник, прочитавши документи, скривився, пошепотів щось на вухо офіцерові і тоді сказав:

— Дозвольте заявити, панове, наше щире пробачення за завдані вам турботи...

Крейтон, махнувши на нього капелюхом, заричав крізь зуби:

— О, ні! Це мене не... задовольняє. Я — зламав ногу. Це буде матеріальний збиток, атож! І я не піду тут. Я вимагаю лікаря...— Офіцер підступив до нього й став заспокоювати, а судовик спитав Самгіна, чи не помітив він у вагоні чоловіка, який зовні відрізнявся б чим-небудь від пасажирів першого класу?

— Ні,— сказав Самгін.

— І вночі, перед тим, як поїзд спинився між станціями, не чули шуму біля ваших дверей?

— Я — прокинувся, коли поїзд уже стояв,— відповів Самгін, а Крейтон закричав:

— Я — теж спав, авжеж! Я був здоровий людина й добре спав! Тепер ви зробили, що я буду погано спати. Я вимагаю лікаря.

Офіцер дуже чемно сказав йому, що зараз поїзд піде до вокзалу.

— І залізничний лікар — до ваших послуг.

— О, дякую! Але волів би, щоб його послуг потребували ви. Тут є наш консул? Ви не знаєте? Але ви, сподіваюсь, знаєте, що скрізь є англійці. Я хочу, щоб покликали англійця. Я тут не піду.

Судовик далі ставив Самгіну якісь пусті запитання, потім тихенько попросив його:

— Ви заспокойте вашого сусіда, бо він своєю істерикою викличе увагу публіки, навряд чи приємну для нього й для вас.

Самгін хотів сказати, що не потребує піклування про нього, але — мовчки кивнув головою. Чинovníк і офіцер пішли в друге купе, і це трохи заспокоїло Крейтона, він витягнувся, заплющив очі і, мабуть, міцно зціпив зуби, — на вилицях здулися жовна, неприємно змінивши його обличчя.

Через кілька хвилин поїзд підійшов до вокзалу, з'явився старенький лікар, розрізав черевик у Крейтона, виявив складний перелам кістки й утішив його, сказавши, що знає в місті двох англійців: інженера і скуповувача шерсті. Крейтон дістав блокнот, написав дві записки й попросив негайно доставити їх співвітчизникам. Прийшли санітари, перенесли його до приймальної кімнати на вокзалі, і там він, гидливо оглядаючись, з явною огидою нюхаючи дивно тепле, густе повітря, сказав Самгіну:

— Приємну подорож нашу зламано, я дуже сумно зажурений цим. Ви їдете додому, правда? Ви розкажете все це Марина Петрівна, хай вона буде сміятись. Це все-таки смішно!

І, зітхнувши, філософічно закінчив:

— Так дуже багато що кінчається в житті. Один чоловік обняв у Ліверпулі свою наречену й виколов шпилькою око собі, це не дуже його засмутило. «Мене добре годує одно око», — сказав він, бо був годинникар. Та наречена вважала, що одним оком він може оцінити тільки одну половинку її, і не погодилась вінчатися. — Він ще раз зітхнув і клацнув язиком: — По-російськи це — пристойно, але, здається, не цікаво...

Самгін дочекався, коли прийшов маленький, худий, бистроокий чоловік у фланельовому костюмі і вони з Крейтоном заговорили, усміхаючись один до одного, як старі знайомі. Попрощавшись, Самгін пішов до буфету, з при-

емністю поснідав, випив кофе й пішов гуляти, думаючи, що за останній час всі події в його житті розв'язуються швидко й легко.

Виникла навіть смілива думка: цікаво б зустріти Інокова ще раз, але, звичайно, в його вільний від професійних завдань час.

«Я двічі врятував його від шибениці,— як оцінює він це?.. А Крейтон — дуже типовий. Людина аристократичної раси. Впевненість у своїй перевазі над усіми людьми».

Місто було якесь низеньке, воно наче сиділо, а не стояло на землі. Зі степу широкою хвилею налітав вітер, здіймаючи на вулицях прозорі хмари чорнуватої, теплої куряви. Серед церковних бань Самгін побачив два мінарети, і тільки після цього став помічати на вулицях людей з монгольськими обличчями. Річка Біла виявилася мутножовтою, а Уфа — блакитнішою й прозорішою. На брудних берегах лежало дуже багато сплавного дерева і майже стільки ж засмаглих на сонці башкирів у лахмітті. Взагалі було якось непохитно, назавжди нудно, і виникла думка, що Інокovi, Кутузovi та інші люди цього типу ризкують волею і життям — марно, не перемогти їм, не зруйнувати цієї теплої, курної нудьги. Сум не так обтяжував, як заспокоював. Пригадався вірш Шеллі «Озімандія».

Пустеля мертва і небеса над нею.

Через два дні, надвечір, у нього сиділа Марина, в платті кольору окисованого срібла. Крейтон передбачив правильно: вона сміялась, слухаючи розповідь про напад на поїзд, про лихі пригоди й лють англійця.

— Ні, як хочеш, а — все-таки — молодці! Це — спритно!

«Чи сказати їй про Інокова?» — спитав себе Самгін.

— Ах, Ліонель, дивак! — сміялась вона майже до сліз і раптом сказала серйозно, не приховуючи задоволення: — Так йому й треба! Нехай понюхає, чим пахне російське життя. Він же, знаєш, приїхав рознюхувати, де що продається. Сам він, звичайно, мовчить про це. Але я ж почувую!

І, помовчавши, облизнувши губи, вона казала далі, піднявши трохи одну брову, усміхаючись:

— Тепер — купець при владі, а капіталів у нього —

не великий запас, то він і почне іноземців кликати: «Купуйте Росію!»

— Жартуєш ти, все жартуєш,— сказав Самгін, аби сказати що-небудь; вона відповіла:

— Бачу — нудно тобі, от і жартую. Та, і — що ж мені робити? Сита, здорова...

Вона замовкла, взявши зі стола книжку, недбало перегортаючи її й нахмурившись, ніби вирішуючи щось. Самгін почекав її слів і почав розказувати про Інокова, про дві останні зустрічі з ним,— розказував і думав: як поставиться вона? Поклавши книжку на коліно собі, вона вислухала мовчки, поглядаючи у вікно, за плече Самгіна, а коли він скінчив, сказала півголосом:

— Цікава людина! Звичайно, потрапить на вішалку. Таки потрапить... Тобі, напевно, дико буде почути це, а я — маю пристрасть до таких людей.

— Ти знаєш, що я багато чого не розумію в тобі,— сказав Самгін.

— Знаю,— погодилась вона; дуже просто прозвучало це її слово.

— А хотілося б зрозуміти,— додав Самгін.— У мене до тебе склалося ставлення, яке... потребує ясності...

Сміючись, вона спитала:

— Чи не посвататися хочеш?

Але зразу ж сказала:

— Це я теж жартую. Розумію, що свататися ти не маєш наміру. А розказати себе я тобі — не можу, розказувала, та ти — не віриш.— Вона встала, простягнувши йому руку через стіл і говорячи трохи притишеним голосом:

— Ось що, через кілька днів у кораблі моему радіння про духа буде,— хочеш, я скажу Захарієві, щоб він показав тобі свято це? В щілинку,— додала вона й усмінулась.

Її пропозиція не здивувала й не потішила Самгіна, а збентежила його, як несподіванка, зміст якої — незрозумілий. Він бачив, що очі в Марини усміхаються незвичайно, начебто вона проти волі своєї сказала щось непродумане, ризиковане і, незадоволена собою, сердиться.

— Я буду страшенно вдячний,— покvapливо сказав він, а Марина повторила:

— В щілинку, здаля. Ну,— бувай здоров!

Провівши її, Самгін швидко вбіг до кімнати, спинився

біля вікна й подивився, як легко й солідно ця жінка несе своє тіло сонячною стороною вулиці; над головою в неї — бузковий зонтик, плаття металічно блищить, надзвичайно гарно торкаються каменю панелі тувельки бронзового кольору

«Ідол. Златоокий ідол», — з почуттям захоплення подумав він, але це почуття зразу ж зникло, і Самгін пожалів — про себе чи про неї? Це було неясно йому. В міру того, як вона віддалялась, його опановувала невиразна тривога. Він рідко згадував про те, що Марина — член якоїсь секти. Зараз згадати й думати про це було чомусь особливо неприємно.

«Ось, нарешті, відчиняються двері таємниці», — сказав він собі й сів на стілець, барабанячи пальцями по коліну, покручуючи борідку. Жарт не вдався йому.

Виникало побоювання якоїсь утрати. Він поспішно почав переглядати своє ставлення до Марини. Все, що він знав про неї, зовсім не збігалось з його уявленням про людину релігійну, хоч він не міг би сказати, що має цілком точне уявлення про таку людину; в кожному разі це — людина, обмежена містикою, метафізикою.

«Занадто розумна для того, щоб вірувати. Але ж не може бути якоїсь секти без віри в бога або чорта!» — роздумував він.

Те, що вона говорила про розум, виразно суперечило її життєвій практиці. Її слова про духа і взагалі все, що вона, різного часу, говорила йому про свої погляди на релігію, церкву, — було не зрозуміле, не цікаве і не затримувалось у нього в пам'яті. Пам'ятав він тільки вибух її гніву проти попів, але й це нічого не пояснювало йому, він навіть подумав: «Тут я, здається, перебільшив щось або чогось не зрозумів. Я ніколи не сперечався з нею на цю тему, не можу, не хочу сперечатись, але — чому я начебто боюсь посваритися з нею?»

Почуття тривоги — зростало. І кінець кінцем раптом догадався, що боїться не сварки, а чогось дурного і пошлого, що може зруйнувати ставлення до цієї жінки, яке склалося в нього. Це було б дуже сумно, однак саме ця небезпека навіває тривогу.

«Але ж, по суті, питання розв'язується дуже просто: не піду», — подумав він.

Та це не було вирішенням. На другий день зелених свят Самгін сидів біля вікна, виглядаючи з-за квітів на

вулицю. За вікном важко рухалась церковна процесія: міські обивателі, на чолі з духовенством усіх церков, ішли за місто в поле — проводити ікону богородиці в далекий монастир, де вона перебувала й звідки її приносили щороку в суботу на великодньому тижні «гостювати», по черзі, в усіх церквах міста, а з церков покvapно й не дуже «благоліпно», носили по всіх домах кожної парафії, збираючи з «жителів» десятки тисяч священної данини на користь монастиря.

Самгін дивився на густу, святково одягнену, масу обивателів, — вона заповнювала прикрашену молодими берізками вулицю так само щільно, густо, як у Москві, ідучи під червоними прапорами, за труною Баумана, не видною під стрічками і квітами. Так само, як тоді, нищівно човгали десятки тисяч підшов по камінню бруку. Сухий шурхіт під сточував каміння, здіймаючи над неукритими головами сіренко хмару куряви, а в куряві тьмянувало блищало золото сотень корогов. Вітер струшував корогви, ворущив волосся на головах у людей, вітер гнав білі хмари, на людей падали тіні, ніби стираючи порошок і піт з червоних лисин. В небі басовито й безперервно гула мідь дзвонів, заглушуючи спів численного хору півчих. Яскраво, сліпуче сяючи, юрбу очолював високо піднесений над нею золотий квадрат ікони з двома чорними плямами в ньому, одна — більша, друга — менша. Закинута назад, гордо похитуючись, ікона стояла на довгих жердинах, жердини лежали на плечах у людей, міцно приліплених одно до одного, — Самгін бачив, що вони несуть важку пошу свою легко.

За іконою повільно рухались важкі, золоті й безногі фігури попів, попереду їх — сивобородий, огрядний архіерей, на голові в нього — золотий баняк, багато оздоблений гострими промінчиками самоцвітних камінців, у руці — довгий посох, теж золотий. Здавалося, що чим далі йде архіерей і десятки незграбних фігур в ризах, — тим густішим стає цей живий потік золота, немов захоплюючи за собою всю силу сонця, весь блиск його проміння. Плип юрби був потужним і все загалом своерідно гарне, — Самгін почував це.

Та він віддав би перевагу сірому дневі, дужчому вітрові, більшій куряві, дощеві, градові — менше яскравості й гучного дзвону міді, менше — свята. Не вперше бачив він процесію і завжди ставився до парадів духовенства



так само байдуже, як до парадів війська. А цього разу він пильно шукав у юрбі, що нескінченно пливла, чого-небудь смішного, дурного, пошлого. Згадав, що в романі «Воскресіння» Лев Толстой назвав ризу попову золотою рогожею,— за це пошленький літератор Ясинський сказав у своїй рецензії, що Толстой — гімназист. Було досадно, що ікону, вміщену у важкий ящик кіота, люди несуть так легко.

«Марина була б не важчою, але кращою, величншою...»

Ранком, у газетному звіті про урочисту відправу вчора в соборі, він прочитав слова протоієрея: «Радістю й торжеством проведемо захисницю нашу»,— ось це безглуздо: чому люди повинні почувати радість, коли їх покидає те, що — за їх віруванням — здатне творити чудеса? Потім він згадав, як на похороні Баумана товста жінка спитала:

— «Кого ховають?»

— «Революцію, тітко»,— відповіли їй.

Це трохи розігріло думки Самгіна,— він, уже з обуренням, подумав:

«Заради цього стада, заради ситості його Авраами політики приносять у жертву Ісааків, якісь Самойлови фабрикують революціонерів з хлопчаків...»

Тут він згадав:

«А може, хлопчика й не було?..»

Він уже не приховував від себе, що обурення розігріває в собі штучно і потрібне йому це для того, щоб те, що він побачить сьогодні, не виявилось дурнішим за те, що він уже бачить.

«Легковажний вчинок,— закинув він собі й усміхнувся, подумавши: — Очевидно, вона багато важить для мене, якщо я так боюся побачити її в дурному становищі».

Юрба пройшла, але на вулиці стало ще гамірніше,— котилися екіпажі, цокали по камінню бруку кінські підкови, човгали по панелі й стукали палиці темненьких дідків, бабусь, бігли хлопчакі. Та скоро зникло й це,— тоді з-під воріт дому виліз чорний собака і, роззявивши червону пащу, довго позіхнувши, ліг у затінку. І майже в той самий час повз вікно швидко пробігла періста, сита коняка, запряжена в плетену брочку,— на козлах сидів Захарій в сірому зім'ятому плащі.

«Значить — далеко їхати»,— збагнув Самгін, поспішно одягся й вийшов до воріт.

Захарій, мовчки кивнувши йому головою й почекавши, поки він сів, швидко погнав коняку, підстрибуючи на козлах, наче дерев'яний. Місто було порожнє, і гомін лунав у ньому, наче в бочці. Їхати довелося недовго; за містом, на городах, Захарій звернув на вузьку доріжку серед парканів і тинів, до двоповерхового, дерев'яного будинку; вікна нижнього поверху були частково закладені цеглою, частково забиті дошками, у вікнах верхнього не було жодної цілої шибки, над ворітьми дугою вигиналася іржава вивіска, але ще добре збереглися слова: «Завод штучних мінеральних вод».

Самгін зітхнув і поправив окуляри. Заїхали на широкє подвір'я; воно густо заросло бур'яном, з бур'яну стирчали обгорілі колоди, здіймалася напіврозвалена піч, всюди в бур'яні блищали осколки пляшкового скла. Самгін згадав, як бабуся показала йому її старий, напіврозвалений дім і ось такий самий двір, засмічений побитими пляшками,— згадав і подумав:

«Повертаюся в дитинство».

Коняка обережно ввійшла у відчинені двері великого сарая,— там у сутіні хтось узяв її за повід, а Захарій, підбігши по підстрибуючих дошках підлоги до задньої стіни сарая, відчинив у ній двері, тихо покликав:

— Прощу!

Самгін, кліпаючи очима, вийшов у густий, задушений чагарником сад; в гушавині заростей, під липами, витягнувся довгий одноповерховий будинок, з трьома колонами по фасаді, з мезоніном на трое вікон, обліплений маленькими прибудовами,— вони підпирали його з боків, вилазили на дах. В цьому будинку хтось жив,— на підвіконнях у мезоніні стояли квіти. Зайшли за ріг, і виявилось, що будинок стоїть на пагорбку і задній фасад його — на два поверхи. Захарій відчинив маленькі двері й порадив:

— Обережно.

В темряві під ногами зарипіли сходи, розчинилися ще двері, і Самгіна засліпив яскравий промінь сонця.

— Підождіть хвилинку, я — зараз! — тихо сказав Захарій і, причинивши двері, зник.

Самгін скинув капелюх, поправив окуляри, обдивився: біля вікна, розпеченого сонцем,— широкий шкіряний диван, перед ним, на підлозі,— стара стоптана шкура бі-

лого ведмедя, в кутку — шафа для одягу з дзеркалом на всю величину дверей, біля стіни — два шкіряні крісла і маленький, круглий стіл, а на ньому графин з водою, склянка. В кімнаті душно, голі стіни її пофарбовані голубуватою фарбою і все в ній начебто припудрено невидимим, але їдким порошком. Самгін сів у крісло, закурив, налив у склянку води й не став пити: вода була тепла, затхла. Прислухався,— в домі було неприродно тихо, і в цій тиші, так само як у всьому, що оточувало його, він відчув щось прикре. Безшумно відчинилися двері, увійшов Захарій,— кинулося в очі, що волосся на голові в нього вдвоє більше, ніж завжди було, і воно — кучерявіше, наче він вимив і трохи завив його.

— Будь ласка,— пошепки запросив він.— Тільки — цигарочку киньте і там не куріть, сірників не запалюйте! Қашляти і чхати теж утримуйтесь, прошу! А вже коли терпіти буде не сила — в хусточку покашляйте.

Він узяв Самгіна за рукав, звів сходами на шість приступок униз, обережно увіпхнув кудись на м'яке й прошепотів:

— Ось, сідайте, звідси все буде видно. Тільки вже, будь ласка, тихо! На стіні ганчірочка є, знайдете її...

В темряві Самгін наткнувся на спинку якоїсь меблі, намацав шкарубке сидіння, обережно сів. Тут було прохолодніше, ніж нагорі, але теж міцно тхнуло пилом.

«Подивимось, як роблять релігію на заводі штучних мінеральних вод! Але — як же я побачу?» Посунувши ногу по м'якому на підлозі, він уперся нею в стіну, а помацавши по стіні рукою, знайшов ганчірочку, повернувши її, і перед очима в нього виявилась довгаста, завширшки на палець, ясна смужка.

Притримуючи окуляри, Самгін глянув у щілину й відчув, що він ніби падає в необмежену сутінь, де висить плоска, правильно кругла пляма мутного світла. Він не зразу збагнув, що світло відбивається на поверхні води, налітої в чан,— вода заповнювала його вщерть, світло лежало на ній широким кільцем; друге, вужче, не таке яскраве кільце лежало на підлозі, чорній, як земля. В центрі кільця на воді,— наче заглибина в ній,— безформна тінь, і теж важко було збагнути, звідки вона?

«Якийсь фокус».

Напружуючи зір, він помітив високо під стелею лампу, вміщену в чорний ковпак,— нижче, під лампою, висіло

щось невиразне, схоже на птаха з розгорнутими крильми, і це його тінь лежала на воді.

«Не дуже дотепно»,— подумав Самгін, відсапуючись і заплющивши очі. Сидіти — незручно, тиша — неприємна, і подумалося, що всі ці наївні таємничості, може, влаштовано навмисно, тільки для того, щоб вразити його.

Під підлогою, в тому місці, де він сидів, щось негolosно клацнуло, сугінь поворушилась, пояснишала, і, розсовуючи її, виявляючи стіни великої довгастої кімнати, стали входити люди — босі, з запаленими свічками в руках, у білих, довгих до кісточок сорочках, підперезаних чимось. Входили вони парами, мужчина і жінка, тримаючись за руки, свічки тримали тільки жінки; налічивши одинадцять пар, Самгін перестав лічити. У двох останніх парах він упізнав червонолицього лютого Марининого двірника і напівбожевільного сторожа Васю, якого він бачив у Отрадному. У довгій сорочці Вася здавався величезним, і хоч мужчини були здебільшого рослі,— Вася на голову був вищий за всіх. Люди ставали півколом перед чаном, потилицями до Самгіна; але з того, як урочисто виступав Вася, Самгін подумав, що він, напевно, усміхається своєю гордою, дурною усмішкою.

Світло свічок розширило кімнату,— вона дуже велика і, напевно, колись була складом,— вікон у ній не було, не було й меблів, тільки в кутку стояла кадка й на краю її висів ківш. Там, попереду, здіймався невеликий, з квадратний сажень поміст, покритий темним килимом,— килим був такий широкий, що кінці його, спускаючись на підлогу, стелилися ще на сажень. Посередині помосту — задрапірований чорним стілець чи крісло. «Її трон»,— подумав Самгін, і далі почуваючи, що його обманюють.

Він полічив вогні свічок: двадцять сім. Четверо мужчин — лисі, сім чоловік сивих. Здається, більшість їх, так само як і жінки, все люди дозрілого віку. Всі — мовчали, навіть не перешіптувались. Він не помітив, звідки з'явився і став коло помосту Захарій; як усі, в сорочці до кісточок, босий, він один з усіх мужчин тримав у руці товсту свічку: до другого рогу помосту легко підбігла маленька,— наче підліток,— коротковолоса, напівсива жінка, теж з товстою свічкою в руці.

«Зараз з'явиться вона, всі ефекти готові»,— вирішив Самгін.

Марина вийшла не дуже ефектно: спочатку на стіні, за стільцем, майнула її рука, відкидаючи чорну запону, потім з'явилася вся фігура, але — боком; зачіска її зачепилася за щось, і вона так різко смикнула рукою матерію, що зірвала її, відкривши куток дверей. Потім, ступивши вперед, вона поклонилася, сказавши:

— Здрастуйте, сестри і брати по духу!

Півсотні людей відповіло безладним гудінням, голоси звучали глухо, як у підвалі, так само глухо прозвучало й привітання Марини; у гудінні, що було відповіддю, Самгін розрізнув багатократно повторені слова:

— Матінко, рідна, владичице духовна...

Кожен з них, уклонившись Марині, кланявся усім братам і знову — їй. Сорочка на ній, мабуть, шовкова, вона — біліша, ясніша. Як Вася, вона теж здалася Самгіну вищою на зріст. Захарій високо підняв свічку і, опустивши її, погасив, — те саме зробила й маленька жінка і всі інші. Не розриваючи півкола, вони кидали свічки за спини собі, в куток. Марина голосно й суворо сказала:

— Так зникне світло фальшиве! Заспіваймо славу невидимому творцеві всього видимого, великому духові!

В сутині сіре півколо людей заворушилося, зімкнулося в коло. Заспівали нестройно, різноголосо й навіть похмуро — на церковний мотив:

Пресвітлому началу  
Всякого народження,  
Єдиному сушому,  
Що йому нема рівних  
І повік не буде,  
Поклоняємось духовно!  
Ні про що не молимо,  
Нічого не просимо, —  
Просимо тільки духовного світла  
Темряві земної душі...

Самгін бачив фігуру Марини, напружено намагався розглянути її обличчя, але воно було стерте сутінню.

«Мабуть, це вона склала», — подумав він.

Коло людей поволі рухалось справа наліво, рухалось всією масою і майже беззвучно, ледве чути було човгання підшов об дерево підлоги. Коли скінчили співати, — заговорила Марина:

— Запалюйте вогонь духовний!

Біля чана з водою став Захарій, простягнув над ним

руки в широких рукавах і заговорив не своїм, звичайним, а надприродно високим голосом, що здригався:

— Сестри і брати,— вчетверте ми зібралися порадіти про духа свята, хай зійде й воплотиться пречисте світло! В п'їтьмі й мерзоті живемо й прагнемо зішестя сили всіх сил!

Коло крутилося швидше, ноги човгали чутніше й заглушали голос Захарія.

— Зречемося благ земних і очистимося! — кричав він.— Любов'ю одного до одного запалимо серця!

Щільне, сіре кільце людей, крутячись, ніби розсувало, розширяло сутїнь. Самгїн ясніше бачив Марину,— вона сидїла, склавши руки на грудях, високо піднявши голову. Самгїну здавалося, що він бачить її обличчя — суворе, нерухоме.

«Звикли очі. Вона справді схожа на статую якогось ідола».

— Спелеться плоть — узи диявола — і визволить дух наш з полону спокус його! — викрикував Захарій,— його схопили, втягли в танок, а він усе ще кричав, і йому вже вторував тонкий, істеричний голос жінки:

— Ой — дух! Ой — свят...

— Рано! — оглушливо ревноу густий бас.— Куди су-пенешся? Шелихвістко!

На місце Захарія став лисий бородатий чоловік і загув:

— Тут є сестри-брати, які вперше з нами радіють про духа. І один чоловік усумнився: чи правильно Христа зрікаємось! Може, з ним і інші є. То дозволь, кормщице наша мудра, я скажу.

Марина не поворухнулась, а коло пішло повільніше, та лисий, змахнувши руками, сказав:

— Ходїть, ходїть по волі! Голос мїй далеко чути!

Він густо кашлянув і говорив далі ще дужче:

— Ми — бога в Христї зрікаємось, а людину — визнаєм! І був він, Христос, духовна людина, одначе — спокусив його Сатана і нарік він себе сином бога і царем правди. А для нас — нема бога, крім духа! Ми — не мудрі, ми — прості. Ми так думаємо, що істинно мудрий той, кого люди безумним визнають, хто відкидає всі віри, крім віри в духа. Тільки дух — сам від себе, а всі інші боги — від розуму, від мудрувань його, і під іменем Христа розум же приховано,— розум церкви і влади.

Щось схоже Самгін чув від Марини, і слова старого легко лягали в пам'ять, але говорив старий довго, з уро-чистою злобою, і слухати його було нудно.

«Напевно — крамар, м'ясник який-небудь», — визначив Самгін, коли лисий промовець став у цеп кола й трубним голосом крикнув:

— Швидше! Ой — дух, ой — свят!

— Ой свят, ой дух, — безладно й не дуже голосно повторили десятки голосів, жіночі голоси звучали верескливо, дратівливо. Коли лисий втиснувся в цеп, він ніби похитнув, трохи підняв від підлоги людей і надав обертанню кола такої швидкості, що окремих фігур не можна було відрізнити, утворилося безформне, безруке тіло, — на ньому, на хребті його підскакували, хитались волохаті голови; чутнішим, лункішим став м'який тупіт босих ніг; несамовитіше скрикували жінки, безладні крики ці ставали ритмічнішими, покривали гамір стогоном:

— Ой — дух, ай — дух!

— Ух, ух, — похмуро лунали глухі зітхання мужчин. Самгін, кліпаючи очима, дивився через це величезне буйне тіло, через сірий вихор танку на фігуру Марини й чекав, коли і як вступить вона.

Йому безперечно не хотілося, щоб вона виступала. Так, обіч божевільного кружляння людей, які нерозривно зрослися в тяжке кільце й крутяться в несамовитому сум'ятті, обіч від них — вона на своєму місці. Йому здавалось навіть, що, разом з наростанням швидкості руху людей і сили вигуків, вона росте над ними, як хмара, як пляма світла, — росте й поглинає сутінь. Це тривало стомливо довго. Самгін протер очі хусточкою, скинувши окуляри — без окулярів усе внизу здалося ще безформнішим, більш несамовитим і бурхливим. Він відчув, що цей гучний вихор втягає його, що тіло його робить мимовільні рухи, тремтять ноги, ворушаться плечі, він коливається з боку на бік, і під ним порипує пружина крісла.

«Уявляю, — сказав він собі, і здалося, що він говорить сам до себе звідкись дуже здалеку. — Дурниці!»

В щіливу, в очі йому било повітря — огидно тепле, насичене запахом поту і пилу, шаруділо клаптем шпалери над головою в Самгіна. Очі його приковано спинились на світлому колі води в чані, — вода вкрилася жмурами,

кільце світла, відображеного нею, тремтіло, а темна пляма в центрі здавалась нерухомою і вже не заглибленою, а опуклою. Самгін дивився на цю пляму, чекав чогось і думав:

«Воду схвильовано рухом повітря, темна пляма — тінь резервуара лампи».

Це було останнє, що він усвідомив,— йому раптом здалося, що темна пляма розпухла й утворила в центрі чана вихорець. Це було видно тільки коротку мить, дві, три секунди, і це збіглося з дужчим тупотом ніг, підсилилось різноголосся криків, з тяжко охкаючих вигуків вихопився істерично радіючий, але й ніби зляканий зойк:

— І най-шо-ов, і най-шо-ов...

Хтось заричав, подібно до ведмедя:

— Ух, ух!

Кільцеподібне, сірувате місиво скипало дедалі дужче; люди зовсім втратили людиноподібні форми, навіть голів майже не можна було розглядіти на цьому хмарному кільці, і здавалося, що вихровий рух то підносить його в повітря, до потьмареного світла, то притискає до темної маси під ногами людей. Ніг у них теж не було видно в тремтінні довгого одягу, а те, що під ними, ніби хвилеподібно спухає й опускається, наче палуба судна. Дедалі живішими й більшими ставали жмури на воді в чані, яскравішою — пляма світла на ній,— вона дробилася; Самгін знову бачив вихорець у центрі темного кола на воді, не намагаючись переконати себе в тому, що уявляє, а не бачить. Він почував себе фізично зв'язаним з безголовою, безрукою істотою там, унизу; почував, що шалений вихор людський у похмурому, обмеженому просторі отруєє його тоскною задухою, але дивився й не міг заплющити очей.

— Швидше, брати-сестри, швидше! — заволав голос жінки, і ще пронизливіше другий жіночий голос двічі вигукнув незнайоме слово:

— Дхарма! Дхарма!

В колі людей виникло сум'яття, воно сплуталося, розірвалось, кілька фігур відскочило від нього, дві чи три впало на підлогу; до чана підскочила маленька, коротковолоса жінка,— розмахуючи широкими рукавами сорочки, ніби крильми, вона з неймовірною швидкістю помчала навколо чана, скрикуючи голосом чайки:

О, Аодах'я!  
О, непереможний!



Захарій, хапаючи людей за руки, возз'єднав коло, знову надав кружлянню шаленої швидкості,— люди захокали, завили тихше; маленька напівсива жінка підскакувала, сплескуючи руками, вигинаючись, наче поринаючи у воду, і, знову підстрибуючи, верещала:

Дхарма! Дхарма!  
О, Чудомані,  
Сонячний птах,  
Полумінь вічний!..

Люди судорожно звивались, наче пориваючись розірвати ланцюг своїх рук; здавалося, що з кожною секундою вони крутяться дедалі швидше й нема межі цій швидкості; вони знову несамовито кричали, створюючи хмарний вихор, він розширявся й звужувався, роблячи сутінь світлішою і темнішою; окремі фігури, з виском і ричанням, відкидалися назад, немов бажаючи впасти на підлогу горілиць, але вихрове обертання кола смикало, випрямляло їх,— тоді вони знову вмикалися в сіре тіло, і здавалося, що воно, як смерч, здіймається вгору вище й вище. Хропіння, рев, виття, вищання проколював і розтинав гострий, тонкий крик:

Дхарма-і-і-я...

Коло дедалі частіше розривалось, люди падали, совалися по підлозі, захоплювані обертанням сірої маси, відривались, відповзали набік, у сутінь; коло скорочувалось,— деякі, черпаючи жменями збурену воду в чані, бризкали нею в обличчя одно одному і, збиті з ніг, падали. Впала й ця маленька неприродно легка бабуся,— хтось підняв її на руки, виніс із кола й занурив у темряву, наче у воду.

Самгін уже ні про що не думав, навіть ніби не почув себе, але в нього було відчуття, що він сидить на краю кручі і його тягне кинутися вниз. На Марину він не дивився, пам'ятаючи пам'яттю очей, що вона сидить нерухомо й вище за всіх. Очі його звикли до сутіні, він навіть бачив обличчя тих людей, що вирвалися з кола, попадали й сидять, притулившись до чана з водою. Він бачив, як Захарій вихопив, випхнув з кола Васю; цей огрядний чоловік широко розмахнув руками, ніби зустрічаючи й бажаючи обняти когось, його обличчя усміхалось, сяяло, коли він пішов по колу,— дуже гарне і горде обличчя.

Плавно розводячи руками, він почав говорити, уривчасто й гучно, заглушуючи важкий шум і наче згадуючи слова забуті:

— Дух летить... Ширяє орел білокрилий. Вогненний. Співає — чуєте? Співає: спопелю! Хай буде прахом... Кипить сонце. Орел небес. Радуйтеся! Повалить. Хто владар пекла? Людина.

Два голоси дуже гармонійно заспівали:

Силою сил озброїмось,  
Вогненным духа кільцем оточимось,  
Плавати кораблеві над землею,  
Небо йому вітрилом буде...

Коло пішло повільніше, гомін став тихшим, та люди падали на підлогу дедалі частіше, залишилося на ногах десятків зо два; сивий, високий чоловік, похитуючись, став на коліна, махнув кошлатою головою й дико, шалено закричав:

— Богом богине — слухай, послухай — пора! Гине рід людський. І — загине! Ти ж еси... Утіш — в тобі спання! Зійди...

Скрикуючи, він набирив жменями води, хлюпав нею до Марини, в обличчя собі й на сиву голову. Люди вставали з підлоги, підводячи одно одного за руки, попід пахви, знову ставали в коло, Захарій поквалливо штовхав їх, ставив на місця, кричав щось і раптом, закривши обличчя долонями, кинувся долі, — в коло увійшла Марина, і люди знову шалено, з вищанням, виттям, стогоном, почали крутитись, стрибати, ніби намагаючись відірватися від підлоги.

Самгін бачив, як Марина, спинившись біля чана, розхристалася сорочку на грудях, і, набравши води жменями, облила спочатку одну, потім другу грудь.

Схопився Захарій і, разом з високим, сивим чоловіком, напрочуд легко підняв її, занурив у чан, — вода вихлюпнулася через вінця й начебто обпекла ноги людям, вони завили, — почали крутитися ще шаленіше, знову падали, верещали, совалися по підлозі, — Марина стояла у воді нерухомо, обличчя в неї було теж нерухоме, кам'яне. Самгину здавалося, що він бачить її мідні очі, міцно стиснуті губи, — вода доходила їй вище колін, руки вона підняла над головою, і вони не тремтіли. Ось вона заговорила, але в тупоті й гомоні голосів її голосу не було чути, а коло

знову розривалося, люди, відлітаючи набік, падали на підлогу з м'яким звуком, наче подушки, і лежали нерухомо; деякі, відскакуючи, крутилися поодиноці і парами, але всі падали одно за одним або, простягнувши руки вперед, наче сліпі, похитуючись, відходили набік і там теж безсило валилися з ніг, наче підрубані. Якась жінка з розпущеними косами стрибала навколо чана, скрикуючи:

— Слава! Слава!

Самгін відчув, що він непритомніє, встав, спираючись руками на стіну, ступив, ударився об щось лунке, як порожня шафа. Білі хмари коливалися перед очима, і очам було боляче, начебто гарячий порох набився в них. Він запалив сірника, побачив двері, погасив вогник і, випхнувши себе за двері, ледве втримався на ногах,— все навколо коливалося, шуміло, і ноги були м'які, наче в п'яного.

«Кошмар»,— подумав він, спираючись рукою на стіну, намацуючи ногою сходи. Довелося знову запалити сірника. Рискуючи впасти, він збіг зі сходів, опинився в тій кімнаті, куди спочатку привів його Захарій, підійшов до стола й жадібно випив склянку огидної теплої води.

«Навіщо вона показала мені це? Невже думає, що я теж здатний крутитися, стрибати?» Він розумів, що думає так само механічно, як обмацує себе людина, прокинувшись після важкого сновидіння.

Десь унизу ще тупотіли, кричали, в кімнаті було душ-но, за вікном, на синьому, горіли й танули червоні хмари. Самгін вирішив вийти в сад, сховатися там, подихати вечірнім повітрям; спустився зі сходів, але двері в сад були замкнені, він постояв перед ними й знову пішов до кімнати,— там перед дзеркалом стояла Марина, тримаючи в одній руці свічку, другою спускаючи з плеча сорочку. Він бачив відображене в дзеркалі червоне її обличчя, широко розплющені очі, прикушену губу,— Марина коливалася, похитувалася. Самгін ступив до неї,— вона махнула рукою, прикриваючи груди, мокрий шовк сорочки зсунувся до її ніг, вона кинула свічку на підлогу й простогнала неголосно:

— Ой,— чого ти? Вийди...

Самгін ступив ще, наступив на свічку, що горіла, і побачив у дзеркалі поряд з білим струнким тілом жінки

чоловіка в сірньому костюмі, в окулярах, з гострою борідкою, з виразом ляку на витягнутому, жовтому обличчі — з роззявленим ротом.

— Вийди,— повторила Марина й повернулася боком до нього, махаючи руками. Вийти бракувало сили, і не можна було відірвати очей від круглого плеча, напружених високих грудей, від спини, повитої масою каштанового волосся, і від плоскої сірньої фігурки чоловіка з очима зі скла. Він бачив, що янтарні очі Марини теж дивляться на цю фігурку,— руки її піднялися до обличчя; затуливши обличчя долонями, вона дивно кивнула головою, кинулась на тахту й крикнула п'яним голосом, тупаючи голими ногами:

— Ох, та йди, чи що!..

Тоді Самгін, задкуючи, не зводячи очей з неї, з її ніг, що тупотіли, вийшов за двері, причинив їх, притулився до них спиною й довго стояв у темряві, заплющивши очі, але виразно й яскраво бачачи могутнє тіло жінки, напружені, наче поранені груди, широкі, рожевуваті стегна, а поряд неї — себе з розкошляною зачіскою, з роззявленим ротом на сірому пітному обличчі.

Він прийшов до пам'яті від поштовху й шепоту:

— Батечку,— хто це? Як це? Захарію, Захарію!..

В цій жінці по її кощавому обличчю скелета він упізнав Маринину покоївку,— вона освітлювала його лампою, рука в неї тремтіла, і в темних западинах злякано тремтіли очі. Вбіг Захарій, відіпхнув її і, задихаючись, сердито забурмотів:

— Чого ж це ви... ходите? Не можна! А я вас шукаю, злякався! Обімліли?

Він схопив Самгіна за руку, швидко звів його зі сходів, майже бігом протягнув за собою десятків зо три кроків і, посадовивши на купу хмизу в саду, став напроти, махаючи в обличчя йому чорною полою чумарки, відкриваючи мокру сорочку, голі ноги свої. Він став тоншим, довшим, біле обличчя в нього витягнулось, оголивши п'яні, мутні очі,— здавалося, що й борода в нього стала довшою. Мокре обличчя лисніло й кривилося, усміхаючись, показуючи зуби,— він щось говорив, а Самгін, ніби захищаючись від нього, запевняв себе:

«Танцюрист, танцюрист з трактиру».

Було неприємно, що цей мовчазний, тихий чоловік говорить так багато.



— Всі зомліли в трудах радості про духа. Радіння ж бо радість...

— Я піду,— сказав Самгін, встаючи; підхопивши його під руку, Захарій повів його в глибину саду, тихенько кажучи:

— Так, уже йдять! Коня не можна, кінь — для неї.

Підвів до діри в огорожі і, махнувши довгою рукою, сказав:

— Ліворуч, повз городи, до каплиці, а там уже побачите.

Самгін пішов, тримаючись ближче до парканів і тинів, почувавши жаль, що в нього нема палиці, кийка. Його похитувало, все ще паморочилась голова, мучила гірка сукість у роті й гострий біль в очах.

Будинки городників стояли далеко один від одного, незабрукована вулиця — безлюдна, вітер пригладжував порох на ній, здіймаючи легкі сірі хмари, шуміли дерева, на городах гавкали й вили собаки. На другому кінці міста, там, куди понесли ікону, в порожнє небо, до срібної тарілки місяця, ліниво здіймалися ракети, вибухи лунали ледве чутно, як тяжкі зітхання, сипалися золоті, різнобарвні іскри.

«Ярмарок там»,— нагадав собі Самгін, стомлено ступаючи, дивлячись на свою тінь,— вона бігла, смикалася по розбитій, м'якій дорозі, ніби намагаючись заритися в порох, і легко перетворювалась у сіру фігурку людини, пригніченої подивом і жалюгідної. Самгін почував себе дедалі гірше. Були в житті його моменти, коли дійсність принижувала його, намагалась розчавити, він згадав ніч 9 Січня на темних вулицях Петербурга, перші дні Московського повстання, той вечір, коли побили його і Любашу,— в усіх цих випадках він підкорявся страхові, який здіймав у ньому природне почуття самозбереження, а сьогодні він пригнічений теж, звичайно, почуттям біологічним, але — не тільки ним. Сьогодні він теж зляканий, але — чим? Це було незрозуміло.

Йому здавалося, що весь він запорошився, забруднений липким павутинням; струшуючись, він обмацував костюм, ловлячи на ньому якесь невидиме сміттячко, потім, згадавши, що, за народним повір'ям, так «оббирають» себе люди перед смертю, глибоко засунув руки в кишені штанів,— від цього стало погано йти, наче він зв'язав себе. І, збоку дивлячись, смішна, мабуть, людина, яка йде

самотньо безлюдною країною,— ступає, засунувши руки в кишені, спостерігаючи судороги своєї тіні, маленька, плоска, сіра,— в окулярах.

Він скинув окуляри, засунув їх у кишеню і, діставши годинник, дивлячись на циферблат, зміркував:

«Це... цей кошмар тривав понад дві години».

Механічна звичка думати й невиразне бажання згانیти, затушувати все, що він бачив, підказувала йому:

«Це можна зрозуміти як символічне шукання змісту життя. Суєта суєт. Метафізика дикунів. Можливо, що й просто — нудьга ситих людей».

Згадалася несамовита бабуся з її страшними словами.

«Напевно — стара діва, така сама недоумкувата, як цей ідіот, Вася».

Та він знав, що примушує себе думати про цих людей, для того щоб не думати про Марину. Її участь у безумстві — зовсім незрозуміла.

Якби воно не завершилося безглуздим купанням у чапі, якби вона ідольськи нерухомо просиділа дві години дикого танцю цих ідіотів — було б краще. Так, було б зрозуміліше. Напевно — зрозуміліше.

Він ішов уже людною вулицею, назустріч рухались ошатні люди, покрикували п'яні, їхали візники, сповнюючи повітря шумом і гуркотом. Все це трошки витверезувало.

Та коли, дома, він умився, переодягся і з цигаркою в зубах сів до чайного стола,— на нього начебто хмара спустилась, охопивши тяжким, тривожним сумом і навіть не даючи змоги одягати думки в слова. Перед ним стояло двоє: він сам і гола, чудова жінка. Розумна жінка — це безперечно. Розумна і владна.

У цій тривозі він прожив кілька днів, почувуючи, що тупіє, підкоряється меланхолії і — боїться зустрічі з Мариною. Вона не з'являлась до нього й не кликала його,— сам він їти до неї не наважувався. Він погано спав, утратив апетит і безперервно дослухався до уповільненої течії в'язких спогадів, до безладної зміни одноманітних думок і почуттів.

У нього несподівано виникло — наче підкралося звідкись з темного кутка мозку — запитання: чого хотіла Марина, крикнувши йому: «Ох, та йди, чи що!» Чи хотіла вона, щоб він вийшов, чи — щоб залишився з

нею? Прямої відповіді на це запитання він не шукав, розуміючи, що, коли Марина захоче,— вона примусить бути її коханцем. Завтра ж примусить. І тут він знову принизливо бачив себе поряд з нею перед дзеркалом.

Минуло понад тиждень, раніше ніж Захарій подзвонив йому телефоном, запрошуючи до магазину. Самгін надів новий фланельовий костюм і пішов до Марини з тим зосередженим настроєм, з яким ішов до суду на складний заплутаний процес. В магазині до нього ніяково й подружньому усміхнувся Захарій, викликавши неприємну підозру:

«Дурень цей, здається, ладен вважати мене теж божевільним».

Марина зустріла його, як завжди, спокійно й доброзичливо. Вона щось писала, сидячи за столом, перед нею стояв скляний глек з рідиною мутножовтого кольору і з льодом. В простому платті, білому, з батисту, вона здавалася не такою рослою й пишною.

— Випий,— запропонувала вона.— Це апельсиновий сік, вода і трохи білого вина. Дуже відсвіжує.

Спочатку вона говорила про справи, а потім спитала, розглядаючи ніготь мізинця:

— Ну, що скажеш про радіння?

— Я — здивований,— обережно відповів Самгін.

— Захарій казав мені, що на тебе вплинуло тяжко?

— Так, знаєш...

— А чим же здивований?

— Та це ж — безумство,— не зразу сказав він.

— Це — віра!

Тепер Марина, підкинувши голову, дивилася на нього пильно, суворо, і в очах у неї Самгін помітив щось незнайоме йсму, холодне й докірливе.

— Це — більше, глибше віра, ніж усе, що показують золочені, театральні, казенні церкви з їх півчими, органами, таїнством евхаристії й з усіма їх фокусами. Стародавня, народна, світова віра в дух життя...

— Мені це чуже,— сказав Самгін, подбавши про те, щоб його слова не прозвучали винувато.

— А це — нещастя твоє й подібних до тебе,— спокійно відгукнулась вона, підстригаючи зламаний ніготь. Стежачи за рухами її пальців, Самгін неголосно сказав:

— Я зовсім не розумію, як ти можеш...

Та вона не дала йому закінчити, знову дивлячись на нього дуже суворо.

— Ти мене ні про що не питаєш, а що треба тобі знати,— я сама скажу. Не ображайся. Можеш думати, що я граюся... з нудьги, або ще що. Це — твоє право.

Він замовк, дивлячись на її бюст, туго обтягнутий батистом; потім, зітхнувши, признався:

— Я шкодую, що... бачив тебе там...

Він говорив не про те, що бачив її голою, але Марина, мабуть, зрозуміла його так.

— Це дрібниці,— недбало сказала вона.— Але ти бачив, чим здавна живуть мільйони простих людей.

Вона встала, струснувши плаття, пішла в куток, і звідти Самгін почув її запитання:

— А Серафиму Нехаєву впізнав?

— Нехаєва? — повторив Самгін давно забуте ім'я.— Там?

— Атож! Шаленіла, сивенька, гостроноса, вороною каркала: «Дхарма, Дхарма!» А напевно, до пуття й не знає, що таке Дхарма, Аодах'я.

— Он як... дивно,— сказав Самгін, а вона, підходячи до стола, говорила далі зневажливо:

— Як скрізь, у нас теж є випадкові й зайві люди. Вона — від закавказьких стрибунів і не нашого напрямку. Навіжена. Про його книжку пише, зі східними розенкрейцерами знайома, нібито. Багата. Чоловік — американець, пароплави в нього. Так,— ось тобі й Фимочка! Вмирала, вмирала і раптом — розбагатіла...

Самгін, слухаючи, задоволено думав:

«Ні, вона не може серйозно ставитися до танців на заводі штучних мінеральних вод! Не може!»

І, відчувши щось дуже схоже на вдячність до неї, Самгін усміхнувся, а вона, виловлюючи ложкою грудку льоду в глеку, спитала, скоса дивлячись на нього:

— Чого смієшся?

Він промовчав, не наважуючись повторити, що не вірить їй і — радий, що не вірить.

— Невіліковий ти розумаха, Кліме Івановичу, друже мій! — задумливо сказала вона, сьорбнувши питва зі склянки.— Від таких, як ти,— хворий світ!

Поставивши склянку на стіл, вона легко долонею штовхнула Самгіна в лоб; гаряча долоня приємно обпекла



шкіру на лобі, Самгін спіймав руку і, вперше за весь час знайомства, поцілував її.

— Невиліковний,— повторила вона, опустивши руку вздовж тіла. — Нудьгуєш за вірою, а — повірити боїшся.

Самгину здалося, що вона хоче сісти на коліна йому,— він поворушився в кріслі, сів міцніше, але в магазині дзенькнув дзвінок. Марина вийшла з кімнати і через хвилину вернулася з листами в руці; один з них, досить товстий, вона зважила на долоні і, недбало кинувши на диван, сказала:

— Крейтон усе вправляється в правописі російською мовою. Зламав ногу, а вдарило в голову. Сватається до мене.

— Він — що? Сватається? — спитав Самгін здивовано і, зразу ж збагнувши, що здивування — недоречно, сказав:

— Це мене не дивує.

— Атож,— сказала Марина, тихо ходячи по килиму.— Сватаються. Не один він. Вони — свататись, а я — ховатись,— нуднувато сказала вона, спинившись, і спитала півголосом:

— Бачив мене голою?

Самгін не встиг відповісти,— випнувши груди, провівши руками по стегнах, вона промовила тихо, але суворо:— Який мужчина потрібен, щоб я від нього дітей мала? Ото ж бо!

Потім, труснувши головою, промовила глухо, з легким хрипом у горлі:

— Мужеві моему я за те, по смерть мою, вдячна буду, що й любив він мене, і голубив, пестив, а красу мою — беріг.

Самгину здалося, що очі в неї вологі,— він низько нахилив голову, встигнувши подумати:

«Говорить, як сільська молодиця...» І слідом за цим відчув, що йому треба піти, зараз же,— останніми словами вона наче витіснила, вичавила з нього всі думки і всякі бажання. Через хвилину він поквалливо прощався, пояснивши свою поспішність тим, що — забув: у нього є невідкладна справа.

«Цинізм і сльози»,— думав він, швидко йдучи гарячою від спеки вулицею.

«Щось ненормальне, темне... Я повинен триматися далі від неї...»

Через кілька днів він зовсім певно знав: він відштовхується від неї, бо вона дедалі дужче притягає його, і йому треба відійти від неї, може, навіть виїхати з міста.

І в середині літа він виїхав за кордон.

## **П Р И М І Т Ь И**

До чотирнадцятого тома зібрання творів увійшла третя частина «Життя Кліма Самгіна», написана М. Горьким в 1928—1930 роках. Після першої окремої публікації ця частина твору автором не редагувалася.

*Переклади текстів і приміток до цього тома здійснені за двадцять першим томом видання: М. Горький, Собрание сочинений в тридцяти томах, Гослитиздат, Москва, 1952.*

## ЖИТТЯ КЛИМА САМГІНА

(Сорок літ)

*Повість*

### Частина третя

Частина тексту (від початку до слів: «Тиша зростала, поглиблювалась, викликаючи неприємне відчуття...», стор. 93 цього тома) вперше опублікована в журналі «Звезда», 1930, №№ 1—4, січень — квітень. Повністю надруковано окремою книгою одночасно видавництвом «Книга», 1931, і ГИХЛ, М. 1931.

До роботи над третьою частиною М. Горький приступив, очевидно, з другої половини лютого 1928 року, після закінчення другої частини.

На початку 1930 року, посилаючи рукопис частини третього тома «Життя Кліма Самгіна» редакторів журналу «Звезда», В. М. Саянову, М. Горький писав:

«Ось Вам обіцяний матеріал.

Не міг прислати його раніше, тому що сталася ідіотська історія: навесні, від'їжджаючи в Москву, засунув кудись рукопис другої редакції і — не знайшов його. Змушений був працювати з чорновиком, відновлюючи другу редакцію по пам'яті...» (Архів О. М. Горького).

З листування М. Горького з Державним видавництвом видно, що рукопис третього тома близько 15 вересня 1930 року вже був у видавництві (Архів О. М. Горького).

Як видно з листа М. Горького Д. І. Курському від 17 лютого 1931 року, том третій вийшов з друку в перших числах лютого 1931 року.

Третя частина «Життя Кліма Самгіна» включалась в зібрання творів, що виходили після 1931 року.

Друкується за текстом окремого видання «Книга», 1931, звіреного з оригіналом набору, авторською коректурою цього видання і з рукописом твору (Архів О. М. Горького).

## З М І С Т

	Стор.
Життя Клима Самгіна (Сорок літ). <i>Повість</i>	
Частина третя . . . . .	7
Примітки . . . . .	358

Оформлення  
художника *М. Піколова*

Редактор *П. Нельговський*  
Художній редактор *К. Калугін*  
Техн. редактор *О. Олешкевич*  
Коректор *Р. Горлач*

\*

*М. ГОРЬКИЙ.*  
*Сочинения, том 14.*  
(На українском языке)

\*

БФ 00740. Здано на виробництво 7/VIII 1954 р.  
Підписано до друку 25/I—1955 р. Формат  
паперу 84×108<sup>1</sup>/<sub>32</sub>. Папер. арк. 5,687. Друк.  
арк. 18,655 + 1 вкл. Обл.-вид. арк. 19,902.  
В друк. арк. 68 800 зп. Зам. № 423.  
~~Ціна 11 кр.~~ Тираж 20.000

**SKP\***

Надруковано з матриць Київської книжково-  
журнальної ф-ки в 4-ій поліграффабриці Голов-  
видаву Міністерства культури УРСР,  
м. Київ, пл. Калініна, 2.